

Nestor naší sociologie

(9. prosince 1980 se akademik Andrej Sirácky, laureát státní ceny Klementa Gottwalda, dožívá osmdesáti let.)

V historických prostorách Vladislavského sálu Pražského hradu byla propůjčena nejlepšímu pracovníkům a kolektivům státní vyznamenání a uděleny státní ceny Klementa Gottwalda. Z rukou nejvyšších představitelů KSČ a vlády ČSSR převzal státní cenu za knihu *Sociálny svet človeka* akademik Andrej Sirácky. Byla oceněna práce a dílo člověka neoddělitelně spojeného se zápasem o rozvoj marxisticko-leninské filozofie a sociologie v Československu, který se za několik týdnů dožívá osmdesáti let.

V složitém životě a rozsáhlém díle A. Siráckého je podivuhodná kontinuita. Je to kontinuita sociálního a národního prostředí, z nichž vyšel, jeho sblížení s marxismem v mládí, kontinuita věrnosti dělnické třídě, pracujícímu lidu a principům marxismu-leninismu.

Je tu však také opakující se kontinuita okruhu problémů, které jako myslitel řešil, k nimž se neustále vracel a dodnes vrací. Neklademe si v této chvíli úkol hlouběji zhodnotit a především vědecky a pedagogicky využít tyto základní okruhy zájmů a působení Andreje Siráckého. Sociologům se údajně přisuzuje určitý stereotyp. Chceme se pokusit naznačit stereotypy, pro něž se stal ve svých funkcích „formálním“ a současně ve svém vlivu „neformálním“ vedoucím těch, kterým „jde o jistoty lidské, reálné, společenské, historicky dosažitelné“ [Sirácky 1972 : 193]. Tyto jistoty spojuje A. Sirácky s houževnatostí člověka rozvíjejícího marxisticko-leninskou sociologii jako vysoce kvalifikované teoretické zázemí strany, člověka, jehož osobní vlastnosti — skromnost, moudrost a taktčnost — inspirují lidi, vytvářejí to, čemu se říká sociální klima soudružské spolupráce.

* * *

Kvalitativně nový typ sociální praxe budování socialismu a rozvíjení revolučního boje proletariátu v druhé polovině dvacátého století vyvolává proces diferenciacie

a integrace v oblasti společenského poznání. S tímto procesem je spojeno i řešení vzájemných vztahů mezi historickým materialismem a speciálními společenskými vědami, zvláště problémy vztahu historického materialismu a sociologie.

Ti, kteří v této souvislosti připomínají aktuální potřebu soustavně rozpracovávat, rozvíjet a systematizovat sociologické teorie různého stupně obecnosti, nemohou obejít Siráckého dominující „stereotyp“. Tím jsou *návraty ke „starému tématu“ struktury marxisticko-leninské sociologické teorie*. Znovu a znovu odmítá Sirácky představy o tom, že marxistickou sociologii je možno redukovat na procedury a techniky výzkumu a sběru empirického materiálu.

A. Sirácky, vědom si skutečnosti, že přechod od obecných pojmů historického materialismu ke konkrétnímu empirickému zkoumání dané společenské reality nezbytně vyžaduje vytvořit určité zprostředkující články, polemizuje a hledá, argumentuje a nachází, vysvětluje a formuluje „diskusní problémy struktury marxisticko-leninské sociologie“.

Podobně jako Todor Pavlov odmítá ztotožňovat sociologii jako speciální vědu o společnosti s historickým materialismem. Historický materialismus je mu mnohem více než obecná sociologie. Je teoretickým a metodologickým základem interpretace všech společensko-historických procesů. Vychází z premisy, že historický materialismus je neoddelitelnou součástí marxisticko-leninské filozofie, a proto může být těžko považován za zvláštní, samostatnou vědu o společnosti. Je filozofickou teorií, která analyzuje „moment“ přírodně historického vývoje, část objektivní skutečnosti, jež je začleněna jako „totalita“ v systému filozofie.

A. Sirácky přesvědčivě *objasňuje, že sociologie je speciální společenskovědní teorie, rozvíjející takové poznání, jež není filozofií, nýbrž nejobecnější vědou mezi speciálními společenskými vědami*. Vrací se k této hypotéze, když interpretuje díla klasiků marxismu-leninismu, analyzuje jevy a fakty naší sociální skutečnosti, potřeby doby a perspektivy společenského vývoje. Verifikuje ji v celé řadě přednášek, statí a článků, kde dokazuje, že tak jako vedle sebe existuje všeobecná fyzika, obecná biologie, chemie a speciální fyzikální, biologické, chemické a jiné disciplíny, tak je možné a nutné, aby se vedle sebe rozvíjely obecná sociologie a jiné oborové sociologické disciplíny.

Podobně jako Todor Pavlov připomíná, že vztah obecné sociologie ke speciálním sociologickým disciplínám a k historickému materialismu je analogický vztahu mezi obecnou fyzikou a speciálními fyzikálními disciplínami a filozofií fyziky, vztahu mezi obecnou biologii a speciálními biologickými disciplínami a filozofií biologie apod.

Pro A. Siráckého tato koncepce nikdy neznamená, že by speciální společenská věda, jakou je marxisticko-leninská sociologie, měla být zbavena vlivu a spojení s historickým materialismem. Naopak — vždy zcela jednoznačně dokazuje, že „historický materialismus je teoretickým a metodologickým základem interpretace všech společensko-historických procesů“ [Sirácky 1975 : 642].

Směřuje tedy k pojetí, v němž vedle sebe existuje marxisticko-leninská sociologie a historický materialismus jako nesynonymní a velmi blízké, v teoretických a metodologických principech shodné, ale zejména v rovině obecnosti netotožné společenskovědní disciplíny.

V aproximativním vymezení předmětu ukazuje, že marxisticko-leninská sociologie zkoumá společenský život v jeho sociální specifičnosti jako celistvý systém sociálních vztahů, v němž ekonomické (výrobně vlastnické) vztahy jsou rozhodující.

Ze systému všeobecných vztahů objektivní reality, kterou jako celek, jako totalitu světa, analyzuje filozofie (jiné vědy analyzují diferencované aspekty této reality),

vybírání sociologie společenské jevy. V analýze sociální reality jako celku spočívá charakter sociologie jako všeobecné vědy o společnosti. A je-li předmětem marxisticko-leninské sociologie analýza sociální reality jako celku a předmětem filozofie zkoumání totality světa, pak je zřejmé, že vzájemné spojení marxisticko-leninské sociologie a historického materialismu se stává otázkou meritorní.

Logika Siráckého argumentů nám bude stále připomínat, abychom nezapomínali, že historický materialismus není pouze a jednoduše vědou o společnosti, nýbrž filozofickou vědou o společnosti. Na tom nic nemění skutečnost, že sociologické poznatky a problémy sociologického poznání jsou nezřídka včleňovány do učebnic historického materialismu. To ještě nemusí znamenat ani že je to správné, ani že to bude na věky. Dokazuje to jen potřebu rozpracování a studia problémů obecné sociologie.

Matematické, biologické, psychologické, estetické a jiné speciální vědecké poznatky a problémy byly včleněny do filozofie celá staletí a neztratily svůj charakter speciálních věd. V zákonitém procesu poznání se postupně individualizovaly jako speciální vědy. Samozřejmě, jak často připomíná A. Sirácky, tyto speciální vědy zůstávají ve filozofii obsaženy jako filozofické problémy přírodních věd, psychologie, etiky atd.

Nemůže tomu být jinak, protože *filozofie není jen filozofickou interpretací společnosti vůbec, nemůže být ohraničena analýzou vztahů společenského bytí a společenského vědomí. Podrobuje analýze všechny jevy sociálního života. Ale to vůbec neznamena, že se má encyklopedicky rozšiřovat až k analýze specifických vztahů. Jít touto cestou by znamenalo přetvářet historický materialismus v prostou sumu nebo souhrn dílčích vědeckých problémů a postupně jej zbarovat filozofického, gnoseologického a dialekticko-logického obsahu.*

Ze všech těchto důvodů odmítá A. Sirácky ztotožňovat sociologii s historickým materialismem, který není speciální, ale filozofickou vědou. V československé sociologii tak představuje koncepci, která je velmi blízká názorům M. T. Jovčuka, V. A. Jadova, G. M. Andrejevové a dalších sovětských sociologů. Například v Bulharsku ji kromě T. Pavlova přejímají snad všichni přední autoři marxisticko-leninské sociologie. Zastávají názor, že marxisticko-leninská sociologie, jejímž teoreticko-metodologickým základem je historický materialismus, se neztotožňuje s filozofií, ale je s ní organicky spjata při zkoumání všeobecných zákonitostí společenského života.

Siráckého prognóza charakterizuje sociologii jako speciální vědu, dialekticky spojenou s filozofií na jedné straně a s ostatními speciálními sociálními vědami na straně druhé.

V souvislosti s touto koncepcí marxisticko-leninské sociologie se často ozývají hlasy pro a proti. To však není nedostatek, spíše přednost. Řeceno slovy J. Szczeपाňského i tady platí, že „... nová metodologická hledání v sociologii nejsou ani definitivní spásou, ani dílem dábla vyžadujícím bezohledné potírání. Jsou hledáním nových cest a zaslouží si pečlivého prověření“ [Szczeपाński 1966 : 9—10].

Máme-li uvést další „stereotyp“, který je nejvíce zřejmý z díla A. Siráckého, pak je to *výrazná a jednoznačná třídnost a stranickost*, marxisticko-leninská platforma řešení problémů.

Taková témata jako: *Materialismus v sociologii, Boj proti subjektivismu v sociologii, Lenin a dnešek, Historické postavení dělnické třídy, Lenin a revoluční teorie společnosti* atd. mu dávají možnost, aby znovu a znovu ukazoval složitost a ostrost problematiky vztahu ideologie a sociologie.

K této, jedné z nejdůležitějších otázek, jejíž řešení podmiňuje další pozitivní rozvoj marxistické sociologie v Československu, se A. Sirácky vrací při různých příležitostech a v rovinách mnoha pohledů.

A. Sirácky ani chvíli neváhal se postavit do čela těch sil československé sociologie, které v jednotě principiální kritiky všech teorií a koncepcí socialismu nepřátelských a tvořivého řešení teoretických úkolů, jež jsou spojeny se všestranným rozvojem naší socialistické společnosti, v dobách komplikovaných ideologických poměrů jasně řekli: „Naše cesta je leninismus“ [Rudé právo 1970 : 3].

Čtenářům svých knih a statí, stejně jako posluchačům sociologie na Komenského univerzitě v Bratislavě, staví neustále před oči skutečnost, že ve dvacátém století existují vedle sebe nejen dva třídě protikladné systémy, ale i v podstatě dvě sociologické koncepce. Jejich „vyznavači“ mají nápadně rozdílný přístup k sociologické práci. Jedni, ačkoli si uvědomují, jaké jsou možnosti angažovaných sociologických aplikací, odmítají angažovanost sociologů, stejně jako sociologie samotné. V jejich pojetí má sociolog analyzovat, poznávat, odkrývat problémy, zobecňovat, zpracovávat nové náměty, varianty a modely, ale nemá ho zajímat kdo a jak využívá výsledky jeho práce.

Druzí jsou pro takové pojetí sociologie, které v sobě spojuje angažovanou kritičnost a vášnivě zánícenou touhu a čin pro věc socialismu se zápasem, který vedou komunistické a dělnické strany. To je — jak při jedné příležitosti píše A. Sirácky — jediná cesta, která slouží věci pokroku, míru a budoucnosti.

Ve vztahu k problémům své doby, ve vztahu k zájmům tříd, které se koncentrují v protikladnostech pokrokových a reakčních sil a mají zcela konkrétní ekonomické, politické a ideologické projevy, nemůže být sociologie nikdy neutrální. Úkolem marxisticko-leninské sociologie je objevovat pravdu a vést zápas za pravdu. Ta ve světě antagonistických tříd nebyla a není ničím subjektivním.

Sociologie A. Siráckého vždy je odrazem společenských procesů, výrazem třídních zájmů a ideologických orientací. Svou stranickost a profesionální odpovědnost filozofa a sociologa naplňuje Sirácky ve vědomém řešení všech problémů teorie z hlediska podstatných potřeb a zájmů dělnické třídy, v odvaze zachovávat a hájit vědecky zdůvodněnou stranickou pozici proti všem destrukcím maloměstáckého avanturismu, politického voluntarismu a teoretického revizionismu.

O Siráckém je možno říci, že je nositelem titulu nejčestnějšího — stal se ideologem dělnické třídy. Pochopil a dovedl zformulovat a hájit zájmy třídy, jejíž „... postavení a dějinné určení... vyjadřuje tendenci objektivních společenských procesů, tendenci směřující k integritě a k pokroku lidstva, vyplývající z vědecké analýzy společenských jevů a procesů“ [Sirácky 1966 : 67].

Dá-li se to tak říci, pak mezi „stereotypy“ A. Siráckého patří *takový přístup k životu, v němž se člověk zcela a se vším, co v sobě nese, věnuje své práci*. A čím více se obětuje své práci, tím více se emocionálně a intelektuálně angažuje za věc socialismu, tím více vstupuje do zápasů strany. Kdo sleduje Siráckého angažovanou publicistiku v posledních letech, potvrdí, že se v naší sociologii těžko najde tak vitální, houževnatý a současností mladý autor.

Stranická a profesionální odpovědnost je u A. Siráckého spojena s aktivitou, která jako by narůstala s rozsahem témat a zvětšovala svou intenzitu tehdy a tam, kde hrozí infekce maloměstácké indiference, kterou šíří tí, jejichž pravda se ukázala falzifikátem, deformací a zkresleným odrazem skutečnosti.

Bylo tomu tak i tehdy, když psal prózu, kritické stati, ale i básně a eseje, jež bychom našli v *Pravdě*, na stránkách *DAVu*, *Tvorby*, *Rudého práva* a jinde. Vznikaly v intelektuálním prostředí levicově orientovaných slovenských studentů, kteří se ve dvacátých letech v Praze seznamovali s marxistickou filozofií.

Krušná léta války, ilegální práce, a konečně vědecko-pedagogická činnost na filozofické fakultě Komenského univerzity v Bratislavě, koncepcování prvních kroků marxistické sociologie v Sociologickém ústavu SAV, knižní a bohatá časopisecká publicistika ztvárnily, zhmotnily a naplnily teoretické postuláty, které kdysi napsal jako své krédo: „Posláním vědce je účastněné hodnocení jevů a faktů, aktivní dovtváření situací minulých a budoucích“ [Sirácky 1949].

V úsilí za naplnění tohoto postulátu nemohla Siráckého práce nebýt součástí zápasů doby. Bojoval v rovině vědeckoteoretických inovací proti klerofašistické ideologii luďactva, stavěl před adepty vědecké práce analýzy základních problémů přechodu od kapitalismu k socialismu, nenechal bez povšimnutí snad žádný z nazarých problémů vědy a kultury v socialistickém Československu. Rozpracoval kategoriální aparát dialektického a historického materialismu a vědomě vstoupil do zápasu s klerofašistickou a buržoazní filozofií a sociologií. *Byl jedním z prvních, ne-li vůbec prvním z těch, kteří u nás začali rozvíjet sociologii ne jako pozitivistickou, hodnotících soudů oproštěnou teorii, ale jako marxistickou, teoreticko-empirickou vědu o společnosti.*

Nejednou v úvahách o věcech dnešních a budoucích ukázal, že rozvoj marxistické sociologie, má-li si uchovat serióznost a principiálnost marxistické vědy, nelze oddělit od palčivých, konkrétních a aktuálních otázek společenské a politické reality naší doby.

* * *

Žádnému z těch, kteří se jednou budou věnovat zevrubnému posouzení a ocenění teoretické produkce našich let, nemůže uniknout fakt, že to byl Andrej Sirácky, prostý, jemný, nenápadný člověk, který formuloval základní postuláty rozvoje marxistické sociologie v Československu.

Nepovažujeme za frázi konstatování, že Siráckého život, jeho vědecká cesta patří straně a lidu. Dodnes pro nás zůstal prostým a obětavým člověkem v pravém smyslu toho slova.

Je příjemné vědět a ve spolupráci cítit, že na frontách společenskovědní problematiky s námi stojí skromný a vzácný člověk, vynikající marxistický teoretik, nositel státní ceny Klementa Gottwalda, akademik Andrej Sirácky.

Karel Rychtařík

Literatura

Rudé právo 1970, 3.3.

Sirácky, A.: *Hraničné problémy vnútri marxizmu-leninizmu*. Nová mysl 1975, č. 5.

Sirácky, A.: *Kultúra a mravnosť. Príspevok k analýze sociálno-duchovnej spoločnosti*. Bratislava, SAV 1979.

Sirácky, A.: *Problémy a perspektívy socializmu*. Vybrané state. Bratislava, Pravda 1972.

Sirácky, A.: *Sociológia, teória, metódy, problémy*. Bratislava, SAV 1966.

Sirácky, A.: *Sociálny svet človeka. Úvahy z oblasti sociológie a filozofie*. Bratislava, Veda 1974.

Szczepański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, NPL 1966.

Problém osobnosti v sociologické teorii

GERMAN MOKRONOSOV

Sverdlovsk

FRANTIŠEK HÁJEK

Filozofická fakulta UK, Praha

Problém osobnosti a její individuální společenské aktivity se stává ve společenskovědním poznání stále naléhavější, vyvolává celou řadu otázek, které se týkají nejen psychologie, ale i filozofie a sociologie. S tím souvisí i pokusy ne-li vytvořit, tedy alespoň zařadit teorie osobnosti mezi speciální sociologické teorie, takové jako jsou sociologická teorie sociální struktury, řízení, rodiny atd. Odpovídalo by to nejen potřebám vývoje sociologie, ale i jiných, zejména společenských věd, které se tak či onak zabývají otázkou osobnosti. Jinak řečeno, teorie osobnosti v sociologii by měla mít charakter soustavy pojmů, kategorií, které by byly s to vyjadřovat obecně, celkové pojetí osobnosti, zatímco druhé vědy by zkoumaly jednotlivé aspekty existence osobnosti a o tyto obecné kategorie by se opíraly. Fenomenologie osobnosti tak například může mít obecnou metodologickou funkci pro všechna odvětví poznání, jež zařazují osobnost do předmětu svého studia. Obecná sociologická teorie samozřejmě vyrůstá z daleko širších předpokladů než koncepce osobnosti: základ zde uvažované teze spočívá v tom, že pojetí osobnosti není jen jedním z mnohých jevů sociologické teorie, ale organicky tvoří její obsahovou část; konkretizuje její sociálně politickou orientaci. Úvahy na téma „osobnost a společnost“, „dějiny a osobnost“ jsou nejlepším indikátorem významu metodologických postupů studia osobnosti.

Marxistické principy zkoumání osobnosti

Marxisticko-leninská sociologie disponuje souhrnem principů, které umožňují vytvořit filozoficko-sociologické pojetí osobnosti a současně staví do protikladu marxistickou sociologickou teorii na jedné straně a směry klasické a současné buržoazní sociologie na straně druhé. K těmto principům patří: *pojetí předmětně praktické činnosti jako způsobu existence a rozvoje společenských vztahů, princip jednoty osobnosti a společenských vztahů, princip sounáležitosti materiálně tělesného bytí jedince a obsahu společenského života, princip pojetí osobnosti jako vnitřně aktivního systému a princip všestranného rozvoje osobnosti jako sociálně politický ideál společnosti*. Je třeba respektovat je v různých etapách a úrovních výzkumu, a to v souladu s průběhem zkoumání, při aplikaci pojmů logicky odpovídajících úrovni uvažování. Pokud jde o princip jednoty osobnosti a společenských vztahů, upozorňujeme, že v podstatě žádný sociolog ani filozof nepopíral ten či onen stupeň vztahu osobnosti a společnosti; problém nespočívá v uznání tohoto faktu, ale v nalezení spojnic mezi osobností a společností. Hledání těchto spojníc v ideologické oblasti (v oblasti mravnosti nebo sociální psychologii) nutně vede k tomu, že teorie opomíjí materiálně praktickou stránku bytí. Současná buržoazní sociologie sice vytvořila zvláštní terminologický aparát, ale — stejně jako klasická buržoazní filozofie — nemůže spojit fungování sociálního systému s praktickým životem individuí. Proto se (např. jako teorie „společenského jednání“) snaží odhalit vazby sjednocující lidi v normativních mechanismech sociální organizace.

Společenské poměry však nelze oddělit od živých, jednajících lidí; jejich objektivní logika se ovšem může uskutečňovat, aniž by prošla vědomím lidí, ale nemůže se realizovat mimo jejich jednání a chování. Zákony společenského života působí prostřednictvím lidí, neexistují mimo jejich život a činnost; jinak řečeno, lidé a příroda, s níž jsou v interakci, jsou prvky, jejichž stabilní vztahy vystupují jako zákony. Je jasné, že v přírodě a společnosti jsou zákony vázány na své nositele; fyzikální zákony pohybu makrotěles a mikročástic nemohou existovat odtržené od svých nositelů, zákony biologického vývoje nemohou existovat vně biologických druhů a jejich interakce s ostatní přírodou. To znamená, že žádný přírodní (ani společenský) zákon se nemůže uskutečnit vně materiální soustavy, jejíž ustálené vztahy vyjadřuje. Společenské zákony se od přírodních odlišují tím, že se realizují prostřednictvím životní činnosti lidí, *nadaných vůlí a vědomím*. Jde o praktickou činnost společenského člověka, která sjednocuje lidi v kolektivy, vytváří materiální prostředky změny přírody a sebeproměny člověka; jde o přírodně sociální, avšak nebiologickou pokladnici lidských sil a schopností — kulturu. Jde tedy v podstatě o možnost vědomého řízení rozvoje lidské společnosti.

K. Marx a B. Engels zdůvodnili tezi o tom, že materiálním nositelem sociální dědičnosti je předmětný svět, přetvářený a vytvořený lidskou prací. A právě společenský proces výroby, nezávisle na jeho historických formách, „probíhá v určitých materiálních podmínkách, které však jsou současně nositeli určitých společenských vztahů, do nichž vstupují jednotlivci v procesu reprodukce svého života“ [Marx 1956 : 367].

Předmětný svět, vytvořený prací generací, sociální prostředí, proniká nereflektovaně do podstaty osobnosti mechanismem potřeb, přičemž se fixuje v individuálním „já“, proměňuje se v jeho sociální podstatu a determinuje smysly osobnosti i její jednání a myšlení. Zároveň vystupuje jako „předmětný“ nositel společenské zkušenosti, společenských vztahů, nebo přesněji jako předmětný prostředník, avšak nikoli jako subjekt všech sociálních forem styku lidí. „Ve společnosti příroda je pro člověka článkem, spojujícím člověka s člověkem, jeho bytím pro druhého a bytím druhého pro něho, s životním prvkem lidské činnosti“ [Marx - Engels 1957 : 47].

Styk člověka s člověkem se tedy neomezuje pouze na osvojení sociálních norem, vědomostí, právě tak jako předmětná činnost — proces „zpředměťňování“ a „odpředměťňování“ člověka — není omezena jen sférou vědomí, ale je procesem formování celého člověka jako jednoty tělesné a duchovní organizace. To podporuje názor na materiálně tělesnou organizaci člověka jako na důležitý prvek obsahu společenského života. Jestliže například předpokládáme „odcizení“ materiálně tělesného života individua od obsahu společenských vztahů, můžeme se domnívat, že vztah jedince a společnosti se tvoří v oblasti vědomí. (To ukazuje, jak je obsahově chudý názor na společnost, který ignoruje tělesný život jedince.) Když K. Marx a B. Engels podrobili kritice antropologický princip Feuerbachovy filozofie, poprvé v dějinách filozofie odhalili, že tělesný a smyslový život jedince je podmíněn typem společenských vztahů. Ukázali, že tělo člověka jako sociální komponent má své dějiny, tj. prošlo dlouhým procesem svého sociálního formování.

Právě proto, že člověk je tělesná, živoucí a sebeprojevující bytost, je nucen neustále působit na okolní přírodu, měnit ji tak, aby si přisvojil přírodní látky v podobě odpovídající jeho lidským potřebám. Osobnost tedy není nějaké nezachytitelné sociální jsoucno, ale živá, materiální, trpící a radující se bytost, neoddělitelně připoutaná k zemi samou daností své tělesné existence. „První konkrétní fakt, který je třeba konstatovat,“ psali K. Marx a B. Engels, „je tělesná organizace... jedinců a tím podmíněný vztah k ostatní přírodě“ [Marx - Engels 1962 : 162].

Tělesná organizace osobnosti předurčuje rozmanitost vztahů člověka k okolnímu předmětnému světu, naplňuje je materiálním obsahem. Bez živých, tělesných lidí není ani společnosti, ani společenských vztahů. Materiálně tělesná organizace lidí je výchozím bodem skutečnosti života.

K. Marx obrátil pozornost na následující, pro vědeckou sociologii důležitý fakt: sama materiální smyslovost člověka se rozvíjí nebo poprvé vzniká v důsledku historicky konkrétního vzájemného působení člověka a „lidských věcí“ [Mosorev - Mokronosov 1969].

Hlavním znakem „lidských věcí“ je to, že chápány nikoli jednotlivě, ale v konkrétně historickém třídním kontextu, předkládají každému člověku program jeho sociálního chování, požitků a strastí. „Setkání“ člověka s tímto programem začíná doslova v okamžiku narození. V průběhu života splývá individuální životní proces natolik organicky se sociálně předmětným programem (který se mění od epochy k epoše a od třídy ke třídě), že člověk jej internalizuje.

„Teprve předmětně rozvinutým bohatstvím lidské podstaty je zčásti pěstováno, zčásti teprve vytvářeno bohatství subjektivně *lidské* smyslovosti hudební ucho — oko pro krásu formy, krátce — teprve *smysly* schopné lidských požitků, smysly, které se potvrzují jako *lidské* bytostné síly. Neboť teprve jsoucnem *svého* předmětu, *zlidštěnou* přírodou vzniká nejen 5 smyslů, ale také takzvané duchovní smysly, praktické smysly (vůle, láska atd.), jedním slovem *lidský* smysl, lidskost smyslů“ [Marx 1978 : 83].

Rozvinutím teze o sociálním charakteru materiálně tělesného života lidí je úvaha o potřebách jako prostředcích zafixování osobnosti v určitém sociálním stavu, v konkrétní sociální pozici, ve vztazích třídy, skupiny, ve společenském styku [Mosorev - Mokronosov 1969].

Společenský charakter lidských potřeb je zajišťován předmětným sociálním obsahem, z něhož vznikají a uspokojují se.

Potřeby jsou odrazem a modifikací vlastností vnějšího předmětného a osobnostního prostředí v lidských kvalitách, vlastnostech a citech. Uspokojování potřeb je přivlastňování produktů, a to i těch, v nichž je objektivována práce, energie a schopnosti jiného člověka, je uskutečněním vztahů s jinými lidmi prostřednictvím světa předmětů. Pokud vše přírodní v člověku vystupuje v sociální podobě svého vyjádření, jsou všechny potřeby člověka sociální. Proto není podle našeho mínění vhodné dělit potřeby člověka na biologické a sociální (přičemž se potřeby potravy, oděvu, zdraví atd. považují za sociální jen formálně, nikoli obsahově).

Sociálnost lidských potřeb je spatřována jen v tom, že potřeby po obsahové stránce biologické berou na sebe sociální formy uspokojování v procesu styku prostřednictvím norem, standardů, hodnot, rolí atd. Okolnost, že jsou sociální co do obsahu, tj. formují se (objektivují sociálním prostředím) do kvalit vlastností člověka v procesu jeho materiálně tělesné životní činnosti, zůstává mimo oblast sociologické analýzy. Takový přístup vede nutně k dělení životní aktivity lidí na sociální a biologickou, přičemž materiálně tělesný projev člověka ve výrobě, ve způsobu života atd. je považován za předmět zkoumání lékařské či právní vědy, nikoli však sociologie.

Marxismus-leninismus odmítá metafyzický názor o paralelní existenci dvou podstat člověka — biologické a sociální, přičemž sociální jako by byla podřízena biologické. Nechceme samozřejmě popírat význam biologických, chemických, elektrofyziologických a dalších procesů, které probíhají v lidském organismu, právě tak jako právo dílčích věd zkoumat osobnost ze svého specifického zorného úhlu, dočasně odhlížet od všech jejích ostatních projevů. Chceme pouze zdůraznit, že všechny projevy životní aktivity osobnosti jsou zprostředkovány společenskou činností a —

aniž by ztrácely svou biologickou, chemickou a další povahu — jsou nejdůležitějšími momenty pohybu společenského života. Ve své mnohotvárnosti charakterizují jednotu života lidského jedince, zvaného osobnost.

Při zkoumání osobnosti jako systému vystupují do popředí kategorie smyslu, aktivity a motivace. Kategorie smyslu figuruje na různých úrovních sociologické teorie a spojuje pojem motivace s analýzou obecných problémů sociálního vývoje. V tomto kontextu získává pojem motivace širší význam než jen sociálně psychologický nebo psychologický. Jeho zavedením do obecné sociologické teorie se zaměřuje pozornost k dynamickému aspektu společenského života, dějiny se jeví nejen jako výsledek činnosti lidí, ale i jako proces zpředměťňování těch významů, které lidé v různých objektivních podmínkách vkládají do svého chování.

Úrovně zkoumání

Všechny sociologické školy ve svém úsilí tak či onak směřují ke studiu životní aktivity lidí. Liší se především prostředky zkoumání a výchozím vymezením sociální reality. V sociologickém pozitivismu dvacátého století byla tato realita zpočátku chápána jako „psychické síly“ a sociologie byla v podstatě redukována na psychologii (Ward). Později byly „psychické síly“ odmítnuty a realita byla vztažena k čisté interakci individuí, připomínající vzájemné působení fyzikálních částic (Lundberg). Nakonec došlo k určitému sjednocení v koncepci motivační dynamiky, dané čistým vzájemným působením individuí (teorie „sociálního jednání“). Tento příklad, právě tak jako další zkušenosti, ukazuje, že nelze všestranně postihnout činnost reálných osobností, není-li chápána v kontextu vývoje a fungování sociální reality a nejsou-li konkretizována její obecná určení v pojmech stále více nás přibližujících k maximálně možné teoretické reprodukci.

Samy výše vytyčené principy zkoumání ovšem mají empirický původ, vycházejí ze zkušeností historického přetváření společnosti, vývoje vědy, techniky, sociálních institucí; opírají se o daleko rozsáhlejší empirický materiál, než jaký vyplývá z výzkumu skupinového chování nebo z pozorování chování lidí. Stručně řečeno, pokud teoreticky nezpracujeme empirický materiál nemůžeme jej pochopit, nemůžeme určit spojnice a vztahy vyjadřující podstatu reálného života. Empirická zkušenost, nepřeložená do jazyka teoretických pojmů, dává málo podkladů pro výpověď o životě reálných lidí ve společnosti. Na druhé straně však obecné principy odtržené od empirického obsahu ztrácejí svou teoretickou a metodologickou užitečnost. Existence empirického materiálu a obecných principů jeho zkoumání ovšem ještě neřeší problém, protože koordinace může vést jak k rozmělnění obecných tezí v empirickém materiálu, tak k úplné reinterpretaci empirických vztahů v duchu již existujících obecných tezí; vztah empirického a teoretického se tu odhaluje jako vnější, přičemž jedna z uvažovaných úrovní jako by byla ve skutečnosti zbytečná.

Vydělení úrovní sociologické teorie je diktováno tím, že teoretické pojmy a empirický materiál mohou vyjadřovat reálný život lidských individuí v nejrozmanitějších prostorových a časových rozměrech.(1)

Z toho plyne, že vydělení úrovní sociologické teorie je teoretickým vydělením základních prostorově časových rozměrů pro odraz sociálně historického procesu. Podle toho pohyb v teoretických úrovních je pohyb od nejabstraktnějších pojmů, koncentrovaně vyjadřujících princip sociálně historického pohybu, k teoretickému vytyčení problému, podmíněnému určitými společenskými potřebami.

(1) Jestliže jsme dosud hovořili o empirické a teoretické úrovni, další výklad — pokud to nebude explicitně uvedeno — se bude týkat pouze úrovní sociologické teorie.

Vycházejme z předpokladu, že všechny úrovně sociologické teorie jsou zaměřeny na pojmovou reprodukci životní činnosti reálných lidí, a pokusme se prozkoumat, jak a v kterých pojmech vystupuje reálné bytí v různých úrovních sociologické teorie. Marx a Engels ukázali, že specifickým způsobem pohybu společnosti je předmětně praktická činnost lidí, kteří při změně podmínek své existence mění i svoje potřeby, síly a schopnosti. Výchozí buňkou odhalující podstatu lidského bytí je protiklad mezi potřebami a předmětem, překonávaný a znovu vytvářený skutečností. Uspokojování potřeb se tím stává procesem jejich zrodu a vytvoření nového obsahu je prostředkem jejich dalšího vývoje.

K. Marx od základu mění představu o objektivní logice historického procesu. Jestliže v německém klasickém idealismu objektivní logika znamená neosobní logiku pohybu společenských vztahů, jež stojí nad lidmi s takovým smyslem, jaký vkládají do svého chování, u Marxe je tato logika dána procesem materiální činnosti lidí samých: je objektivní, neboť nezávisí na tom, zda jsou si lidé vědomi výsledků svého jednání, nebo ne, není neosobní, neboť bez lidí nemůže ani vzniknout, ani existovat. Otázka jednoty logiky a smyslu dějin nemá abstraktní řešení: logika dějin získává smysl teprve tehdy, když vzniká reálná možnost koincidence motivů chování lidí a těch důsledků, které plynou z celku jejich činnosti. Taková možnost, jak ukázal K. Marx, B. Engels, V. I. Lenin, se musí realizovat při přechodu od kapitalismu ke komunismu.

Na této úrovni teorie, nazývané obvykle sociálně filozofickou, je sociálně historický proces charakterizován nejobecnějším způsobem, avšak bytí reálných lidí nachází pro své vysvětlení opěrný bod — pojem předmětné činnosti, který odhaluje princip pohybu jako princip rozvíjení metodologie sociálního poznání. Životní činnost reálných osobností se teoreticky „vyjevuje“ prostřednictvím vztahů velkých skupin lidí, tvořících konkrétní tvářnost sociálně ekonomické formace. Důležitou úlohu v Marxově studiu třídních vztahů formace sehrálo rozpracování párových kategorií „výroba — spotřeba“. Výchozí pojem „předmět — potřeba“, charakterizující činnou podstatu člověka na nejvyšší úrovni zobecnění, se na úrovni sociálně ekonomických formací vyvíjí v pár „výroba — spotřeba“. Když K. Marx analyzuje tento vztah, dochází k závěru, že jeho zralá podoba za kapitalismu vede k základnímu protikladu mezi společenským charakterem výroby a soukromým způsobem přivlastňování, který proniká do všech vztahů mezi třídami a je vyjádřen v třídních zájmech.

Zájmy sociálních skupin ... „zemitéji“ ukazují obsah jejich života než zákony. Jestliže dávají zákony obsahu životní činnosti reálných lidí tu podobu, jakou nakonec získají, tu zájmy ztělesňují sám pohyb tohoto obsahu, zaměřenost jednání a chování lidí. Třídní zájmy se z tohoto hlediska jeví jako motivační „ohnisko“, v němž se sjednocují snahy velkých skupin lidí.

Dynamika zájmů zprostředkovaná motivačním mechanismem se může projevit jako disharmonie kultivujících hodnot, jež demonstrují abstraktní možnosti rozvoje každé osobnosti a ty reálné prostředky, jimiž disponují tyto osobnosti. Reprodukce této kolize vede ke vzniku stabilní zaměřenosti, která se projevuje v pestré motivační struktuře, počínaje třídním „instinktem“ a konče hlubokým ideovým přesvědčením.(2)

To umožňuje vysvětlit, jak se lidé, kteří nejsou v bezprostředních stycích, sjednocují na půdě společenských podmínek životní činnosti, třídního zájmu, jak reálný protiklad mezi možnostmi a skutečností vede k uvědomění třídních cílů a jednoty třídních akcí.

(2) Uvažovaný příklad není ovšem zcela vhodný pro analýzu „tradičních“, předkapitalistických typů společnosti, kde jsou vztahy komplikovány hierarchií vrstev a kast, kde nejsou fixovány normy abstraktního práva, a není zakotvena abstraktní svoboda osobnosti.

Zkušenost zkoumání životní činnosti lidí prizmatem zájmů velkých sociálních skupin, obsažená v pracích K. Marxe, B. Engelse, V. I. Lenina, překračuje hranice studia třídních vztahů, objasňuje vztahy mezi jedinci, jež nemají bezprostřední charakter. Kromě toho je třeba připomenout, že zkoumání společnosti jako složitého vývojového systému vyžaduje, aby analýza vztahů velkých skupin lidí, zprostředkujících vztahy mezi osobnostmi a společnostmi, se stala základem při popisu a vysvětlování bezprostředních vztahů mezi lidmi, interpersonálních kontaktů v sociální skupině.

Analýza životní činnosti lidí na úrovni bezprostředního vzájemného působení má více než půlstoletou tradici. Zejména úroveň interpersonální interakce je předmětem pozornosti buržoazní sociologie, a to jak z hlediska obecné teorie, tak z hlediska teorie osobnosti. V procesu metodologických hledání, v průběhu popisu jednání vypracovala buržoazní sociologie představy o mechanismu společenských styků a o motivačním mechanismu osobnosti v podmínkách kapitalistického společenského styku a zavedla takové kategorie, jako status, role, očekávání, standardy, normy, postoje atd. Diferenciace představ o systému společenských vztahů je spojena se jmény Ch. Cooley, R. Linton, G. Mead, G. Homans. Jejich práce jsou dostatečně dobře známy a uvedené kategorie se používají všeobecně.

Ovšem volba pojmu „sociální jednání“ jako základního bodu vybudování soustavy sociální nauky, konstruování sociologické teorie a studium problému osobnosti skrývají v sobě i vlastní omezení buržoazní sociologie a jednostrannost v pojetí osobnosti.

Pojetí osobnosti je přímo závislé na interpretaci společnosti jako sociálního systému. Bezprostřední interakce se na první pohled jeví jako jednoduchá buňka, z níž vyrůstá celý systém společenských vztahů — tak v základě uvažují stoupenci teorie „sociálního jednání“. Ve skutečnosti však tato interakce není výchozím bodem, ale výsledkem fungování celé soustavy vztahů, a existuje ve své jednoduché podobě zejména díky širokému, historicky podmíněnému sociálnímu komplexu.

Společnost pak na této úrovni představuje aspekt vytvořivších se fungujících normativních mechanismů interakce a osobnost vystupuje v aspektu normativních mechanismů, zakotvených v její motivační oblasti. Absolutizace této úrovně vede k odtržení strukturně funkcionálního a genetického vysvětlení společnosti jako systému, vede k chápání socializace individua jako procesu výchovy konformní osobnosti.

Výklad osobnosti nemůže být redukován na žádnou z předcházejících etap vývoje teorie. Všechny uvedené roviny musí být pojaty jako předpoklady, musí najít výraz v pojmu osobnost. Pohyb teorie, podávající rozmanité „průřezy“ soustavy společenských vztahů, znamená zkoumání různých prvků společenského procesu, mimo nějž se osobnost neuskutečňuje, mimo nějž nemůže být pojata jako vnitřně aktivní systém. Při čtení „otevřené knihy lidských bytostných sil“ si ještě nemůžeme osobnost představit v celistvosti, ale teprve jak vstupujeme do světa, který se explikuje na stránkách této knihy, získáváme možnost pochopit, kde se vytváří proces vzniku sil, potřeb a schopností osobnosti, proces přerodu potenciálního člověka v mnohostrannou, mnohorozměrnou soustavu — osobnost. Když ignorujeme tuto knihu, nutí nás to v nejlepším případě považovat celistvost osobnosti za intuitivně postižitelnou, nesdělitelnou, a tím nevysvětlitelnou danost. K tomu, abychom pochopili osobnost jako subjekt vlastností, musíme přejít od nejvyšších určení k těm určením, která se již stala vnitřními silami jejího bytí.

Integrální pojetí osobnosti, schopné vyjádřit systémový charakter její životní činnosti, její status objektu a subjektu sociálně historického dění, je možné pouze v rámci sociologické teorie; má však širší filozoficko-metodologický význam, o čemž

částečně svědčí diskuse o předmětu psychologie, která proběhla na stránkách časopisu *Voprosy psichologii* v letech 1971 až 1972. Těžko lze odůvodnit vymezení osobnosti jako subjektu psychické činnosti, pokud nevyložíme osobnost jako objekt společenských vztahů a činností. To předpokládá především stanovení ontologického statusu osobnosti a následnou abstrakci psychologických a gnoseologických vztahů osobnosti, psychické nebo poznávací činnosti. Obrácený postup vede k zastaralým představám, v nichž byla osobnost chápána jako duchovní monáda a psychické pouze jako ideální.

Sociologický pojem osobnosti se natolik ukazuje filozofickým, nakolik v sebe pojímá dějiny jako vývoj člověka a jeho vědomí; respektující tuto výhradu, můžeme říci, že filozoficko-sociologický aspekt problému se jeví v metodologickém vztahu jako nejdůležitější, neboť určuje ontologický status zkoumaného objektu, a tudíž výchozí systémovou představu, v níž jsou „skrity“ předměty dílčí vědecké analýzy.

Můžeme proto konstatovat, že sociologická teorie osobnosti (reflektující zmíněný filozoficko-sociologický aspekt) a sociálně psychologické, etické a další teorie osobnosti jsou teoriemi různých druhů. Jestliže sociologická teorie osobnosti představuje určitý výsledek vývoje obecně sociologické teorie od empirických informací o reálném procesu praktického života lidí až po abstrakce nejobecnějších sociálně filozofických principů a od nich ke konkrétnosti teoretické reprodukce životní činnosti reálných osobností, pak ostatní teorie osobnosti fakticky začínají fungovat tam, kde sociologická teorie osobnosti již vytváří soustavu svých pojmů. Sociologická teorie osobnosti ovšem zahrnuje materiál a teze dílčích věd a obohacuje jimi své principy a pojmy. Systémotvornou funkci ve vztahu k faktům speciálních věd však plní pojem osobnosti vypracovaný marxisticko-leninskou sociologií.

Pro určení vzájemného vztahu sociologického a sociálně psychologického názoru na osobnost používáme materiál z novějších dějin sociologie. Jak známo, zakladatel teorie „sociálního jednání“ Max Weber soudil, že jednání lidí získává sociálnost tehdy, jestliže do sebe pojímá „subjektivní významy“ individuí v interakci. Takové jednání bylo stavěno proti „otevřenému“ jednání — chování a předmětnému jednání, které vylučovalo společnou orientaci subjektivních významů a smyslů kooperujících lidí. Formy, v nichž se mohou vyjadřovat tyto subjektivní významy a smysly, jejich způsoby koordinace a regulace k podpoře souhlasného chování se v podstatě staly centrem sociologické analýzy prováděné T. Parsonsem a jinými stoupenci teorie „sociálního jednání“.

Domníváme se, že tyto subjektivní významy a smysly, zaměřující a organizující chování lidí a skupin, musí tvořit centrum sociálně psychologické analýzy, determinovat její nejdůležitější cíl. Sociologie nevyklučuje zkoumání subjektivních významů a smyslů, forem jejich existence a organizace; přistupuje však k jejich studiu proto, aby vysvětlila jejich konkretizaci a vznik, aby odhalila jejich vzájemný vztah s objektivním mechanismem celkové činnosti lidí. Uvedme jednoduchý příklad: Zdálo by se, že schéma činitelů v interakci je natolik jednoduché a abstraktní, že může být použito k vysvětlení společného jednání lidí v libovolné historické epoše, v libovolných sociálních skupinách. Avšak širší sociálně historický přístup ukazuje celou řadu omezení. 1. Schéma je nejvhodnější pro společnost, která prošla obdobím buržoazně demokratických změn a zavedla normy abstraktního buržoazního práva na svobodu osobností. 2. V rámci jednotlivé formace je schéma aplikovatelné hlavně na jedince jedné sociální skupiny. 3. V rámci buržoazní společnosti charakterizuje schéma především neformální vztahy, což správně ukazuje Homans a jeho přívrženci v oblasti sociologie práce (Zaleznin aj.). Tak je možno dospět k závěru, že pro sociálně psychologické zkoumání osobnosti je nezbytnou podmín-

kou sociologická teorie, v níž je pojem osobnosti objasňován na základě studia pohybu teoretických rovin a z pozice reálné životní činnosti lidí.

Vědecké zkoumání světa subjektivních zájmů a smyslů musí respektovat minimálně dvě zásady: a) objektivní mechanismy nemohou fungovat, aniž prošly životní činností reálných lidí, přičemž odraz těchto mechanismů ve vědomí je zprostředkovan potřebami, postoji; b) významy a smysly určující zaměření, vědomí osobnosti vznikají ne v samém vědomí, ale na bázi celkové reálné činnosti lidí, již nelze odtrhnout od individuálního života osobnosti. Přitom vlastní prožívání intencí a postojů ještě nedává uvědomění těch objektivních procesů, v nichž vznikají. Proto vlastně poznání fenoménů kultury, tak či onak reflektujících soustavu subjektivních významů a smyslů lidí určité epochy, ještě neposkytuje možnost plně usuzovat na společenské vztahy dané epochy. Hlavním prostředkem jejich poznání je proces konkretizace a fungování osobnosti, pojatý v jednotě mnohostranných určení jejího bytí.

Již jsme uvedli, že v tomto aspektu představuje teorie osobnosti důležitý předpoklad zkoumání v etice, estetice, v sociologii a v dějinách kultury. V etice dosahuje výklad kategorií přesvědčivosti, jestliže tyto kategorie vyjadřují různé stránky vztahů osobnosti a společnosti, uvažují osobnost jako vnitřně aktivní stránku. V estetice nemůže být zkoumání existence uměleckého díla odloučeno od osobnosti umělce ani od osobnosti vnímajícího, od těch soustav smyslů a významů, které určují jejich chování. V sociologii pomáhá poznání a respektování pojmu osobnosti ujasnit, že věda jako zvláštní forma duchovně teoretické činnosti společnosti je specifickou sférou rozvoje osobnostní aktivity. Proto je třeba, abychom přikládali význam nejen těm instrumentům, jimiž operuje poznání, ale i těm reálným předpokladům, v nichž lidé používají tyto nástroje, abychom obrátili pozornost na spojení intencí a všedních představ s vědeckými koncepcemi a pojmy.

Rozpracování pojmu osobnosti v marxisticko-leninské sociologické teorii má nejen velký gnoseologický význam pro poznání a pochopení tohoto termínu, ale vytváří i důležitý základ vědecké kritiky škol a směrů buržoazní filozofie a sociologie, zejména fenomenologie a existencialismu.

Literatura

- Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy*. Praha, Svoboda 1978.
Marx, K.: *Kapitál III*, 2, Praha, SNPL 1956.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 2. Praha, SNPL 1957.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1962.
Mosorev, A. M. — Mokronosov, G. V.: *Общественные отношения и личность*. Свердловск 1969.

Резюме

Мокроносов Г. - Гаек Ф.: Проблема личности в социологической теории

Предметом статьи является проблематика личности в социологической теории, которой уделяют все большее внимание не только философия и социология, но и конкретные общественные науки. Предпринимаются даже попытки превратить теорию личности в самостоятельную специальную социологическую дисциплину. Авторы считают, что конструирование социологии личности как специальной социологической дисциплины не является правильным ответом на эту сложную общепрофильскую и социологическую проблематику, в которой концентрируется не только принципиальная противоположность марксистской и буржуазной социологической теории, но и, в частности, критика буржуазного понимания личности. Авторы напоминают о наличии целого ряда принципов, позволяющих конструировать философско-социологическое понимание личности, и относят к ним, в частности, предметно-практическую деятельность, развитие общественных отношений, принцип единства личности и общества, принцип родства материального бытия и общественной жизни, принцип всестороннего развития личности

и др. Эти принципы необходимо изучать на различных этапах и уровнях исследования, причем всякий раз с сознанием противоположности марксистского и буржуазного понимания взаимоотношения личности и общества. Исследование личности нельзя также проводить вне связи с социально-экономической формой, стабилизированные отношения которой она косвенно выражает, так как закономерное развитие общества реализуется посредством практической деятельности людей, наделенных волей и сознанием. В данной связи авторы напоминают о постулате Маркса, согласно которому природа является для человека связующим звеном и жизненным элементом человеческой деятельности. Поэтому взаимное общение людей не ограничивается лишь освоением социальных норм, так как предметная деятельность человека представляет единство его физической и духовной организации. Человек как материально-физическое существо воздействует на природу, чтобы присвоить природные вещества в том виде, какой отвечает его человеческим потребностям. Поскольку все природное в человеке выступает в социальном виде своего выражения, постольку можно констатировать, что все потребности человека являются социальными и поэтому их деление на биологические и социальные имеет лишь формальное значение. В этом смысле представляется неправильным говорить о двух сущностях человека, так как все проявления жизнедеятельности личности опосредствованы общественной социальной деятельностью, не теряя при этом своего биологического или другого характера.

Затем авторы отмечают различные уровни социологической теории личности, в частности, марксистское понимание взаимоотношения теории и эмпирии, без которого всякое исследование личности утрачивает методологическое, теоретическое и практическое значение. Дифференциация различных уровней социологической теории обоснована, в частности, потому, что теоретические понятия и эмпирический материал могут выражать реальную жизнь человеческих индивидов в самых разнообразных пространственных и временных измерениях, чему отвечает и общее отражение социально-исторического процесса. Это означает, что с развитием предметно-практической деятельности людей меняются при изменившихся условиях их существования и их потребности, в эпоху перехода от капитализма к социализму. К. Маркс, изучая парные категории «производство—потребление», «предмет—потребность» и др., логически доказал, что капитализм по своей природе приводит к основному противоречию между общественным характером производства и частным способом присвоения, что в наиболее общем виде выражено в классовых отношениях и интересах. Исследование жизнедеятельности людей сквозь призму классовых отношений является, следовательно, единственной объективной гарантией объяснения отношений между группами и между индивидами. С этой точки зрения, буржуазно-идеалистические концепции «социального поведения» или «статусных ролей» и др. не могут вести к научно обоснованным результатам исследования личности, поскольку они лимитированы уже своей ложной методологической исходной основой, как и общая буржуазная социологическая теория.

Интерпретацию личности нельзя сводить лишь к одному из этапов развития социологической теории, так как лишь исследование всех важных теоретических плоскостей является предпосылкой научного познания личности. При этом социологическое понятие личности является настолько философским, насколько оно отражает историческое развитие человека, причем необходимо отличать социально-психологические, этические или другие теории личности от социологической теории личности, которая представляет определенный результат познания реального процесса практической жизни людей вплоть до наиболее общей социально-философской абстракции, отражая при этом конкретную жизнедеятельность реальных личностей. Важным признаком марксистско-ленинской социологической теории личности является то, что эта теория включает результаты исследования других наук, с которыми она сотрудничает. Она при этом не имеет в виду лишь субъективные факторы и значения поведения людей (как обстоит дело, например, у М. Бебера или Т. Парсонса), хотя и не исключает их, но прежде всего она имеет в виду изучение их возникновения и конкретизации с учетом объективного механизма групповой и коллективной деятельности людей. Социологическое изучение личности является необходимой предпосылкой исследования личности в других дисциплинах, например, в истории, этике, эстетике, культуре и др. Разработка марксистско-ленинской социологической теории личности создает важную предпосылку и основу научной критики буржуазной философии и социологии.

Summary

G. Mokronosov — F. Hájek: The Personality Problem in Sociological Theory

This article studies the problems of personality in sociological theory, which has been receiving growing attention not only on the part of philosophy and sociology but also on the part of

concrete social sciences. There are even attempts under way to transform the theory of personality into an independent special sociological discipline. The authors believe that the constitution of the sociology of personality as a special sociological discipline does not represent a correct answer to this complex philosophical and sociological problem implying not only the principled contradictoriness of the Marxist and bourgeois sociological theories, but especially a critique of the bourgeois concept of personality. The authors point to the existence of numerous principles which enable the construction of a philosophical sociological concept of personality, including particularly objective, practical activity, the development of social relations, the principle of the unity of personality and society, the principle of interconnection of the material being and social life, the principle of the overall development of personality etc. These principles ought to be studied both in different stages and on different levels of research, and always with the full awareness of the antagonism of the Marxist and bourgeois concepts of the relationship between personality and society. The research of personality also cannot be tackled while disregarding the socially economic formation whose constant relations it explicitly expresses since the regular development of society is implemented through the practical activity of the people endowed with will and consciousness. In this connexion the authors recall Marx's axiom asserting that nature is for man a connecting link and a vital feature of human activity. Mutual contacts among people therefore are not confined merely to the mastering of social norms since man's objective activity constitutes the unity of his physical and mental organization. Man affects nature as a materially physical being in order to appropriate natural substances in a form conforming to his human requirements. As long as all the natural in man behaves in the social form of its expression it is possible to note that man's all requirement are social and that is why their division into biological and social is only of formal significance. In this sense it is incorrect to refer to the two substances of man since all the demonstrations of the personality's activities are mediated through the societal social activity without losing its biological or any other nature.

The authors further discuss the different levels of the sociological theory of personality, especially the Marxist concept of the relationship between theory and empiricism without which any research into personality loses its methodological, theoretical as well as practical importance. A differentiation of various levels of the sociological theory is justified particularly because of the fact that theoretical terms and the empirical material can express the real life of human individuals in the most different spatial and time dimensions which also corresponds to the general reflection of the socio-historical process. That means that as human objective practical activities develop, people's requirements, forces and abilities also change with the altered conditions of people's existence. Such a situation occurs for instance in the era of the transition from capitalism to socialism. Karl Marx in his analysis of the pair categories "production — consumption", "subject — requirement" etc. logically proved that capitalism through its very foundation is heading towards a fundamental contradiction between the social character of production and the mode of private appropriation which is expressed in the most general form in the class relations and interests. A study of people's activities through the prism of class relations is thus the sole objective guarantee for the clarification of the relationship among groups and among individuals. From this point of view the bourgeois idealistic concepts of "social behaviour" or "status roles" etc. cannot yield scientifically justified results of the study of personality since they are a priori limited by their incorrect methodological starting point just like general bourgeois sociological theory as a whole. The study of personality cannot be confined only to some of the stages of development of sociological theory because only an analysis of all the major theoretical planes represents a prerequisite for the scientific understanding of personality. The sociological concept of personality appears to be a philosophical one, while reflecting man's historical development. At the same time it is necessary to distinguish the socio-psychological, ethical and other theories of personality from the sociological theory of personality which represents an outcome of the study of the real process of people's practical life and from the most general socio-philosophical abstractions reflecting the concrete activities of real personalities. A major feature of the Marxist-Leninist sociological theory of personality is that this theory covers the results obtained by other sciences with which it collaborates. It does not bear in mind only mere subjective factors and the importance of people's behaviour (as is the case with M. Weber or T. Parsons), even though it does not exclude them, but it is mainly concerned with the study of their origin and concretization with a view to the objective mechanism of people's activities in groups and collectives. The sociological analysis of personality constitutes a necessary precondition for the study of personality in other disciplines such as history, ethics, aesthetics, culture, etc. The elaboration of the Marxist-Leninist sociological theory of personality creates an important prerequisite and foundation for a scientific critique of bourgeois philosophy and sociology.

Historický materialismus a etologická redukce sociálního na biologické

JAN KAMARÝT
RUDOLF STEINDL
Ustav pro filozofii
a sociologii ČSAV, Praha

Studie je věnována některým závažným metodologickým otázkám dnes poměrně ještě mladého oboru biologie — *etologii*,⁽¹⁾ která patřila v posledních letech vedle genetiky mezi nejčastěji využívané biologické disciplíny, z jejichž poznatků byly vyvozovány četné jak plodné, tak sporné a zavádějící závěry pro společenské vědy (zejména sociologii, psychologii a filozofii).

Rychlý vývoj poznání v této sféře vedl ke kritice a upřesnění základních pojmů celé řady dosavadních oborů a směrů bádání, jako je zoopsychologie, behaviorismus, reflexní teorie a učení o vyšší nervové činnosti, klasická etologie, vývojová a srovnávací psychologie, psychologie učení, psychoanalýza, fyziologie chování, fyziologie adaptací či ekologická fyziologie atd.⁽²⁾

Renesance zájmu o otázky spjaté se vztahem člověka a přírody, biologického a sociálního, vedla ke vzniku celé plejády nových hraničních oborů, jako je psychobiologie, sociobiologie, neuroetologie, etoendokrinologie, ekoetologie, humánní etologie, kognitivní etologie, socioetologie či etosociologie, etologická psychologie, evoluční etologie, biokomunikace, zoosemiotika, antroposemiotika aj.

Jde často o obory s velkými ambicemi jejich protagonistů. Například E. O. Wilson, zakladatel americké *sociobiologie*, který byl původně entomologem a vydal knihu o hmyzích společenstvech, vytyčuje kategoricky požadavek, aby tento nový

(1) Pojem etologie se objevil už v osmnáctém století v podobě studia „životních zvyků“ zvířat ve volné přírodě a fyziognomie u člověka (H. S. Reimarus 1762, J. C. Lavater 1778). Velkým impulsem pro evoluční výzkum chování bylo dílo Ch. Darwina. Avšak vlastní předmět etologie jako nové zoologické disciplíny byl přesněji vymezen teprve počátkem dvacátého století, když už byl shromážděn poměrně rozsáhlý empirický materiál o zvířecím chování (C. O. Whitman 1896; O. Heinroth 1911; W. Craig 1918 aj.). Jeden z přímých předchůdců pojetí etologie jako samostatného vědního oboru, německý ornitolog O. Heinroth, dává termín etologie přímo do názvu své velké monografie o chování kachnovitých (*Anatidae*). Předmět etologie už chápe v podstatě stejně jako jeho nejslavnější žák Konrad Lorenz (nar. 1903 v Altenbergu u Vídně; Nobelova cena v roce 1973 společně s Niko Tinbergenem a Karl von Frischem). Etologii definují jako učení o kauzálních příčinách druhově typického chování organismů, o mechanismech jeho vzniku v ontogenezi a fylogenezi, o motivech a funkcích jeho spouštění, průběhu a změnách. Etologie usiluje o objasnění podstaty chování pomocí metod základního biologického, původně především fyziologického výzkumu. Zajímá se ovšem o porozumění i samotnému aktu chování jako relativně samostatnému fenoménu, nejen produktu a faktoru evoluce. Chování studuje v jeho rozmanitých vzájemných vztazích, a to jak vůči stálým, tak proměnlivým životním podmínkám jednotlivých biologických druhů, včetně člověka.

(2) U nás poukázal správně na širší metodologický význam etologie už v některých svých starších sociálně-psychologických studiích J. Janoušek [1968 : 83 an.], který se zmiňuje i o významu Lorenzových a Tinbergenových prací pro vzájemnou signalizaci a kooperaci lidského chování. Výsledky soudobé etologie poukazují na meze výlučné kognitivních teorií chování a začínají se výrazněji prosazovat v některých oborech jako je dětská psychologie a evoluční psychopatologie [Drvota 1979 : 348 an.], při studiu experimentálních neuróz [Radil-Radilová 1977], v interdisciplinárním studiu problematiky „socializace osobnosti“ [Erhardt 1975; Erhardt-Frey aj. 1976] a v obecné vývojové psychologii například mezi stoupenci tzv. „kritické psychologie“ v NSR [Holzkamp 1976; Holzkamp-Osterkamp 1975, 1976; Schuring 1975, 1976].

vědní obor všestranně zkoumal genezi a povahu biologických základů všech forem sociálního chování organismů, včetně člověka. Proti tomu nemůže být nejmenších námitek. Jenže Wilson na mnoha místech a především v závěru svého sedmisetstránkového kompendia píše, že tento obor bude nyní studovat člověka v rámci „svobodného rozvoje přírodních dějin“, a to tak, jako bychom byli zoology z jiných planet, kteří k nám přišli studovat a sestavit katalogy chování různých sociálně žijících bytostí na Zemi. Z podobného „sci-fi-kosmického“ hlediska by se tak vlastně všechny humanitní a sociální vědy, které podle Wilsona dosud značně zaostávají v „dětském stadiu“ před přírodními a technickými vědami, měly stát pouhými odnožemi sociobiologie. Wilson například předpokládá geny pro celé seznamy lidských vlastností a forem chování, pro jejichž existenci nejsou dodnes žádné důkazy. V duchu své „bioetiky“ považuje vlastně všechno přezívajícím, existujícím na základě toho, že je adaptované, eo ipso i za dobré. Předpokládá takové souvislosti mezi zvířecími vzory a strukturami chování a lidskými společnostmi, které vyplývají pouze z jeho spekulativních rekonstrukcí „lidské zooprehistorie“ [Wilson 1975; 1978]. Proti těmto uzurpujícím nárokům sociobiologie právem a rozhodně vystoupila i celá řada předních amerických vědců, zejména antropologů, psychologů a sociologů [Sahlins 1976; Caplan 1978].

S rozvíjením hraničních oborů se rozvíjely i různé nové metody měření a podrobného popisu i výkladu smyslu chování jednotlivých živočišných druhů ve specifických podmínkách. Tím vznikly takové nové disciplíny, jako je etometrie, aktometrie, aktografie, telemetrie, které na základě pečlivě vypracovaných etogramů, sociogramů, biogramů, engramů, elektrogramů aj. vedou k podrobným záznamům o chování a přenosu jeho důležitých složek a významů na ostatní jedince a komunity živočichů, ale také členy lidských skupin, kolektivů a společností. Například metody elektrografie, uznávané donedávna za relevantní pouze v oblasti animální psychofyziologie, jsou stále častěji aplikovány i na lidské chování a jeho výklad [Tembrock 1978; Stamm - Zeier 1978].

Četné problémy, spojené s analýzou *vztahu biologických a sociálních faktorů ve vývoji člověka*, vztahu, který je moderní verzí v dějinách vědy, a zvláště filozofie, po staletí vystupujícího vztahu humánního a animálního, zvířete a člověka, se ocitly v centru pozornosti mnoha vědeckých diskusí sedmdesátých let v řadě socialistických zemí, zvláště v SSSR.(3)

Mnoho marxistických autorů též právem vystoupilo kriticky proti nové vlně sociálbiologismu v buržoazním myšlení, která se zdvihla na Západě jednak jako reakce na projevy ekologické krize, jednak v souvislosti s pokusy (často plnými romantismu) o nalezení nového usmíření či utopické harmonie společnosti s přírodou, jak to programově navrhuje část literatury popularizující výsledky soudobé etologie.(4)

(3) Jednou z podnětných diskusí sedmdesátých let o vztahu sociálních a biologických faktorů obecně a ve vývoji člověka, již se zúčastnili marxističtí filozofové, sociologové a významní přírodovědci, psychologové a lékaři, byla diskuse zahájená redakcí časopisu *Voprosy filozofii* v roce 1972 (č. 9, 10 a 11), která dosud pokračuje. Závažné jsou i přibývajícím sovětské studie o ekologii a životním prostředí, o vztahu ekologie a etologie, individua a společnosti, o filozofických problémech současné psychologie aj. Velkým přínosem jsou i programové práce I. T. Frolova, P. N. Fedosejeva, A. N. Leontjeva, zaměřené též kriticky vůči různým směrům soudobé buržoazní ideologie, zejména vůči sociálbiologismu a sociáldarwinismu a rozvíjející současně pozitivní problematiku dialektiky vztahu člověka a přírody na nových teoretických základech v současných podmínkách vědeckotechnické revoluce atd.

(4) V nynější záplavě literatury, filmů a televizních seriálů o životě divokých zvířat ve volné přírodě se ovšem bohužel nezrcadlí vždy jen velký pokrok současného vědeckého poznání. I pod vlivem teoretických a praktických úspěchů etologie roste totiž vědomí, že se ztrátou posledních zbytků divoké, „nedotčené“ přírody mnoho cenného ztrácí i sám člověk. Tyto pocity nacházejí potom velmi často výraz ve zvláštním romantizujícím pohledu na přírodu, plnou pozitivních hodnot, dosud zdravou, nezkaženou, původní, normální ap., což tím zřetelněji vystupuje v pro-

Úkolem této studie je nejen zdůraznit aktuálnost a závažnost problému vztahu biologického a sociálního, ale současně i ukázat, jak je právě prostřednictvím některých nesprávných interpretací v duchu sociálbiologismu ve jménu „záchranu společnosti“ či „živé přírody“ zneužíváno dnes právě mimořádně cenných poznatků a zákonitostí jedné z nejmladších biologických disciplín — etologie.

Za základ kritického rozboru nových forem sociálbiologismu považujeme *marxisticko-leninský nástin vztahu přírodní (biologické) a sociální determinace chování člověka*. Při konkretizaci a konfrontaci marxistických tezí o „podstatě člověka“ s etologickými koncepty a závěry, které v různém kontextu redukuji sociální na biologické, humánní na animální, věnujeme značnou pozornost starším i novějším názorům Konrada Lorenze, jednoho ze zakladatelů moderní etologie.(5) Proti reduktivní etologizaci a homologizaci analogických projevů lidského a živočišného chování chceme postavit *základní teze dialektiky sociálně biologické determinace*, odvozené z rozsáhlých marxistických diskusí, zvláště v sovětské filozofii, psychologii a sociologii. Z nich i z logiky našeho výkladu je patrné, že se zde přes pokračující a oprávněnou kritiku sociálbiologismu nepopírá značný teoreticko-metodologický význam moderní etologie i pro výzkum lidského chování a pro další rozvoj psychologie a sociologie mj. při překonávání dosud doznívající koncepce tzv. dvojí determinace: prostředím a dědičností. Etologie k tomu pozitivně přispívá jednak upřesněním pojmů „vrozeného“ a „naučeného“ a svou důsledně dějinnou dimenzí, jednak účinnou kritikou behaviorismu, instinktivismu, mechanistické „reflexologie“ aj. I když přesouváme, a to spíše z programových důvodů, akcent z fylogeneze na ontogenezi, na problematiku zákonitostí individuálního vývoje a formování lidské osobnosti, nechceme a ani nemůžeme nijak popírat právě etologii záslužně zdůrazněný význam jednoty přírodního a společensko-historického vývoje, jednoty biologického a sociálního v konkrétních procesech biogeneze, psychogeneze, sociogeneze a antropogeneze.

Poukážem na tyto dílčí, i když závažné fakty chceme úvodem zdůraznit, že složitá problematika vztahu biologického a sociálního má i svůj vlastní hluboký *světónázorový a filozoficko-etický smysl*, který ostatně měla a má i v dějinách marxismu — a to od jeho vzniku. Její filozofická dimenze se dnes projevuje nejen jako vědomí stoupající a zvýšené zodpovědnosti člověka za uchování jeho jednoty s přírodou, za zachování životního prostředí, ale na druhé straně i jako reflexe toho, že pouze další organický rozvoj sociálních a biologických faktorů v člověku, rozvoj všech jeho tvořivých potencií, může v dnešních podmínkách tuto „záchranu pří-

tikladu k přírodě stále více devastované civilizací, ekologickými krizemi a katastrofami a ještě více v protikladu vůči rozporům a konfliktům mezi lidmi, národy a celými společenskými systémy. Idealizovaný obraz života v přírodních rezervacích, které dnes už existují z milosti člověka, vytváří pochopitelně celé série nesmyslných iluzí. Pokud proniknou i do neseriózní popularizace etologie, máme před sebou potom nikoli vědecký obraz přírody a světa, ale často značně zkrácené představy jak o „království divočiny“ tak i o dnešním člověku. Někdy je to dokonce jednoduše nový a zvláštní druh zábavy, takže se na takovém „obratu k přírodě“ dá i pohodově vydělat.

(5) O vzniku a klíčových problémech etologie pojednávají dva svazky vybraných spisů K. Lorenze [1965]. Jako doplněk vydal Lorenzův žák I. Eibl-Eibesfeldt třetí svazek, týkající se především problematiky humánní etologie [Lorenz 1978]. Rozsáhlou kritiku a polemiku vyvolala Lorenzova snad nejznámější kniha o přírodních dějinách agresivního chování: *Takzvané zlo* [Lorenz 1963]. Prehistorii lidského poznání čili evoluční gnozeologii se Lorenz zabývá v knize *Zpětná strana zrcadla* [1973], která co do společenskovědních aspirací etologie ještě v mnoha směrech převyšuje *Takzvané zlo*. Její analýze věnujeme proto největší pozornost v druhé připravované části naší studie.

rody“ reálně zabezpečit. Může vést současně k nové etapě vědomě řízené evoluce na základě hlubokého sebepoznání člověka a optimalizace jeho chování.(6)

Moderní etologie a dialektika vztahu přírodního a sociálního

Marxistické pojetí člověka vystupuje nejen proti fyziologismu a různým formám biologismu, nejen proti překonaným faktorovým teoriím, v nichž se ontogeneze psychiky a vyšších forem chování a činnosti nedialekticky přičítá jednostranně buď vlivu dědičnosti, nebo prostředí, nebo „obojímu zároveň“ a v nichž je člověk pouhou hříčkou těchto sil. Marxistické pojetí ukazuje, že vývoj, uskutečňující se jako sociálně historická praxe, neponechává individuum jako pasivní objekt vlivům tzv. dvojí determinace: dědičností a prostředím. Negen aktivita člověka ve svých obecných formách, ale aktivita jako sociálně a třídně historická praxe znamená ve svých důsledcích, že člověk se neutváří jako pasivní produkt vnějších vlivů, ale sám stále vytváří společenské bytí, a tím i sebe samého jako produkt tohoto bytí [Megrelidze 1973].

Marxistický přístup k sociálbiologismu považuje přenos biologických pojmů na sociální jevy zásadně za nic nevysvětlující frázi, která — podle Lenina ať už se provádí s dobrými či špatnými úmysly, vulgárněji či kulturněji — nepřestane být pouhou frází [Lenin 20, 1957 : 144]. Socialismus důrazem na politickou, občanskou a sociálně ekonomickou rovnost lidí neznámá iluzorní hlásání rovností biologické, rovnosti ve vlohách, schopnostech a potřebách, hlásání, že lidé v sobě už překonali všechno přírodní. V *Kritice gothajského programu* K. Marx například píše: „Ale jeden člověk je tělesně nebo duševně zdatnější než druhý a dodá tedy za tutéž dobu více práce nebo může pracovat déle; a práce, má-li být měřítkem, musí být určena co do rozsahu nebo co do intenzity, jinak by přestala být měřítkem... Dále: jeden dělník je ženatý, druhý není; jeden má víc dětí než druhý atd. atd. Při stejném pracovním výkonu a tedy i stejném podílu na společenském spotřebním fondu dostává tedy jeden fakticky víc než druhý, jeden je bohatší než druhý atd. Aby se právo vyvarovalo těchto nesrovnalostí, muselo by být spíše nerovné než rovné“ [Marx - Engels 19, 1966 : 49].

Toto obecné, ale principiální pojetí rozdílů ve vlohách a schopnostech lidí a tedy i uznání, i když nikoli fatální úlohy přírodních faktorů, vloh v rozvoji schopností člověka, je dnes konkretizováno v řadě prací předních sovětských biologů, psychologů a sociologů a výzkum zde rychle pokračuje.

Sociální psychologie není něčím neměnným, ale vyvíjí se na základě přetváření společenského života. V buržoazní společnosti je psychologie podle Lenina především *psychologií třídního boje* proti vykořisťovatelským třídám a jejich panství — státu. Po vítězství revoluce se vytvářejí nové podmínky, formuje se psychologie tvůrců nového života, nová disciplína práce, vychovávají se miliony lidí vlastní účastí na řízení státu a společenské výroby [Lenin 28, 1954 : 437, 440].

Marxisticko-leninské řešení vztahu biologického a sociálního, které má v dějinách marxismu již svoji vlastní dlouhou tradici a vývoj, vychází z teze, že člověk tím,

¶ (6) Z marxistických analýz etologie ve vztahu k problematice člověka a společenských věd vyniká v současné době mnoho problémových studií a diskusí v NDR [Johat 1976; Tembrock 1978; Schmidt 1978]. Výsledky sovětské etologie a kritický rozbor mnoha otázek antroposociogeneze přináší studie V. Leonovičové [Leonovich 1978], v nichž je též uvedena bibliografie prací předních sovětských etologů L. A. Krušinského, L. A. Firzova, K. E. Fabriho aj. U nás se studiem problematiky evoluce chování a antroposociogeneze zabývá už delší dobu oddělení evoluční biologie v Mikrobiologickém ústavu ČSAV, které spolupracuje s mnoha našimi a zahraničními vědeckými institucemi. Pod vedením člena-korespondenta V. Nováka připravilo několik konferencí s mezinárodní účastí a vydalo dva objemné sborníky: *Evolutionary Biology* a *Natural Selection* [Novák a kol. 1978].

jak mění vnější přírodu, mění i svou vlastní přírodu, sama sebe, čili příroda člověka je na každém vývojovém stupni produktem dějin. V tomto duchu Marx jasně chápal podstatu lidské ontogeneze chování jako proces osvojování, přivlastňování vlastností a schopností, které nejsou u člověka „biologicky preformovány“, nýbrž každý člověk je nalézán v určité „kondenzované podobě“ ve svém dějinně daném společenském prostředí jako dědictví své tzv. „druhé antropogenetické fáze“, v níž dominují společensko-sociální podmínky.

Člověk je sice fyziologicky vázán na přírodu a v tomto smyslu je „přírodní bytostí“, avšak tajemství celého procesu polidštění spočívá ve zvratu od přírodního ke společenskému. „Lidé se sami začínou odlišovat od zvířat, jakmile začínou vyrábět prostředky k svému životu“, zdůrazňují Marx a Engels [Marx - Engels 3, 1962 : 35]. Podstatu tohoto „nového“ tvora, který stojí na konci fylogenetického vývoje jako sociálně začleněný *Homo sapiens*, nelze hledat v jeho biologické kontinuitě či v jeho fyziologii; jeho podstatu tvoří souhrn společenských vztahů. A z této podstaty — k jejíž konstituci ovšem svým dílem přispívá — čerpá každé individuum své formy osobnosti.

Lidská osobnost(7) není nějakou pouze „složitější“ formou individuality živočišné. Je jinou, jako celek výlučnou formou, ač lze v řadě strukturních prvků člověka sledovat pokračování v kontinuitě přírodního vývoje, z něhož člověk vzešel a do něhož stále také patří. Už Herder například naznačil, že zde neexistuje rozdíl pouze graduální či rozdíl v nárůstu nových sil, ale že jde o rozdíl zásadní ve zcela jiném směru: v rozvoji všech potencií člověka, v celé „*Haushaltung*“ smyslových, poznávacích a volních sil. Člověk není složen ze dvou či více přírod, ale je pochopitelný pouze z tohoto svého specifického, tj. sociálního bytí ve světě, z této své vlastní druhé přírody. Sem míří i pověstný Herderův aforismus, že už jako zvíře má člověk řeč [Heintel 1972 : 185].

Také podle Hegela pozvednutí bytí o sobě k sebevědomému bytí zakládá zásadní rozdíl mezi přírodou a člověkem. Je to též nekonečný rozdíl, který vůbec odlišuje člověka od zvířete: „Člověk je zvíře, ale dokonce ani ve svých zvířecích funkcích se nezastavuje jako u nějakého bytí o sobě jako zvíře, nýbrž uvědomuje si je, poznává je a povznáší je k sebevědomé vědě, například proces, jako je trávení. Tím člověk rozkládá mez své bezprostřednosti, která je o sobě, takže právě proto, že ví, že je zvířetem, přestává jím být a dává si vědění o sobě jakožto duchu“ [Hegel 1966 : 104].

Zatímco prostředí zvířete je přírodním prostředím, prostředím biologických zákonů, do něhož je zvíře vloženo, je prostředí člověka výrobně sociálním prostředím, v němž se sám reprodukuje. Zvířata nemají společenský život ve vlastním slova smyslu, protože nevyrábějí. Jejich vztah k přírodnímu prostředí je bezprostřední,

(7) V sovětské literatuře je v posledních letech věnována velká pozornost přesnějšímu vymezování pojmů „člověk“, „individuum“, „osobnost“, „individualita“, „kolektiv“ atd. Prohibují rozsáhlé diskuse nejen o jejich relevanci, ale i vlastním vnitřním obsahu, vzájemných vztazích atd. Z mnoha studií, knih a sborníků z poslední doby můžeme uvést alespoň jména některých autorů: M. Gak, P. T. Grigorjan, J. A. Jadov, M. S. Kagan, T. V. Karsajevskaja, P. J. Krjažev, V. F. Seržantov, G. L. Smirnov, V. P. Tugarinov aj. Některé z nich vyšly v českých a slovenských překladech. Také čelný sovětský psycholog A. N. Leontjev se do této rozsáhlé diskuse zapojil přínosnou studií [1978]. Pozitivní i kritický ohlas vzbudila koncepční kniha o struktuře osobnosti francouzského marxisty L. Sèva [1976]. Přínos i některé meze Sèvova pokusu kriticky hodnotit v recenzi ve Filozofickém časopise R. Steindl (1979, č. 1). Oddělení historického materialismu filozofické sekce Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV řeší jako důležitou součást výzkumu problematiku vztahu osobnosti a socialistického kolektivu; v jeho rámci vznikla i naše programová studie.

nikoli zprostředkovaný. Zvíře si присvojuje hotové produkty přírody, asimiluje je a tento proces má formu koloběhu. Člověk si присvojuje přírodu radikálně jiným, kvalitativně zásadně odlišným způsobem. Především nespotřebovává žádné přírodní produkty v jejich surové formě, nýbrž je přizpůsobuje svým potřebám.

Všeobecně uznávaným klíčovým faktorem v procesu vzniku člověka je *společenské zhotovování nástrojů*, které je původní praformou lidské práce. Tím se vytvářejí nové podmínky pro společenské i individuální zabezpečení života člověka na rozdíl od čistě biologického zabezpečení existence druhu. S druhově specifickou schopností přisvojit si nashromážděnou společenskou zkušenost překročil člověk i ve svém biologickém vybavení všechny předchozí živočišné vývojové stupně. Zatímco jednoduché individuální užití nástrojů nebo jejich zhotovení přeměnou přírodních předmětů je vlastní i vyšším primátům, pro člověka je typické zhotovování nástrojů pomocí jiných nástrojů, tedy přístrojů a nakonec strojů. Jejich systematické a plánové zhotovování vede k počátkům „průmyslu“ už u člověka-lovce. Právě rozsahem užití přístrojů vznikají základy specifické kulturní tradice a difference. Faktem je, že současné vědy o vývoji člověka stále přesvědčivěji dokládají, že už v samotných počátcích vývojové linie vedoucí k člověku existovaly instinktivní, neuvědomělé, ad hoc se opakující živočišné formy práce a zhotovování nástrojů [Johst 1976; Leakey - Lewin 1978].

Na konci této hominidní linie vznikla univerzální, vědomá, společenská produktivní činnost, „*přechod od ekologie k ekonomii*“, s účelným a cílevědomým chováním člověka, což vytvořilo základy pro rozvoj všech dalších lidských vlastností. Tím vznikly nové podmínky pro společenské a individuální zabezpečení života člověka, pro jeho kulturní rozvoj na rozdíl od čistě biologického zabezpečení existence druhu [Schurig 1976 : 183].

Ekonomické vztahy představují úplné převrácení a zásadní změnu ekologické kauzality organismus — prostředí jako přírodně podmíněné závislosti na prostředí. Namísto toho nastupuje *aktivní přetváření*, měnění vztahu k prostředí na základě vlastních biologických, psychologických a společenských potřeb. Řečeno například pomocí terminologie systémového přístupu to znamená, že postavení biologických systémů uvnitř ekologických a ekonomických systémových vztahů je kvalitativně naprosto jiné. V tomto smyslu je přechod od ekologie k ekonomii a vznik kvalitativně nové formy relativní nezávislosti na prostředí vlastně nereflektovaným ukončením subhumánní fáze přírodních dějin člověka a otevřením nové dimenze vlastních lidských dějin.(8)

Výstižným způsobem vyjádřil rozdíl lidské a živočišné individuality významný sovětský vědec, jeden ze zakladatelů stále vlivné sovětské kulturně historické školy v psychologii A. N. Leontjev: „Činnost živočichů je vždy akt přizpůsobení k prostředí a nikdy akt přivlastnění si výsledků fylogenetického vývoje. Výsledky fylogeneze jsou živočichu *dány* v jeho přirozených dědičných schopnostech. Člověku jsou *zadány* jako úkol v objektivních jevech vnějšího světa. (Ani příroda v objektivním slova smyslu, ani příroda v subjektivním slova smyslu není *lidské* bytosti dána bezprostředně a přiměřeně, poznamenává Marx.) Má-li člověk uplatnit tyto výsledky ve svém ontogenetickém vývoji, musí je *ovládnout*. Jen takto, jen prostřednictvím tohoto vždy aktivního děje může jedinec získat skutečně lidskou povahu, může získat i ty vlastnosti a schopnosti, které jsou produktem společensko-historického vývoje člověka“ [Leontjev 1966 : 234].

(8) Problematikou přechodu od ekologie k ekonomii v souvislosti s procesy vzniku a utváření vědomí se přínosně zabývá už zmíněná kniha V. Schuriga [1976 : 83 an.].

„Složitost“ lidské osobnosti není tedy rozhodně dána tím, že by byla biologicky lépe vybavena než jiní živočichové, že by byla v tomto smyslu jejich „rozvinutější formou“. Podstatu jejího vybavení nutno hledat *jinde* než u živočichů. V živočišném světě se individuum shoduje s druhem a proto nese svou podstatu v sobě samém. Lidská podstata naproti tomu, jak Marx zdůrazňoval, „není vlastní jednotlivému individuu“, nemá tedy formu jednotlivého subjektu. Logika životní činnosti jednotlivého subjektu je rozhodujícím způsobem determinována souhrnem společenských vztahů, jichž je tento subjekt aktivní součástí. Tato teze je klíčová jako východisko vědeckého přístupu ke kauzálním zákonitostem jak lidské fylogeneze (zvláště pro objasnění přechodu „subhumánní“ v „humánní“ fázi procesu hominizace), tak procesů ontogeneze a jejich vzájemného podmínění při utváření lidské osobnosti.

Studium konkrétního živočicha vypovídá o všech příslušnících biologického druhu, do něhož studovaný živočich patří; lidské individuum nemůže být naproti tomu ve vědě východiskem v tom smyslu, že by bylo prvotní vzhledem k společenským vztahům. Lenin vystihuje tento fakt, když říká, že „Vstupující do společnosti, lidé ve všech poněkud složitějších společenských formacích... *si nejsou vědomi* toho, jaké společenské vztahy se tím vytvářejí, podle jakých zákonů se vyvíjejí“ atd. [Lenin 14, 1957 : 341]. Teprve na základě vědy o společenských vztazích lze dojít k pochopení konkrétních individuí, aniž bychom se dopouštěli redukce postavení individua právě proto, že společenské vztahy nejen že nejsou individuu cizí, ale tvoří skutečnost jeho podstaty. Na rozdíl od zvířete se u člověka v procesu lidské společenské individuace (nazývané též zcela případně socializací) objevuje specifická realita, která přichází „zvenčí“, tj. nikoli z biologické danosti, z fyziologie a genetiky individua, ale také nikoli z jeho individuální psychiky; napojuje se ovšem na předběžné biologicky a sociálně dané psychofyziologické struktury individua, aby se stala v dialektickém spřežení s těmito strukturami, vyznačujícími každou osobnost, rozhodujícím prvkem, který významně determinuje biografii individua.

Vedle zásadního neporozumění prioritě sociálního nad biologickým, plynoucího už ze samotného chybného filozofického pojetí vztahu člověka a přírody, se ovšem setkáváme i s řadou vědecky ještě málo probádaných, a tedy dosud *neobjasněných skutečností*. Současnou vědou jsou dosud ještě málo prozkoumány konkrétní historické stupně vývoje osobnosti a objektivní podmínky práce, které též determinovaly *společenské formy individuality člověka* [Marx 1971 : 266; 1974 : 127]. Mnoho nejasného zůstává v otázce vztahu genotypových struktur a struktur fenotypových. Není například ještě náležitě probádán jejich vztah na různých vývojových stupních lidské ontogeneze, není dost jasno v otázce vlivu nově se utvářejících kvalit ve vývoji fylogenetickém a ontogenetickém. Není dostatečně ujasněna ani struktura vazeb mezi jedincem a různými úrovněmi společenského prostředí, dále mezi zkušeností jedince a historicko-společenskou praxí lidského rodu atd. (9)

(9) Na řadu dosud nevyřešených problémů poukazují v širším filozofickém a sociologickém kontextu četné knihy, studie a sborníky, například *Dialektický materialismus a soudobá věda* [1979] a v něm zvláště příspěvky R. Richty, J. Zachara, P. Fedosejeva, I. Frolova a dalších. Také v závěru problémové monografie o fyziologii adaptací, zpracované mladým českým fyziologem L. Janským, se kladou tyto závažné otázky: „K nálehavým úkolům dnešní biologie a medicíny patří studium přizpůsobivosti organismu vnějšímu prostředí, a to prostředí fyzikálnímu, chemickému či sociálnímu. Zatím je o těchto problémech známo poměrně málo, i když v současné době zájem o tyto otázky stále více a více stoupá. Je to pochopitelné, uvědomíme-li si, že na poznání těchto vztahů závisí osud a možná i existence lidstva v nejbližších sto letech. Bude mít lidstvo dost času, aby se přizpůsobilo stresům, které vyvolal rychlý technický pokrok? Najde cesty jak využít oblastí, které nejsou pro život zatím příznivé? Půjde přizpůsobení lidstva cestou selekce anebo je bude možno u každého jedince cíleně navozovat?“ [Janský 1979 : 196].

Proto se důležitou součástí vědeckého výzkumu posledních let stalo — jak ve filozofii a sociologii, tak zejména v biologii a psychologii — hledání hlubších odpovědí na otázku, ke kterým biologickým, respektive psychofyziologickým procesům musí teorie konkrétního individua opravdu nutně přihlížet, tj. jaká je šíře a hloubka biologické determinace konkrétního individua a jak hlouběji chápat vztah sociálně biologické determinace. Marxismu je totiž cizí představa, že společenská stránka člověka je něčím, co vůbec nesouvisí s jeho fylogenetickým, živočišným dědictvím a co se vytvořilo jaksi „z ničeho“, takže se to vymyká bližšímu vědeckému vysvětlení. To, co se v člověku vytvořilo též na základě přírodního vývoje jeho druhu, není sice klíčem k vysvětlení jeho specifických vlastností jako společenského tvora, ale je k němu nutným předpokladem. (10)

Při analýze chování zvířat a to jak ve volné přírodě, tak zejména v pokusech s vývojově nejvyššími zvířaty (např. se šimpanzy chovanými dlouhodobě „v domácnosti“ a v laboratorních podmínkách) byla v posledních letech zjištěna celá řada schopností a výkonů, které jsou v mnoha směrech obecně lepší, než se dosud předpokládalo, a to zejména v oblasti inteligentního chování a řešení složitějších vícestupňovitých úloh a v tomto smyslu i plánovitého jednání, kde tato zvířata v mnoha směrech překonávají všechna dosavadní očekávání. Kognitivní etologie spolu se srovnávací psychologií se pokouší vysvětlit tyto nové fakty především tím, že mozková kapacita učení je zde dosud za normálních podmínek málo využita, což v jistém smyslu platí i o člověku [Lawicková-Goodallová 1978; Drvota 1979].

Je pochopitelné, že všechny tyto výkony nejvyšších zvířat velice připomínají různé formy lidské činnosti a chování a někdy jejich rozlišení je velmi obtížné a čistě teoretické, například v některých ontogenetických fázích vývoje mimořádně motoricky a manuálně šikovné šimpanzí a lidské ruky, což vše na první pohled svědčí o nezvratné kontinuitě biologického a lidského vývoje. V oblasti „zvířecího myšlení“ byla dnes přesvědčivě prokázána značná schopnost abstrakce, generalizace, tvorby a transferu jednoduchých neverbálních pojmů a s tím spojená značná kapacita učení, paměti a v důsledku toho i modifikace instinktů učním. To právě umožňuje v určitém rozsahu dílčí předvídaní výsledků chování a plánovitého jednání, řešení i poměrně složitých problémových úloh a nakonec i dílčí osvojení různých náhrad za chybějící řeč, například pomocí posunkového jazyka hluchoněmých nebo jinými komunikačními symboly [Kainz 1961; Rensch 1973; Schurig 1975; Rumbaugh 1977].

Patří sem bezesporu i dosud poměrně málo prozkoumané zvědavé či explorační (výzkumné) chování mnoha druhů, spontánní hra u mláďat a sociálně žijících druhů, některé prvky ve výchově potomstva, například sociální zabezpečení řady individuálních vývojových procesů ve vztahu rodičů a sociálních skupin k mláďatům, tedy vznik sociálního učení a kontroly, které spolu s kooperací vedou až ke vzniku druhové sociální tradice jako animálního předstupně lidské kultury. Stejně zajímavé a dosud též málo prozkoumané jsou příčiny strukturování zvířecích společenstev do různých stupňů dominance a hierarchie a s tím spojené mechanismy regulace, například agresivity a kooperace mezi nimi [Kamarýt 1978].

(10) Zvláště literaturu popularizující nové poznatky etologie postihla v posledních letech rozsáhlá vlna *zoomorfismu*, spojená například s obscénními pansexualistickými excesy jako byla *Nahá opice* D. Morrise, přeložená i do češtiny a slovenštiny. Četné publikace o tzv. teritoriálním imperativu od R. Ardreye nebo o lásce a zabíjení u zvířat jako výchozím a všeobecným modelem sociálního chování od V. Dröschera byly masově rozšířeny nakladatelstvím Rowohlt, Molden aj. v NSR. Pouze zásluhou této někdy až překvapivě agresivní „etologické osvěty“ se objevily dokonce i publikace pojednávající o etologii hlodavců jako modelu pro studium opozičního hnutí radikálů v NSR a jejich „okupačního instinktu“ — obsazování seminářů a univerzit studenty.

V průběhu evoluce chování vzrůstá úloha individua, jeho významu pro přežívání druhu a jeho podílu na progresivních směrech biologické evoluce. Právě vývojově vyšší druhy, které mají též mnohem složitější organizovanou strukturu chování, a to jak na biologické, tak na psychické a sociální úrovni, mají též zpravidla relativně malý počet mláďat a navíc je obvykle každé mládě vychováváno zvlášť. Tento stoupající význam ontogenetických struktur je dnes bezpochyby prokázán už na úrovni etologických zkoumání. Jedinci takových druhů (například člověku nejbližší lidoopi) mohou přežít, jen když jsou po poměrně dlouhou dobu ve specificky organizované péči a „výchově“ dospělých jedinců a současně se sami aktivně učí nutným zkušenostem daného druhu a tím obohacují svůj vlastní „*tezaurus chování*“, tj. souhrn kvantitativních a kvalitativních zkušeností jedince, determinovaných vrozenými i naučenými mechanismy, které se potom tak či onak projevují v typickém druhovém a individuálním rozhodování a chování, a to i v mezích pro daný druh a jedince ještě snesitelných změn jeho motivace, vnějších podmínek atd. [Leonovich 1978].

Ovšem při výkladu těchto forem činnosti a chování je nutná opatrnost: pokud se vyskytují už u zvířat, svědčí o tom, že nejsou ještě specificky lidské, a pokud se vyskytují též u člověka, nemusí zde vystupovat ve stejné kvalitě. Důležité je též objasnit, zda jde o primární či sekundární změny, tj. změny, pro jejichž vznik je nutné předpokládat jiné změny, například zda je komunikace a řeč jako užívání a chápání symbolů předpokladem pro vytvoření lidské společenské práce, nebo zda je tomu naopak. Podobně nelze čistě lidskou schopnost individuálně si osvojit společenskou zkušenost jednoduše vyvodit z čistě živočišných předpokladů, ze zvířecí schopnosti učení, neboť u člověka mají i velmi jednoduché formy vnímání a učení zcela odlišný průběh a nové kvality [Holzkamp 1976].

Co může tedy dát srovnávací výzkum sociální organizace života např. divoké husy či primátů antropologii a sociologii? Může nový popis složitého repertoáru komunikací, motivací a organizačních prvků sociálního života objasnit, jaké sociální útvary vznikly či mohou vzniknout z tohoto syrového materiálu? A naopak, jaké zábrany způsobily, že se přesto udržely i fylogeneticky starší motivace chování, komunikace a typy společností, jaké dosud nacházíme například u subhumánních primátů a analogických lidských subkultur? Tento soubor problémů má nejen velký teoretický, ale i praktický význam, neboť se současně týká i možné prognózy některých vývojových tendencí chování, možnosti jeho ovlivnění, změny či úplné restrukturalizace, nebo naopak jeho velké relativní stability a rezistence. V širší souvislosti se zde klade i otázka, na jaké nové životní prostředí se může ještě člověk adaptovat, aniž by změnil svou dosavadní genetickou výbavu, fyziologii nebo své chování, svůj způsob života. A za jakých podmínek selhává tato schopnost modifikovat své chování a které prvky chování a sociální organizace selhávají za určitých podmínek s největší pravděpodobností? Jinými slovy, jaké jsou vlastně kritické hranice psychologické a sociální adaptability chování člověka? Je pochopitelné, že výzkum těchto otázek se už nezabývá pouze rekonstrukcí evoluce, sociálního života a chování primátů a člověka, ale především vývojovými zákonitostmi, které by umožnily i prognózu chování či celkového způsobu života [Janský 1979].

Dnes je už v různých souvislostech prokázáno, že celá řada etologických problémů a jejich řešení úzce souvisí nejen s problematikou zvláštního způsobu života jednotlivých druhů zvířat, ale týká se i obecnějších otázek problematiky jejich celkového sociálního a individuálního způsobu života, problému životních podmínek a různých forem *vnitřní a vnější determinace chování, vlivu emocí, potřeb, motivací způsobu života*, což není patrně minimálně jako model bez významu ani pro zkoumání některých dějinných forem a peripetií lidského způsobu života [Filipec - Filipcová 1976; Holzkamp - Osterkamp 1975, 76 : 6].

V biologickém, lékařském a etologickém výzkumu chování se nedají uvést žádné zásadní rozdíly mezi člověkem a zvířetem, ale pouze rozdíly graduální. Metodologickým předpokladem biologického výzkumu je *pojmem organického*, tj. taková rovina obecnosti, která je společná chování člověka a zvířete. Při všem ocenění přínosu etologie nelze ztratit ze zřetele už tyto metodické meze, tj. že chování zvířete a člověka můžeme subsumovat pod společné obecné pojmy pouze jako analogie, při vědomí toho, že jsme již v metodické abstrakci biologického výzkumu redukovali člověka na bezprostřednost organického životního procesu.

Ještě důležitější je vědomí těchto metodických mezí, jakmile se některé společné životní projevy vztáhnou *na oblast morálky*, kde mohou být pojaty pouze jako *obrazné analogie*. Jestliže například některé mechanismy chování brání za jistých okolností vzájemnému zabíjení příslušníků téhož druhu, nedá se to hodnotit morálně jako dobré či špatné, i když není dnes pochyb o biologické účelnosti takových mechanismů. V přírodě žije jedna živá bytost v závislosti na druhé bez jakéhokoli mravního zákona. Někteří etologové ovšem chybně tvrdí, že by lidé byli morálnější, kdyby vlastnili takové ochranné přírodní mechanismy, které vývojem ztratili. Jednou větou se o užitečnosti či škodlivosti agrese a její regulace dá říci: mimo moraližující bajky nejsou zvířata dobrá či zlá (takový může být jedině člověk), a to ani na základě faktů, že byla prokázána přirozená hranice jejich agresivity. Také lidé by nebyli o nic lepší, kdyby jejich agresivita měla hranice jen v přírodním smyslu.

Rozhodně nelze zjednodušovat či nevidět, že etické pojmy nevyjadřují jen příkazy vyvěrající ze společnosti a zaměřené k individuu, ale že tyto příkazy jsou výsledkem dialektického střetávání určitého vybavení jednotlivců se společností, v níž žijí, že etické chování se během ontogeneze „zabudovává“ v podobě závazných norem do struktury každého individua a ve společnosti se potom upevňuje systémem složitých institucí výchovy, zvyků, ale i sankcí zákona atd. [Frolov 1979; Steindl 1979].

I když je tedy nutno chápat chování nejen jako předmět, ale i jako produkt evolučního vývoje, jedná se vždy nikoli o evoluci výlučně biologickou, resp. psychofyzilogickou, nýbrž vždycky o sociálně historicky podmíněnou psychofyzilogickou evoluci. Toto zdůraznění není jaksi „formalitou“, nýbrž tvoří základ, východisko zkoumání. Lze to vyjádřit také následovně: nikoli poznatky biologie, nýbrž *historického materialismu jsou základním východiskem* pro poznání charakteristických rysů vyznačujících chování člověka, neboť jsou-li základem zvířecího chování hluboce vrozené a proto i dědičné projevy — instinktivní automatismy — lidské chování rozhodujícím způsobem podobné vrozené automatismy nedeterminují (ač i člověk některé instinktivní automatismy dědí).

Oživení různých „návrátů k přírodě“ má v současném buržoazním myšlení nejen teoretickou, ale často i velmi silnou *emocionální vazbu*, která jednak zvýrazňuje skutečnou potřebu programově tematizovat a řešit řadu problémů vztahu člověka a přírody, přírody a kultury a jednak je svědectvím dozrívání bezradnosti a agnosticismu ve sféře sociálních teorií, kde se potom nejvýrazněji projevují návraty nikoli k přírodě, ale ke zmodernizovaným modelům sociálbiologismu, sociáldarwinismu ap.(11) I Lorenz se například nepřestává až tvrdošíjně a kategoricky dožadovat,

(11) Zvláště některé Lorenzovy závěry, učiněné v jeho knize *Zpětná strana zrcadla*, o vzniku a divergentním vývoji biologických druhů a kultur, nekriticky vyzdvihují výlučnost a nahodilost vzniku dějinných forem lidských kultur podle vzoru genetických mutací nebo jinými etologickými mechanismy [Lorenz 1973 : 252–258]. Na tyto úvahy navazuje desátá kapitola Lorenzovy knihy, zabývající se souborem faktorů, které mají prokázat invariantnost lidské kultury [Lorenz 1973 : 259–290]. Tyto Lorenzovy úvahy jsou bezpochyby přesvědčivým důkladem toho, že i velké přírodovědecké osobnosti současnosti mohou nekriticky přebírat a šířit různé modernizované recidivy sociálního darwinismu ještě po více než sto letech od jeho vzniku (a od té doby probíhající ostré polemiky s ním, zvláště ve vědeckých kruzích).

aby se společenské problémy naší doby, problémy vývoje kultury a duchovních hodnot zkoumaly *pomocí lékařských věd* [Lorenz 1973 : 31]. Obrací se jako velká přírodovědecká autorita především na laiky, nebo — jak sám někdy rád zdůrazňuje — „na biologicky myslící filozofy“. Jím samým objevené, podrobně analyzované a dnes už dalším výzkumem dobře potvrzené přírodovědecké poznatky jsou pak v transferu na společenskovědní oblasti různým způsobem zjednodušovány nebo hypoteticky extrapolovány, čímž mají vzniknout jakési opěrné body (v podstatě však pseudovysvětlující modely) i pro ty společenskohistorické procesy a sociální problémy současnosti, které jsou dnes spíše z ideologických důvodů vydávány dosud za tajuplné a neproniknutelné nebo vědou nepoznatelné a zejména neovlivnitelné. (12)

Kritický přístup k sociologicko-filozofickým závěrům vyvozovaným z etologie znamená oddělit „zrní od plev“. Lze říci, že základem většiny spekulací kolem „humánní etologie“ je přenášení zákonitostí chování recentních zvířat, zejména zvirat člověku vývojově nejbližších — lidoopů — přímo na člověka (tedy jemnější zoomorfismus). Děje se to dosud například v podobě kladení otázky, zformulované už kdysi Herderem a po něm znovu aktualizované Lorenzem: Co je vlastní člověku nejbližším živočichům, *Pongidům*, že právě z nich mohl vzniknout člověk? Z takového kladení otázek koncipované etologické výroky o specifitě člověka se ocitají mnohem níže, než je stav i většiny soudobých nemarxistických koncepcí antropogeneze, které už uznávají celou řadu významných kritérií, odlišujících lidské a živočišné chování a jejich vývoj, a to jak ve fylogenezi, tak ontogenezi. (13)

Při takovém pokusu o vyřazení reálných problémů antropogeneze je potom nemožné vyložit adekvátním způsobem přechod ke společenským poměrům jako přechod k různým formám a typům výrobního způsobu a výrobních poměrů a lidská společnost je potom viděna etologickým prizmatem velmi zjednodušeně, například *pouze jako určitý druh sociálního komunikačního systému*, signálů, které spouštějí různé typy chování atd. Sem patří především v „humánní etologii“ dnes velmi rozšířené vyhledávání různých analogií mezi lidskými a živočišnými výrazovými prostředky (pohybová gesta, emotivní výrazy a mimika či zbarvení tváře, symbolická ritualizace aj.). Jimi má být prokázána jednoznačná biologická determinace lidské sociální komunikace, a dokonce lidského chování. Tento výklad je ovšem nanejvýš hypotetický a často sporný už z biologického hlediska, neboť snadno vede k záměně mnoha dnes pečlivě vypracovaných biologických kritérií homologie a analogie, čímž vlastně dochází k pokusu z povrchních a nahodilých skutečností (analogií)

(12) V tomto směru se stala snad nejznámější a též nejvíce diskutovaná Lorenzova kniha *Takzvané zlo*. Shrnuje mnoho cenných etologických poznatků a pozorování, která jsou však na některých místech knihy vzápětí znehodnocena zcela problematickými závěry a analogiemi o základních dějinných typech agresivního chování zvířat včetně člověka [Lorenz 1968 : 209 an.].

(13) Zde máme na mysli například knihu čelného holandského antropologa A. Kortlanda [1972]. Naproti tomu hluboko pod úrovní koncepce antropogeneze K. Lorenze se nacházejí četné teze a závěry filozofické antropologie A. Gehlena. Tento donedávna ještě velmi uznávaný a módní autor redukuje člověka na produkt neexistujícího směru fylogeneze (a později vlastně i v průběhu dějin), během něhož člověk údajně vznikl jako vývojově bezperspektivní, v podstatě deficitní bytost (Mängelwesen). To současně vedlo ke vzniku společnosti a sociálního chování člověka jako nutné kompenzace a doplnění těchto rizikových chyb a nedostatků. Kritické marxistické posouzení těchto a mnoha jiných dosud živých buržoazních koncepcí antropogeneze představují záslužné práce čelného polského filozofa a psychologa P. M. Jaroszewského, které jsou dnes k dispozici v českých a slovenských překladech [Jaroszewski 1977 : 113—224]. Na XVI. světovém filozofickém kongresu proběhla v sekci *Moderní biologie a její výzvy filozofii* znovu živá diskuse o těchto problémech. Ke zhodnocení mnoha koncepcí antropogeneze včetně Gehlenových biologizujících kritik Lorenze, představujících „extrémní a nebezpečný biologismus a nativismus“, významně přispívá též česky vydaná práce německého vývojového psychologa H. D. Schmidta [1978].

uměle konstruovat podstatné, funkční, a dokonce kauzální a fylogenetické souvislosti (homologie). (14)

Poněvadž se neuznává relevantnost komunikačních zvláštností subhumánních hominidů, z nichž se podle moderní antropologie mohly postupně jediné vyvinout lidské komunikační znaky chování, dochází při takovém vyřazení konkrétní analýzy antropogeneze k reduktivní etologizaci lidského chování a k „homologizování“ analogických projevů chování. A to nejen nejvyšších recentních zvířat a člověka, nýbrž někdy i vývojově nižších stupňů (obyčejné generalizaci nových a neobvyklých poznatků etologie jednotlivých oblíbených biologických druhů toho kterého etologa). Vcelku se pak lidské vztahy nechápou v jejich historicky nutných zákonitostech, nýbrž lidské poměry a zvláštnosti chování člověka se v takové etologizující interpretaci jeví jako jakási někdy až *kuriózní sbírka obyčejů, zvyků, a vzorů chování*. Jsou to například imponující nebo submisivní gesta, vítací a odmítavé pozdravné ceremoniály, vzájemná konkurence nebo „reklama“, které pokračují u člověka ve smyslu vývoje tradiční kultury v konvenčních formách a za libovolného střídání vzorů chování a návratů typu módy apod.

Mnoho nejasností je rovněž zaviněno rozdílným pojetím pojmů a termínů „sociální“ a „společenský“. Jestliže mluvíme o „sociálním“ ve vztahu vůči člověku, máme dnes na mysli především mezilidské vztahy a existenční podmínky člověka ve společnosti. Jejich vytváření a vývoj a tím též další vývoj sociálního se dá snadno prokázat ve střídání jednotlivých společenských formací. Zoopsychologie a zejména soudobá etologie zcela výrazně prokázaly, že už samotný další biologický vývoj, zvláště vyšších živočichů, byl možný pouze tehdy, jestliže se současně vedle a spolu s rozvojem biologického rozvíjelo i sociální a psychické, takže vedle biogeneze další vývoj určovala i sociogeneze a psychogeneze a jejich zákonitosti, které působí i nadále [Leonovich 1978].

Rozlišení těchto oblastí a pochopení jejich souvislostí je nutné, aby vyniklo to, co je na člověku specifické, aby se daly jasně vymezit nové kvality v jeho vývoji, jeho individualita i jeho osobnost. Pro studium těchto složitých procesů jsou dnes pochopitelně důležité všechny strukturně vývojové přístupy, které zkoumají procesy biogeneze, sociogeneze, psychogeneze a nakonec i antropogeneze v jejich vzájemné interakci, a z hlediska složitých aktivit a chování těchto zkoumaných systémů v existujícím prostředí. Jejich výzkumem se dnes zabývá velký komplex přírodních a společenských věd, které respektují *složitou dialektiku sociálního a biologického jako novou komplikovanou systémovou kvalitu*.

Dnešní etapa vědeckotechnické revoluce vtiskuje celku materiálních a duchovních podmínek lidského života nový a ve svých základech dynamický charakter. Má vliv na další změny vztahů mezi člověkem a přírodou, na mezilidské vztahy a jiné sociální a společenské poměry, a tím též na seberealizaci člověka. Tato nová situace na druhé straně vyžaduje optimalizaci dalšího průběhu těchto procesů, které jsou ovlivnitelné pouze na základě do hloubky jdoucí, vědecky a filozoficky fundované teorie a metodologie. „Pokrok vědeckého poznání a v posledních desetiletích pro ně charakteristická intenzivní práce ve vědách o člověku objevily vysokou komplikovanost, mnohostrannost a rozpornost zákonitostí lidského vývoje a vytváření lidské osobnosti... je třeba vypracovat vědecké metody pro organizaci vyučování a vý-

(14) I. Eibl-Eibesfeldt dospívá k metodologickému zevšeobecnění takového rozsahu, které též nijak neobstojí: „Jestliže se dají prokázat společné rysy mezi mimikou a gestikou, pak se dá z toho usuzovat na společné dědičně podmíněné kořeny odpovídajícího chování“ [Eibl-Eibesfeldt 1978 : 420].

chovy, vycházející z přísného a všestranného *respektování individuálních zvláštností*, z nichž dosud mnohé biologické charakteristiky, jako stáří, pohlaví aj., zůstávaly po dlouhou dobu ve stínu... Marxistická analýza problému člověka předpokládá nejen všeobecné určení jeho podstaty, nýbrž též *zkoumání zákonitostí, které jsou charakteristické pro jeho celistvou povahu a proces jeho individuálního vývoje*" [Karsajevskaja 1977 : 43].

Na nemožnost nezprostředkované dedukce „podstaty člověka“ z několika tezí filozofické antropologie či z všeobecně biologických teorií apod. poukázal ostatně programově už mladý Engels v dopisech Marxovi z 19. listopadu 1844 a z 20. ledna 1845 v kontextu společně zahájené kritiky a vzájemné výměny názorů o M. Stirnerovi.(15)

Hlubší poznání syntézy některých přírodních a společenských procesů by umožnilo přechod k nové etapě řízené evoluce na základě komplexního sebepoznání člověka, což zahrnuje řešení i celé řady závažných filozofických a metodologických problémů, zejména právě pochopení faktu, že „celý průběh historického vývoje prokazuje, že *jednota mezi biologickým a sociálním se stává hlubší a všestrannější než její rozpory*“ [Fedosejev 1976 : 58]. Další analýza této závažné problematiky přispěje jak k rozvoji teoretických poznatků, tak k využití praktické rezervy dalšího možného rozvoje člověka a sociálního pokroku.(16)

Literatura

- Caplan, A. L.: *The Sociobiology Debate — Readings on Ethical and Scientific Issues*. New York, Harper & Row 1978.
- Dialektický materialismus a soudobá věda*. Praha, Svoboda 1979.
- Drvota, S.: *Od zvířete k člověku*. Praha, Panorama 1979.
- Eibl-Eibesfeldt, I.: *Grundriss der vergleichenden Verhaltensforschung*. München, Piper, 5. Aufl. 1978.
- Erhardt, K. J.: *Neuropsychologie „motivierten“ Verhaltens. Antriebe und kognitive Funktionen der Verhaltenssteuerung*. Stuttgart, Enke 1975.
- Erhardt, K. J. — Frey, H. P. (Hg.): *Interdisziplinäre Sozialisationsforschung. Ansätze und Probleme*. Stuttgart, Enke 1976.

(15) „Člověk“ je vždycky tak trochu přízrak, dokud nemá základnu v empirickém člověku. Zkrátka mají-li naše myšlenky a zejména náš „člověk“ být něco pravdivého, musíme vycházet z empirismu a materialismu; musíme odvozovat obecné z jednotlivého, a ne ze sebe sama anebo ze vzduchu à la Hegel“ [Marx-Engels 27, 1968 : 12].

(16) Příslušná místa v obou posledních citátech byla podtržena autory této studie, kteří pro *Sociologický časopis* připravili jako pokračování druhou stať s názvem *Konrad Lorenz a společenskovědní aspirace současné etologie*. Zde budou dále rozvedeny a upřesněny teze i obecná metodologická východiska kritického i pozitivního ocenění významu etologie ve společenských vědách.

- Fedosejev, P. N.: *Problema socialnogo i biologičeskogo v filosofii i sociologii*. Voprosy filosofii 1976, č. 3.
- Filipec, J. — Filipcová, B.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Frolov, I. T.: *O dialektice a etice biologického poznání*. Filozofický časopis 1979, č. 6.
- Hegel, G. W. F.: *Estetika I*. Praha, Odeon 1966.
- Heintel, E.: *Einführung in die Sprachphilosophie*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1972.
- Holzkamp, K.: *Sinnliche Erkenntnis — Historischer Ursprung und gesellschaftliche Funktion der Wahrnehmung*. Frankfurt a. M., Athenäum Verlag, 3. Aufl. 1976.
- Holzkamp-Osterkamp, U.: *Grundlagen der Psychologischen Motivationsforschung*. Bd. 1, 2, Frankfurt a. M., Campus 1975—76.
- Janoušek, J.: *Sociální komunikace*. Praha, Svoboda 1968.
- Janský, L.: *Fyziologie adaptací*. Praha, Academia 1979.
- Jaroszewski, T. M.: *Úvahy o praxi*. Bratislava, Pravda 1977.
- Johst, V. (Hg.): *Biologische Verhaltensforschung am Menschen*. Berlin, Akademie-Verlag 1976.
- Kainz, F.: *Die „Sprache“ der Tiere*. Stuttgart, Enke 1961.
- Kamaryt, J.: *Od šimpanze k člověku — daleko či blízko?* Doslov ke knize [Lawicková-Goodallová 1978 : 262—279].
- Karsajevskaja, T. V.: *Die methodologische Bedeutung des sozialbiologischen Problems für die Untersuchung der individuellen Entwicklung*. In: Löther, R. (Hg.): *Beiträge zur Methodologie der medizinischen Erkenntnis und Praxis*. Jena, Fischer 1977.
- Kortlandt, A.: *New Perspectives on Apes and Human Evolution*. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam 1972.
- Lawicková-Goodallová, J. van: *Ve stínu člověka*. Praha, Mladá fronta 1978.
- Leakey, R. E. — Lewin, R.: *Origins*. London, Rainbird 1977.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 14. Praha, SNPL 1957; sv. 20. Praha, SNPL 1957; sv. 28. Praha, SNPL 1954.
- Leonovich, V.: *The Role of Natural Selection in the Evolution of Behavior as a Main Direction of Hominization*. In: [Novák a kol. 1978 : 455—488].
- Leontjev, A. N.: *Problémy psychického vývoje*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966.
- Leontjev, A. N.: *Činnost, vědomí, osobnost*. Praha, Svoboda 1978.
- Lorenz, K.: *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression*. Wien, Borotha—Schoeler 1968 (1. vyd. 1963).
- Lorenz, K.: *Über tierisches und menschliches Verhalten. Gesammelte Abhandlungen Bd. I—II*. München, Piper 1965.
- Lorenz, K.: *Die Rückseite des Spiegels. Versuch einer Naturgeschichte menschlichen Erkennens*. München—Zürich, Piper 1973.
- Lorenz, K.: *Das Wirkungsgefüge der Natur und das Schicksal des Menschen. Gesammelte Arbeiten (1941—1977)*. Hrsg. und eingeleitet von I. Eibl-Eibesfeldt. München, Piper 1978.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*, sv. I. Praha, Svoboda 1971; sv. II. Praha Svoboda 1974.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1962; sv. 19. Praha, SNPL 1966; sv. 27. Praha, Svoboda 1968.
- Megrelidze, K. R.: *Osnovnyje problemy sociologii myšlenija*. Tbilisi, Mecnijereba 1973.
- Novák, V. a kol.: *Natural Selection. Proceedings of the International Symposium Liblice, June 5—9, 1978*. Praha, Czechoslovak Academy of Sciences 1978.
- Radil, T. — Radilová, J.: *Některé metodologické aspekty výzkumu experimentálních neuróz*. Čs. psychologie 1977, č. 4.
- Rensch, B.: *Gedächtnis, Begriffsbildung und Planhandlungen bei Tieren*. Berlin—Hamburg, Parey 1973.
- Rumbaugh, D. M. (ed.): *Language Learning by a Chimpanzee — The Lana Project*. New York, Academic Press 1977.
- Sahlins, M.: *The Use and Abuse of Biology — An Anthropological Critique of Sociobiology*. Ann Arbor, University of Michigan Press 1976.
- Sève, L.: *Marxismus a teorie osobnosti*. Praha, Svoboda 1976.
- Schmidt, H. D.: *Obecná vývojová psychologie*. Praha, Academia 1978.
- Schurig, V.: *Naturgeschichte des Psychischen*. Bd. 1—2. Frankfurt a. M., Campus 1975.
- Schurig, V.: *Die Entstehung des Bewusstseins*. Frankfurt a. M., Campus 1976.
- Stamm, R. A. — Zeier, H. (Hg.): *Lorenz und die Folgen — Die Psychologie des 20. Jahrhunderts*. Bd. 6. München, Kindler 1978.
- Steindl, R.: *Homo moriturus nebo moribundus?* Skripta vydaná pro pracovníky ve zdravotnictví (ed. J. Loukotka), Brno, KV KSČ 1979.
- Tembrock, G. (Hg.): *Verhaltensbiologie unter besonderer Berücksichtigung der Psychologie des Verhaltens. Wörterbücher der Biologie*. Jena, Fischer 1978.
- Wilson, E. O.: *Sociobiology — The New Synthesis*. Cambridge, Mass., Harvard University Press 1975.
- Wilson, E. O.: *On Human Nature*. Cambridge, Mass., Harvard University Press 1978.

Резюме

Я. Камарыт - Р. Штайндл: Исторический материализм и этологическое сведение социального к биологическому

Настоящее исследование посвящено практически еще не затронутой в чешской литературе проблематике. Авторы в рамках конкретизации и конфронтации марксистских тезисов о «природе человека» с этологическими концепциями и выводами, сводящими в различном контексте социальное к биологическому, человеческое к анимальному, уделяют внимание прежде всего более ранним и более новым взглядам Конрада Лоренца, одного из основателей современной этологии. Редуктивной этологизации и гомологизации аналогичных проявлений человеческого и анимального поведения они противопоставляют марксистско-ленинские тезисы о диалектике социально-биологической детерминации, выведенные из широких марксистских дискуссий, особенно в советской философии и психологии. Из них и из логики представленного изложения вытекает, что здесь, несмотря на продолжающуюся и обоснованную критику социал-биологизма, не отрицается большое теоретическо-методологическое значение современной этологии, и для исследования человеческого поведения, и для дальнейшего развития социологии и психологии, например, для преодоления концепции так называемой двойной детерминации: средой и наследственностью, чему этология содействует как положительно, уточнением понятий «врожденного» и «усвоенного» и своим последовательным природно-историческим измерением, так и действенной критикой бихевиоризма, инстинктивизма, механистической «рефлексологии» и др. В духе этих выводов, авторы сознательно (в отличие от этологии) переносят акцент с филогенеза на онтогенез, на проблематику закономерностей индивидуального развития и формирования человеческой личности и (вместе с этологией) на единство исторического развития, т. е. общественных закономерностей с филогенетическими природно-историческими, на единство биологического с социальным в конкретных процессах биогенеза, психогенеза, социогенеза и антропогенеза.

Summary

J. Kamarýt — R. Steindl: Historical Materialism and the Ethological Reduction of the Social to the Biological

This study is devoted to the problems up till now almost untouched in the Czech specialized literature. While analysing the Marxist thesis on "man's substances" and confronting it with ethological concepts and conclusions which in various contexts reduce the social to the biological, the human to the animal, the article focuses special attention mainly upon earlier and more recent opinions of Konrad Lorenz, one of the founders of modern ethology. To the reducing ethologization and homologization of the analogical demonstrations of human and animal behaviour the authors contrast the Marxist-Leninist thesis concerning the dialectics of the socio-biological determination, derived from wide-ranging Marxist discussions, particularly in Soviet philosophy and psychology. It is obvious from the logic of these discussions and the authors' explanations that despite the continuing and justified criticism of socio-biologism it is impossible to deny modern ethology considerable theoretical-methodological merit also for the study of human behaviour and for the further development of sociology and psychology. It concerns the overcoming of the so-called double determination by the environment and heredity, to which ethology contributes positively by precisising the terms "innate" and „learned", by applying a consequent historical dimension and offering an efficient criticism of behaviorism, instinctivism, mechanistic "reflexology" etc. In the spirit of these conclusions the accent has been shifted in a programmed manner (in contrast to ethology) from phylogenesis to ontogenesis, to the problems of the laws of individual development and the formation of human personality. On the other hand the authors emphasise (in accordance with ethology) the unity of historical development, i.e. of the social laws with phylogenetical natural history laws, the unity of the biological and the social in concrete processes of biogenesis, psychogenesis, sociogenesis and anthropogenesis.

**O účasti pracovníků průmyslu
na řízení v podmínkách informatizace
řídícího procesu(1)**

ANDRZEJ MATCZEWSKI
Bytom

Cílem této stati není provést srovnávací rozbor rozsahu a identity využívání číslicových metod a technik, ale poukázat na určité charakteristické rysy informačních systémů řízení v průmyslu. Analýza má být východiskem pro popis jejich působení na řídící funkce a jejich realizaci — zejména pokud jde o účast pracujících v řídicím procesu.

Rozbor informačních systémů používaných v jednotlivých polských hospodářských organizacích ukazuje (stejně jako v ostatních socialistických zemích) na problém jejich neuspokojivé ekonomické efektivity. Mírou této efektivity je přitom obvykle vztah mezi vysokými a vyčíslitelnými náklady na informatické prostředky a na provoz systémů a méně již měřitelnou či spíše jen odhadovanou úsporou nákladů (například na výrobu nebo administrativu). Ponecháme-li stranou otázku předpokladů spojených s vymezením jednotlivých složek takového propočtu, otázku cen apod., zasluhuje si pozornost skutečnost, že z hodnocení — nejde již jen o ekonomickou efektivnost, ale šířeji o racionalitu — se vytrácejí sociální faktory. Znamená to tedy, že není respektována sociologie již prokázaná teze, že technika uplatněná v řízení není společensky neutrální. Není neutrální proto, že jsou v ní zakódovány určité vzorce moci, kontroly vzájemného působení společenských skupin a jednotlivců, tedy průběhu sociálních procesů v mikro i makroměřítku.

Jde podle našeho názoru nejen o problém formálního zjednodušení metodik užívaných při propočtech efektivity informačních systémů, ale především o otázku neúplnosti metodických předpokladů, plynoucí z nedostatečného vymezení charakteristických rysů informačních systémů. Současně je třeba respektovat i skutečnost, že informační soustavy projektované a prakticky uplatňované v socialistických zemích se v širokém měřítku opírají o řešení používaná v kapitalistických státech. Informační soustavy vytvářené v kapitalismu usilují o automatizaci činností spojených s řídicími funkcemi. Tomuto cíli jsou striktně podřízeny jak struktura informačních a rozhodovacích kanálů, tak i principy výpočtu a agregace jednotlivých veličin.

Svou koncepcí tedy tyto soustavy výrazně implikují určitý způsob řízení lidí, sankcionují nerovnost v přístupu k informacím. Je to zřejmě logický důsledek současného stavu rozvoje techniky, označované stále častěji jako „technika dominance“, protože vede v určitém smyslu k úplné dominanci člověka nad přírodou a řídicích nad řízenými.(2)

(1) Tento článek je rozpracováním referátu předneseného na semináři pořádaném Institutem základních problémů marxismu-leninismu ÚV PSRS v Jablonném u Varšavy v červnu 1977.

(2) A. K. Koźmiński — A. M. Zawislak: Pewność i gra. Wstęp do teorii zachowań organizacyjnych. Warszawa, PNE 1979.

Reflektuje to současně úsilí o dosažení plné předvídatelnosti chování. V rozvinutých kapitalistických zemích se tento stav odráží mimo jiné ve snaze co nejpodrobněji naprogramovat činnost výkonných složek (dělníka na závodě, nižšího úředníka v kanceláři) a způsob její realizace v rámci projektovaného systému řízení. Právo rozhodovat se přenáší na stále vyšší úrovně řízení — na nejvyšší vedení a intelektuální elitu. Tento trend pochopitelně vyvolává určité společenské reakce; pracující, nižší úrovně řízení v kapitalistických průmyslových organizacích se s tímto vyrazujícím je procesem nechtějí smířit. Nikoliv bez důvodu se proto západní vědecké školy v oblasti teorie organizace a řízení snaží najít řešení nebo dokonce celé programové koncepce, které by neutralizovaly reakci namířenou proti kapitalistickým organizacím. Jako skvělý příklad může posloužit tzv. koncepce řízení prostřednictvím cílů vypracovaná v USA v šedesátých letech. Její podstata měla spočívat v tom, že na základě vzájemné dohody byli do vymezování cílů a určování způsobů a podmínek jejich realizace zapojováni ti, kteří měli tyto cíle bezprostředně uskutečňovat. Pokusy skončily, obecně vzato, neúspěchem. Snaha měnit obsah rolí je v podmínkách kapitalismu zcela zřejmě odsouzena k fiasku; technika dominance, přesněji řečeno technicistní přístup k organizaci řízení výkonných a středních článků vede současně k jejich omezení.

Řídící praxe v socialistických průmyslových podnicích ukazuje, že informační a rozhodovací systémy musí být koncipovány jiným způsobem. To se týká hlavně směrů informačního toku, stupně agregace informací a vstupů a výstupů systému. Musí tedy být projektovány takovým způsobem, aby dovolily řídit socialistický průmyslový podnik podle většího počtu kritérií a umožnily současně účast pracovníků na jednotlivých úrovních řídicího procesu.

Těmito otázkami se budeme zabývat — nevyhnutelně ve značně zjednodušené podobě — z hlediska vertikálního řezu průmyslovým podnikem.

Při současném uspořádání řídicích funkcí na úrovni výrobního útvaru realizuje tyto funkce střední technicko-administrativní aparát. Jde především o funkce organizace a kontroly a o operativní řízení; v menší míře plní tyto kádry také funkce výkaznictví, plánování a analýzy. V praxi to znamená, že při uskutečňování uvedených funkcí se aparát příslušné úrovně musí v rozhodující míře opírat o informace získávané bezprostředně u jednotlivých objektů technologického procesu. Na rozdíl od dosti rozšířených představ je však příznačné, že při současné úrovni automatizace měřicích zařízení a systémů nemají tyto informace většinou měřitelnou povahu. Aparát získává většinu informací na základě prohlídek zařízení a návštěv pracovních stanovišť, opírá se o návrhy z rozhovorů s pracovníky, z ústních sdělení získaných formálními i neformálními kanály apod. Číslicová technika nemůže za těchto okolností — s ohledem na technické i ekonomické důvody — efektivně tuto informační sféru postihnout. Přesto se však snaží do ní proniknout. Protože může nabídnout jen skromné logické možnosti a disponuje hlavně rychlostí zpracování dat, „zaplavuje“ nižší úroveň aparátu výstupy obsahujícími různým způsobem transformované údaje, jež sice mohou být užitečné, avšak jen v rámci omezené části služebních povinností těchto řídicích článků. Přesto však lze za této situace připustit, že na úrovni výrobního útvaru, v podmínkách omezené automatizace procesu sběru prvotních informací potřebných pro realizaci řídicích funkcí, neomezují informační soustavy ani v nejmenší míře možnost (i když jen částečnou) účasti pracujících na rozboru a hodnocení plnění výrobních úkolů, výkonnosti, technologických procesů apod., což je základním předpokladem jejich účasti na řízení. Současně však užívané informační systémy (s automatickou akvizicí dat) nejsou ani v nejmenším projektovány na zvýšení rozsahu transformovaných informací, které by byly dostupné

nejen rozhodovatelům na stále vyšších stupních řízení, ale také širokému okruhu pracujících, a to přesto, že informatické prostředky — tak jako dosud žádné jiné — tyto možnosti otvírají.

Odlišně se utváří potřeba transformovaných informací na úrovni podnikového řízení. Do jisté míry klesá počet funkcí operativního řízení, na významu nabývají takové řídicí funkce, jako plánování, analýza, výkaznictví. Proto také úspěšné příklady zavádění informatiky, s nimiž se nejčastěji setkáváme v naší — a nejen v naší — praxi, se týkají právě této úrovně řízení. Avšak i v takovém případě proniká informatika účinným způsobem pouze do těch oblastí řízení, kde je realizace řídicích funkcí v plné míře formálně popsána, kde lze — řečeno jinými slovy — tyto funkce algoritmizovat. Charakteristickým rysem informačních systémů (přesněji: podsystémů) tohoto typu je, že zpracování informací probíhá podle informační pyramidy: soubory vstupních veličin se na jednotlivých úrovních zpracování v rozsáhlé míře agregují a v závěrečné fázi nabývají podoby syntetických technicko-ekonomických ukazatelů vztahujících se k celému podniku. Ty pak obvykle procházejí dalším zpracováním, jehož účelem je například určit dynamiku změn jejich hodnot, odchylky od plánovaných hodnot apod. Ukazatelové veličiny, a částečně i soubory prvotních informací, se obvykle uchovávají v centrálních databázích, jejichž přístupnost je přísně omezena a ohraničena (v poslední době jde stále častěji o velmi rozsáhlé informační systémy). Důležitým znakem těchto systémů dále je, že hodnoty technicko-ekonomických syntetických ukazatelů podniku se obvykle propočítávají pro intervaly, jež nejsou kratší než jeden měsíc; jen zřídka se setkáváme s případy jejich výpočtů podle dnů nebo směn. To pak vede k situaci, že uvedené veličiny mají pro vedoucí kádry podniku pochybnou hodnotu; nedovolují také hlouběji popsat a analyzovat vlivy, které působí na jejich hodnoty. Kromě toho je třeba vzít v úvahu i skutečnost, že soubory agregovaných ukazatelů získávané ve většině používaných systémů zahrnují ve zcela nedostatečné míře indikátory, jež by zobrazovaly v podniku probíhající sociální procesy. Uvědomíme-li si, že v měřítku celého odvětví průmyslu se nejvíce rozvinuté formy účasti pracujících na řízení uplatňují právě na této řídicí úrovni, pak lze konstatovat, že takto koncipované informační systémy jsou faktickou bariérou při prosazování všeobecné účasti pracujících v řídicím procesu.

Uvedené nedostatky jsou známe. Mezi projektanty-informatiky však vládne názor, že vyplývají výhradně z nedostatků na straně uživatelů informačních systémů: uživatelé nespecifikují ve fázi přípravy projektu jaké veličiny, algoritmy zpracování a obsah výstupů budou nutné pro orgány dělnické samosprávy, společenské a politické organizace atd. S tímto stanoviskem lze souhlasit jen částečně. Splnění uvedených postulátů může vést pouze k automatizaci zpracování informací (spojené obvykle s rozšířením jejich rozsahu), které se dosud zpracovávají v organizacích ručně; ke kvalitativně novému řešení však nedojde. Dokazují to pokusy (v SSSR, Jugoslávii a ČSSR) zavést do informačních soustav řízení problémově orientované výstupy určené pro jednotlivé instance společenských a politických organizací v podniku.

Domníváme se, že kvalitativně nových řešení bude možné dobrat se pouze na základě celkové revize některých základních předpokladů projektovaných informačních soustav. Nové předpoklady by měly splňovat zejména tyto požadavky:

1. Pro pracovníky, kteří se bezprostředně nebo zprostředkovaně podílejí na určitém výrobním procesu, je třeba zajistit potřebné informace o plánovaných úkolech a o rozhodnutích, která při uskutečňování těchto úkolů přijímá technický a administrativní aparát. Tyto dílčí úkoly (například úkoly jednotlivých útvarů) musí být prezentovány v kontextu úkolů celého podniku.

2. Pracovníci musí mít přístup (bez možnosti zásahu) k souborům prvotních informací získaných z výroby. Jde nejen o technologické parametry spojené s operativním řízením výroby, ale také o veličiny sloužící při hodnocení objemu výroby, využití základních materiálů apod.
3. Zpracování informací v informačních soustavách musí být v podstatně větší míře zaměřeno na průběžné technicko-ekonomické analýzy výrobních procesů a v menší míře na zpracování pro potřeby statistiky (tedy jinak než odpovídá dosud všeobecně rozšířené praxi). Výsledky těchto rozborů musí být přístupné pro široký okruh účastníků výrobního procesu a nikoli jen pro vedoucí kádry na úrovních stojících nad výrobním článkem.
4. Funkce informačních systémů na úrovni podnikového řízení musí být ve větší míře obohaceny o nové prvky, především pokud jde o sociální ukazatele a ukazatele korelací mezi technicko-ekonomickými a sociálními veličinami. Na této úrovni je také třeba zpřístupnit databáze orgánům dělnické samosprávy pomocí problémově orientovaných výstupů.

Uvedené požadavky nejsou vyčerpávající. Máme však za to, že představují hlavní podmínky, které je třeba splnit, aby každý účastník výrobního procesu byl informován o cíli své činnosti, o práci své i ostatních a o dosahovaných výsledcích; jsou to prvky, které umožňují pracujícím spoluúčast na uvědomělém a aktivním řízení podniku.

Otázky jejich technického a organizačního zabezpečení, které přesahují rámec našeho tématu, necháváme stranou. Je však třeba zdůraznit, že z velké části mohou být vyřešeny, a to i za stávajícího stavu rozvoje informatiky v zemích RVHP.

(Přeložil Michal Ilner)

Volný čas velkoměstského obyvatelstva. Příklad Prahy

JIŘÍ LINHART
Ustav pro filozofii
a sociologii ČSAV, Praha

Velká města sehrála v naší zemi značnou roli při krystalizaci současných forem využívání mimopracovní doby i služeb pro volný čas.

Intenzivní boj dělnictva za snížení pracovní doby, zvýšení životní úrovně i vzdělání pracujících zde vytvořil poměrně záhy předpoklady pro sociálně ekonomické vydělení sféry volného času jako sociálního fenoménu a pro zapojení velké části obyvatelstva do aktivit volného času. Ve městech neustále docházelo k urychlené konfrontaci tradičních a modernějších forem využívání volného času, k tříbení hodnot i sociálních funkcí jednotlivých aktivit. Tento proces byl podstatně urychlován i aktivním působením členité sociální struktury, která v daleko větší míře než v menších sídelních útvech zahrnovala inteligenci, skupiny odborníků i vrstvy „zahálčivých tříd“. U kolébky řady dnes masově rozšířených aktivit volného času nalezneme často i špičkové univerzální odborníky, kteří popularizovali zkušenosti získané studiem zahraniční literatury, pořádali propagační výstavy a organizovali zájmovou činnost.

V městském prostředí nabyla řada činností kvalitativně nový obsah. Výrazně zde pokročil proces postupné desakralizace a sekularizace činností spojených s volným časem. Různorodé vánoční či velikonoční obyčeje, ve venkovském prostředí místy dodnes spojené s magickými rituály, prošly ve městě rychle transformací svých funkcí i sociálních obsahů a v činnostech s nimi spojených nabyly převahy prvky posilující kohezi rodinných struktur, funkce zábavné, poetizující, estetické i prestižní a konzumní. Význam církve ve strukturaci a rytmitizaci času, ať již v denním, týdenním či ročním rozměru, byl ve velkých městech již v období kapitalismu silně omezen. Volný čas byl zcela vtažen do soukolí zbožně peněžních vztahů, podchycen specifickým typem služeb i „průmyslu volného času“ a ekonomicky exploatován.

Ve velkých městech nabyly činnosti volného času též ve zvýšené míře politických a ideologických funkcí. Nejenom sportovní organizace, vlastenecké spolky, vzdělávací a podpůrná sdružení, jejichž vazba na politický život byla od počátku jednoznačná, ale i zdánlivě apolitická zájmová sdružení, podchycující zájemce o akvizitiku, sběratelství či chov užitkových zvířat, byla budována v souladu s národnostní, třídní a stavovskou strukturou velkých měst. Rozdělení spolků, zájmových sdružení i prostých neformálních kolektivů zájemců na české a německé, dělnické a „občanské“, aristokraticky výlučné či plebejské tvořilo organickou součást budování institucionálního zázemí volného času téměř do poloviny dvacátého století. Teprve socialistická kulturní revoluce vytvořila předpoklady pro faktické převládnutí demokratizačních tendencí a sjednocení činnosti zájmových organizací na bázi potřeb, norem a hodnot dělnické třídy a socialistické společnosti.

V průběhu devatenáctého a dvacátého století získala velká města značný náskok v rozvoji volného času i celkové kultivaci mimopracovní doby. Tento předstih se, pokud jde o kapitalistické období, neprojevoval jen v kvantitativním rozmachu aktivit volného času a jejich stále intenzivnější ekonomické exploataci prostřednictvím specializovaného „průmyslu volného času“, ale i v novém typu jeho sociální diferencovanosti. Rozdíly ve využívání volného času přestaly mít charakter stavov-

ských výsad, ale staly se především funkcí ekonomických možností jedince a jeho potřeb zformovaných celou předcházející výchovou i způsobem života. Sociálně třídní diferenciacie volného času se tak ve velkých městech poměrně záhy začala prosazovat mechanismy, které nevylučovaly momenty masového rozšíření některých aktivit volného času ve všech vrstvách obyvatelstva. Přesto však sociální diferenciacie i ve využívání volného času zůstávala po celou dobu trvání kapitalistické společnosti velmi výraznou a vytvářela odlišné třídní kultury, lišící se nejenom svými ideovými a zájmovými intencemi, ale i realizovanou strukturou činností.

Socialistické přeměny společnosti vytvořily zásadně nové podmínky pro rozvoj volného času i u městského obyvatelstva — a to nejen tím, že celá oblast podmínek života ve volném čase byla důsledně zdemokratizována a v oblasti kultury (i některých dalších sférách obsluhy volného času) byl podstatně omezen vliv ekonomických ukazatelů.

Podstatnou roli zde sehrály především sociální přeměny společnosti, které zajistily všem příslušníkům společnosti základní ekonomická i politická práva, účast na politickém životě, vzdělání, růst životní úrovně. Tyto přeměny byly spojeny především se vznikem nových vlastnických vztahů, s vytvořením nové sociální struktury společnosti, se změnami v distribuci příjmů i životní úrovně, s obrovským růstem vzdělanosti a kulturní úrovně a promítly se následně do rychlého růstu potřeb ve všech sférách života (volný čas nevyjímaje) a nároků na kvantitativní i kvalitativní úroveň jejich uspokojování. Lze předpokládat, že tyto procesy, které ve svých důsledcích vedou k posílení homogenizačních tendencí ve společnosti, probíhají intenzivněji v městském prostředí a promítají se i do větší obsahové rozmanitosti a individualizovanosti (ve srovnání s venkovskou populací) využívání volného času.

Základní charakteristiky mimopracovní doby a volného času městské populace

Empirické výzkumy realizované v uplynulých deseti letech ve velkých městech, zejména v Ostravě a v Praze*), prokázaly, že přes rozvinutější síť služeb a bohatší nabídku společenských, kulturních a sportovních příležitostí je způsob využívání mimopracovní doby a volného času dosud poměrně málo rozmanitý. Pevnou kostru mimopracovní doby tvoří v průběhu týdne především aktivity spjaté s péčí o domácnost a členy rodiny, údržbou bytu, domu, automobilu a rekreačních objektů; činnosti podmíněné rozvojem sociální interakce a komunikace uvnitř rodiny, širšího příbuzenstva a sousedských komunit a sledování hromadných sdělovacích prostředků, zejména tisku a televize. U mladších a vzdělanějších osob hrají významnější roli i sebevzdělávací aktivity, politická činnost, účast na řízení a pracovní aktivity. Tato struktura činností se výrazněji kvalitativně nemění ani o sobotách a nedělích, ani v souvislosti s návštěvou rekreačních objektů.(1)

Péče o domácnost se stala dnes součástí životního rytmu všech tříd a vrstev velkoměstského obyvatelstva. Na rozdíl od první republiky, kde početné skupiny buržoazie, inteligence, maloburžoazie i dělnické aristokracie byly do značné míry z těchto povinností vyvázány, v současné době je péče o domácnost zabezpečována ve všech sociálních vrstvách silami příslušníků domácnosti za pomoci dílčí mecha-

*) Děkuji s. Janišové z UHAMP a s. Havlíkovi za laskavé zapůjčení dat z výzkumu *Názory Pražanů na životní prostředí v Praze* a za všestrannou pomoc při zpracování tématu.

F: (1) Stereotypie každodenního života proniká i do využívání dovolených. Například pracující průmyslových podniků uvedli v 18 % případů, že jejich životní rytmus v době dovolených se neodlišuje od běžných zvyklostí, 16 % jich tráví dovolenou přednostně „doma“ a 31 % se nepodařilo plně odpoutat od pracovních povinností [Základní 1979].

nizace. Současně byly odstraněny i krajně nežádoucí rozdíly v kvalitativní péči o domácnost. Jak ukázalo podrobné studium časových rozpočtů Pražanů [Rendlová 1979], množství času věnované domácím pracem je dnes přibližně ve všech skupinách velkoměstského obyvatelstva stejné a umožňuje naplnit i náročné normy domácí hygieny a upravenosti bytu. Hrubé závady v péči o domácnost, děti a jejich výchovu, které se v kapitalistické společnosti masově projevovaly v některých skupinách dělnické třídy jako důsledek jejího vykořisťování a pauperizace, se dnes prakticky nevyskytují, a pokud ano, pak jejich příčiny leží buď v oblasti individuálně psychologické, nebo v kulturní nepřizpůsobenosti (například u části rómského obyvatelstva). Výzkumy ukazují, že jen malá část dospělého obyvatelstva, především z řad mladých lidí (bydlících u rodičů) a některých starších mužů, se nepodílí žádným způsobem na domácích pracích.

Rovněž péče o dům, byt, auto či rekreační objekt představuje standardní složku časového režimu obyvatelstva velkých měst. 42 % obyvatel se jí zabývá alespoň jednou měsíčně (5 % denně), přičemž zatížení těmito činnostmi rychle stoupá v závislosti na vlastnictví auta, chaty, rodinného domku či bytu první kategorie. V současné době se na zajištění chodu domácnosti spotřebuje v průměru tolik času, kolik odpovídá 1/3 pracovní doby, přičemž například jen údržba automobilu zvyšuje průměrné zatížení rodiny o 4,7 hodiny týdně [Vítečková 1979].

Služby jsou využívány jen velmi nedostatečně, pouze v některých skupinách obyvatelstva a v těch případech, kde jejich náhrada svépomocnou aktivitou je obtížná (kadeřnické služby, chemické čištění, složitější opravy předmětů dlouhodobé spotřeby). Například v 73 % domácností si sami pravidelně malují byt, v 57 % domácností odstraňují větší nedostatky v technickém stavu svého vozidla, 70 % žen šije a upravuje oděvy a 25 % osob se dokonce zabývá výrobou nebo rekonstrukcí nábytku [Základní 1979]. Tato situace se příliš neodlišuje od modelu péče o domácnost ve venkovském prostředí, v němž obdobné tendence jsou dosud podmíněny především faktickou nedostupností služeb.

Výraznější difference (ve srovnání s venkovskou populací) se objevují přirozeně tam, kde do procesu tvorby životní úrovně rodiny vstupuje péče o pomocné domácí hospodářství. Ve velkoměstském prostředí jsou sice možnosti získávat potravinářské produkty vlastní výrobou nesporně omezeny, avšak tam, kde to situace umožňuje, vzrůstá i v rámci velkoměsta chov užitkových zvířat a využívání zahrady k hospodářským účelům. V pražských příměstských obcích se počet domácností pěstujících užitková zvířata pohybuje mezi 15–20 % (průměr Prahy 2 %, na venkově kolem 88 %), podíl „samozásobitelství“ v rodinném rozpočtu rodin je však vyšší. Výzkumy mezi pražskými dělníky ukazují, že z domácího hospodářství, ze zahrádky a od příbuzných alespoň částečně kryje spotřebu vajec 37 % domácností, masa 22 %, a zeleniny či ovoce 73 % domácností [Způsob 1978; Základní 1979]. Tyto údaje dokládají, že v současné době si i ve velkoměstském prostředí rodina dosud částečně uchovává svoji bezprostřední výrobní funkci [Šolcová 1979] a určitá část volnočasových aktivit (zejména chataření a chalupaření) nejen vyšší životní úroveň předpokládá, ale též ji napomáhá vytvářet, reprodukovat a kvalitativně proměňovat.

Hlavní zdroje přeměn v kvalitě a kvantitě zátěže domácími pracemi byly v uplynulých letech spojeny s jejich postupnou mechanizací. Stupeň mechanizace domácích prací zpočátku vysoce koreloval s celkovou úrovní bytové kultury a celkovou úrovní vzdělání členů domácnosti. V současné době se však v nejmladších a středních věkových skupinách určitý standard vybavení domácnosti základními předměty dlouhodobé spotřeby natolik ustálil, že rozdíly mezi sociálními skupinami jsou velmi omezené [Nový 1977]. Těžiště rozdílů se posunulo z roviny vybavení domácnosti pro mechanizaci každodenních domácích prací a pro běžný příjem kulturních hodnot

a informací (radio, televizor) do oblasti náročného vybavení pro volný čas a rekreaci.(2)

Dopad vysokého stupně nasycenosti domácností předměty dlouhodobé spotřeby na strukturu využití mimopracovní doby a volného času je ovšem značně rozporuplný. Mezi léty 1967 a 1976 se doba věnovaná domácím pracím a údržbě domu či bytu změnila spíše nevýrazně [Vítečková 1979] a citelněji nebyl narušen ani obvyklý model péče o domácnost, zatěžující diferencovaně (zejména v určitých momentech životního cyklu) muže a ženy povinnostmi spojenými s reprodukcí různých stránek životní úrovně [Rendlová 1979].

Empirické výzkumy naznačují [Archiv sondy 1979], že vliv vybavení domácnosti na strukturu mimopracovní doby a volného času je výrazně modifikován vzdělanostní a kulturní úrovní jejich členů. Ve všech vzdělanostních skupinách roste sice v domácnostech s vyšší úrovní vybavenosti intenzita výjezdů mimo město za rekreaci i pravidelnost péče o dům, chatu či osobní automobil, v jednotlivých vzdělanostních skupinách se však výrazně mění relativní závažnost těchto aktivit v celkové struktuře realizovaných činností.

Ve skupině osob s vysokoškolským vzděláním odpovídají difference mezi osobami s nižší a vyšší vybaveností do značné míry rozdílům mezi mladšími lidmi a osobami ve středním věku(3) a představují odlišné, avšak kvalitativně v podstatě rovnocenné, způsoby využití mimopracovní doby. Ani u osob se základním vzděláním nelze rozdíly interpretovat jako výraznou proměnu celkového vzorce jejich činností, spojenou s odlišnou strukturou potřeb. Snižuje se sice vazba na byt, stoupá zapojení do činností vyžadujících kontakt a kooperaci s více či méně neznámými lidmi, avšak v podstatě se nerozšiřuje spektrum politických, vzdělávacích a náročnějších kulturních aktivit.

V kontextu utváření způsobů využívání mimopracovní doby a volného času působí zřejmě vybavenost domácností spíše jako modernizační činitel než jako strategický komponent, a to tím spíše, že časové úspory ve sféře péče o domácnost, vznikající jako důsledek drobné mechanizace domácích prací, jsou prakticky zanedbatelné [Vítečková 1979].

Empirické výzkumy se vesměs shodují v tom, že způsob využívání mimopracovní doby a volného času má *výrazně rodinný charakter*, a to i v městském prostředí. Komparativní sociologické analýzy [Szalai 1972] naznačují, že Československo patří v tomto ohledu mezi země, kde se tato tendence prosazuje nejvýrazněji. Zejména pro střední generaci a rodiny s nezletilými dětmi zůstává rodina důležitým referenčním rámcem, v němž se upevňují i modifikují vzory využívání mimopracovní doby, typická dělba činností uvnitř rodiny i modely využívání volného času. K rychlému sblížení stylů využívání mimopracovní doby a volného času a k přizpůsobení stereotypům lidí středního věku však dochází již na počátku manželství, tedy v době, kdy ještě nepůsobí důsledky společné péče o děti.

Dovolené a víkendy jsou prakticky celorodinnou záležitostí, přičemž z převládajících stereotypů se vymaňují pouze odrůstající děti. Případů, kdy manželé využí-

(2) V roce 1977 žilo 34 % respondentů v domácnostech s úplným vybavením předměty dlouhodobé spotřeby, včetně automatické pračky, auta a rekreačního objektu, a pouze 12 % domácností nevlastnilo základní sadu předmětů dlouhodobé spotřeby: pračku, vysavač, ledničku, televizor, rádio [Archiv 1979].

(3) Vysokoškoláci s nižší úrovní vybavenosti například častěji navštěvují koncerty populární hudby a taneční zábavy, tráví večery mimo domov, jezdí častěji do zahraničí a pracují více přesčas. Vysokoškoláci s vyšší úrovní vybavenosti naproti tomu častěji navštěvují sportovní utkání a galerie, více času věnují sebevzdělávání a přirozeně též údržbě domu, auta a rekreačních objektů.

vají dovolených a víkendů alespoň zčásti samostatně, je velmi málo a jsou, hypoteticky vzato, spíše výrazem hlubší rodinné či partnerské krize než uvědomělým a vyváženým stylem života. Tradiční modely využívání volného času vylučující z některých činností a prostředí ženy patří ve velkoměstském prostředí již zcela minulosti, i když některé činnosti jsou dosud ženami vykonávány častěji (návštěva divadla, háčkování, pletení a pochopitelně domácí práce) a jiné méně často (sebevzdělávací a politické aktivity, sport, sportovní podívaná, náročnější koníčky a sběratelství). To ovšem na druhé straně vytváří zvýšené tlaky na vzájemné přizpůsobování obou partnerů. Podle některých dílčích výzkumů [Základní 1979] jsou v 22 % manželství rozdílné zvyklosti a představy o využívání volného času příčinou více či méně pravidelných neshod a hádek mezi partnery. Volný čas jako zdroj nesouladu mezi partnery je uváděn častěji než například vztah k příbuzným, rodinné finance, výběr přátel a známých nebo povolání jednoho z obou partnerů.

Úlohu rodiny v organizaci mimopracovní doby a volného času však nelze přeceňovat. Porovnání struktur životních činností obou manželů(4) [Archiv sondy 1979] naznačilo, že pouze menší část aktivit mimopracovní doby je významněji oboustranně stimulována rodinným prostředím a charakterem sociální interakce mezi oběma partnery (korelace mezi partnery větší než 0,35). Jde například o činnosti spojené s péčí o dítě, údržbou domu či bytu, sledováním televize, návštěvou kulturních zařízení, zejména biografů a divadla, některé společenské hry, návštěvy pohostinských zařízení, koncertů populární hudby a přátelské kontakty se sousedy. V rámci tohoto okruhu aktivit se formují svébytné typy „rodinného“ využívání mimopracovní doby, lišící se úrovní zatížení domácími pracemi (zejména pak péčí o děti, popřípadě péčí o domácí hospodářství), rozdílným zastoupením náročných kulturních aktivit, různou intenzitou vazby na lokalitu a prostředí bytu i podílem zábavných aktivit v celkové struktuře mimopracovní doby obou partnerů a snad i jiných členů domácnosti.

Značná část aktivit mimopracovní doby je stimulována rodinou jen nepřímou, prostřednictvím její ideální a sociálně kontrolní funkce. Jsou to především aktivity spojené s veřejnou, politickou a pracovní angažovaností (korelace mezi partnery mezi 0,06–0,28), ale i činnosti tvořící takřka jádro volného času: sebevzdělávací aktivity, zájmová umělecká činnost a různé koníčky, četba beletrie a sledování hromadných sdělovacích prostředků s výjimkou televize(5), sport a účast na sportovní podívaně. Komplexní přeměna společenského postavení mužů a žen i rodiny za socialismu (neoddělitelná od odstranění třídních antagonismů a soukromovlastnické báze malovýrobních činností v rodině, zapojení žen do zespolečenštěného výrobního procesu a profesionálních struktur i celkové demokratizace života ve všech jeho formách) vytvořily *nový typ relace mezi rodinným a individuálním stylem využívání volného času i předpoklady pro jistou autonomii a nezávislost jedince na rodinných zvyklostech.*

V protikladu k dříve obvyklému uspořádání mužských a ženských rolí v rodině, které posilovaly odlišnost využívání a prožívání mimopracovní doby a volného času

(4) U obou partnerů bylo zjišťováno obsahově identickým dotazníkem 30 aktivit mimopracovní doby [Filipcová 1979], jejichž komparace byla provedena pomocí korelační a kánonické analýzy. Je podstatné, že mezi kánonickými proměnnými nebyla zjištěna žádná, která by odpovídala protikladu „moderní – tradiční“ ve smyslu dělby rolí a činnosti v rodině, či parazitnímu stylu rodinného života, v němž relativní volnost jednoho z partnerů je vykoupena enormním zatížením (v oblasti práce či obsluhy domácnosti) druhého člena domácnosti.

(5) Existence „televizní“ nebo naopak „antitelevizní“ kultury volného času je skutečností. Naproti tomu výzkum neověřil existenci rodin oboustranně orientovaných na zájmově uměleckou činnost nebo sport.

u mužů a žen, soudobá městská rodina systematicky vytváří prostor pro společné prožívání volného času všech členů rodiny (včetně účasti na dětských hrách a zálibách) i prostor pro jeho individualizované naplňování. Soudobá rodina však není rigidní „pospolitostí volné chvíle“, která by jednostranně určovala profil činností svých členů a izolovala je od formativního vlivu práce a politického života. Naopak, v klíčových oblastech způsobu života ponechává značný prostor pro modifikované uspokojování potřeb, pramenících jak z objektivních požadavků soudobé výroby a politického života, tak ze subjektivně různě naléhavých a zaměřených potřeb seberealizace. Na druhé straně se však ukazuje, že typ vysoce pracovní a politicky angažované rodiny není zatím natolik masovým jevem, jak by to bylo z hlediska formování socialistického způsobu života žádoucí.

Intenzita neformálních sociálních kontaktů, především sousedských a realizovaných v rámci kolektivu příbuzných, je i ve velkoměstském prostředí značná. Pro rozsah sociální interakce a komunikace je přitom směrodatnější intenzita kontaktů mezi sousedy, neboť kontakt s příbuznými je často stimulován vícegeneračním bydlením i nezbytností recipročně poskytovaných služeb. Počet osob zcela vyvázaných z přediva sociopreferenčních kontaktů je poměrně malý a nedosahuje ani v typicky velkoměstském prostředí Prahy 10% populace. Rovněž sousedské vztahy vyznačující se „vzájemnou nevšímavostí“ a „nezájmem“ uvádí jako základní charakteristiku svého životního prostředí pouze 35 % Pražanů, přičemž jde vesměs o mladé lidi intencionalitou svých zájmů výrazně orientované mimo místo bydliště, vysoce pracovní exponované rodiny nebo staré lidi. Absence sociálních kontaktů v místě bydliště je pak obvykle vyvážena zvýšenou sociální interakcí s lidmi mimo místo bydliště.

„Městský způsob života“, včetně aktivit volného času, není tedy ani ve velkých městech charakteristický vzájemnou anonymitou, odcizeností a nevšímavostí, jak to zdůrazňovaly některé starší sociologické analýzy (Wirth, Redfield). Soudobý způsob života ve velkých městech do značné míry předpokládá nejenom rozsáhlou interakci příbuzných, sousedů a známých i aktivizaci příbuzenských struktur [Šolcová 1979], ale do určité míry i instrumentální využívání sousedských vztahů a přátelských kontaktů. Obytná lokalita jako určité centrum sociální interakce představuje stále významné ohnisko sociálních kontaktů i sociální kontroly, prostředí, v němž dochází ke konfrontaci různých stylů bydlení a snad i využívání volného času.

O tom, že nejde o určitá rezidua starých struktur života, ale o živý, stále se reprodukcující a rozvíjející se moment způsobu života, svědčí i skutečnost, že rozdíly mezi jednotlivými částmi města jsou z hlediska struktury a zaměřenosti sociálních kontaktů nepatrné [Způsob 1978], přičemž největší počet osob relativně zcela izolovaných z hlediska sociálních kontaktů není na sídlištích, jak se běžně předpokládá, ale naopak ve starých částech města s výraznějším podílem staršího, méně vzdělaného a často i nepříliš majetného obyvatelstva.(6)

I přes značný rozsah sociopreferenčních kontaktů uvnitř lokalit zůstává však nesporné, že váha místních komunit v organizaci mimopracovní doby a volného času se ve velkých městech výrazně zmenšila. Dříve obvyklé formy využívání volného času, spojené s institucí sousedství a kavárenských či hospodských společenství a s různými neformálními zájmovými společnostmi, hrají dnes podstatně menší roli než dříve. Například hostince a kavárny navštěvuje denně (pokud ovšem v tomto ohledu můžeme dotázaným zcela důvěřovat) pouze 2,5 % Pražanů (alespoň jednou týdně 11 %) a více než 57 % tato zařízení vůbec nenavštěvuje.

(6) Značný rozsah sousedských a přátelských kontaktů byl ověřen i v dalších výzkumech. K nejzajímavějším výsledkům dospěly výzkumy R. Fischla [1975], který zjistil, že po přestěhování starších osob na sídliště dochází k rychlé adaptaci a pokud tomu nebrání nemoc i k rozšíření sociálních kontaktů.

Některé formy trávení volného času [Robek 1975, Gottlieb 1973, Javorin 1958] typické ještě pro dvacátá a třicátá léta (například vycházky spřátelených rodin do výletních restaurací na okraji města spojené s hraním karetních her, kuželek, a ku-lečníku, návštěvy poutových atrakcí a lidových kabaretů, společné oslavy svátků, narozenin, svateb v rámci kolektivu domu, vzájemná posezení sousedů před domy a na pavlačích — spojená se zpěvem, hrou na hudební nástroje, vyprávěním, a jed-noduchým občerstvením — korzování a spolkový způsob života v tradičním slova smyslu) mají dnes spíše charakter sociálních reliktnů a výrazněji neovlivňují životní způsob ani obyvatel těch čtvrtí a částí měst, kde dříve tvořily typickou a tradiční součást každodenního života.(7) Podstatně byla též omezena sociálně komunikační a interakční funkce ulice i dalších veřejných prostranství, a to nejen v nové sídlitštní zástavbě, ale i v centru města, historickém jádru a tzv. historických předměstích [Matějů 1974].

Nové formy využívání volného času, vnesené do životního stylu nejširších vrstev v první polovině XX. století, spojené především se sportem (ať již aktivním nebo pasivním), návštěvou kulturních zařízení (především biografu) a některými nároč-nějšími formami společenského života, zatím tuto mezeru v organizaci volného času uspokojivě nepokryly. Například aktivním (závodním nebo rekreačním) sportem se alespoň jednou týdně zabývá jen 13 % Pražanů, vesměs však mladých mužů. Rovněž sportovní utkání návštěvuje pravidelně každý týden pouze 5 % „skalních“ návštěvníků (opět převážně mužů), zatímco příležitostně, alespoň jednou ročně, zhlédne sportovní utkání „v reálu“ (tedy mimo sledování televizních, popřípadě rozhlasových pořadů) pouhých 35 % velkoměstské populace.

V organizaci volného času mají dnes rozhodující úlohu především ty *formy kul-tury, které se orientují na disperzní, prostorové, popřípadě i časově rozptýlené publi-kum*. Značně je rozšířena i četba beleterie a populárně vědecké literatury (knihov-ničku s více než 100 svazky má k dispozici 84 % Pražanů) a poslech gramofonových desek či magnetofonových nahrávek. Denně čte beletrii přibližně jedna čtvrtina všech Pražanů, přičemž kvalitativní sondy ukazují, že čtenáři se vesměs orientují na díla solidní umělecké úrovně, komunikačně nepřiliš náročná. Četba literárního braku, obdobně jako sledování děl výrazně umělecky pokleslých v jiných oblastech kultury, byla silně omezena a jako dominantní zdroj kulturních prožitků se obje-vuje jen sporadicky u osob s extrémně nízkou vzdělaností a kulturní úrovní [Filip-cová 1974; Archiv sondy 1979].

Naproti tomu ty kulturní aktivity, které jsou vázány na prezentní publikum — kino, divadlo, koncerty, sportovní utkání — hrají roli spíše příležitostných, vedlej-ších, avšak též „svátečnějších“ aktivit volného času. Tento posun nepochybně souvisí s celkovým růstem kultury bydlení, umožňující využívat volný čas v bytě a v příjemném domácím prostředí, s bohatou nabídkou celkem kvalitních a vkusu širokých mas do značné míry odpovídajících pořadů v hromadných sdělovacích prostředcích i rozmachem chalupaření a chataření, které absorbuje — zejména v letních měsících — převážnou část víkendů. Svůj podíl však na tom má i sku-tečnost, že „zábavní průmysl“, tak jak jej známe z velkých západoevropských a amerických měst, v Praze ani v dalších našich velkých městech prakticky ne-existuje [Nový 1977; Vítěčková 1979].(8)

(7) Například na Žižkově, Vyšehradě, Břevnově nebo Libni.

(8) Vybavenost Prahy sportovními zařízeními je dnes ve srovnání s předválečným obdobím podstatně nepříznivější a ani vybavenost kulturními zařízeními není přechodně příliš uspokoi-vivá. Pro využití volného času ve večerních hodinách je příznačné, že po 22. hodině v Praze nezahajuje představení žádné kino a i možnosti posezení v restauracích, popřípadě zábavních podnicích jsou poměrně malé.

Absence některých forem „zábavního průmyslu“ má přitom nepochybně řadu pozitivních stránek. Na tom, že v českých městech, včetně Prahy, je až překvapivě nízká kriminalita [Junková 1976], má nepochybně svůj podíl i skutečnost, že některé formy „zábavního průmyslu“ (například pololegální herny a sázkové kanceláře, legální prostituce, obchody s narkotiky a pornografií, různé antihumánní formy profi-sportu) byly zcela likvidovány a intenzivnější kontakt s nimi se nemůže stát běžnou součástí způsobu života širších vrstev obyvatelstva. Současně však nerozvinitost „průmyslu volného času“, přesněji řečeno jeho kultivovaných složek, vede k zvýšenému využívání volného času uvnitř bytu, na chatě či chalupě, snižuje kulturu společenských kontaktů a vede k disfunkčnímu zdůraznění místa hromadných sdělovacích prostředků v celkovém způsobu života obyvatel velkých měst.

Přesto představuje obyvatelstvo velkých měst stále nejvýraznější a svým způsobem rozhodující zázemí pro rozvoj náročnějších kulturních aktivit a zájmových činností. Alespoň jednou měsíčně navštíví v době sezóny divadlo nebo koncert zhruba jedna čtvrtina Pražanů a biograf, který zůstal nejmasovější kulturní institucí kromě hromadných sdělovacích prostředků, téměř padesát procent populace. Tyto údaje je však třeba vidět v souvislosti s tím, že zhruba stejný počet Pražanů s těmito formami kultury vůbec neprijde do styku. Orientace na náročnější kulturní aktivity má dominující roli ve způsobu využívání volného času přibližně u 10 % pražské populace [Způsob 1978].

Vkus tohoto jádra návštěvnické obce, jeho kontakty s aktivními umělci, podíl této skupiny na zájmové umělecké tvořivosti i její úloha v zajišťování nové generace aktivních tvůrců mnohostranně ovlivňují procesy tvorby i šíření kulturních hodnot v celospolečenském měřítku [Hrdý 1974]. Z výzkumu studentů pražských uměleckých vysokých škol [Brůžek 1977; Matějů 1979] například vyplynulo, že 60 % pochází z velkoměstského prostředí (51 % přímo z Prahy, 9 % z jiných velkých měst) a více než čtyři pětiny pocházejí z rodin tvořících širší zázemí kulturního života. Naproti tomu minimální počet — na rozdíl od minulosti — pochází z rodin, kde není o umění zájem. Pouze v 18,4 % jsou rodiče studentů aktivními umělci, což svědčí o značné demokratizaci procesu výběru budoucích umělců.

Nejvýraznější zlom ve způsobu života v mimopracovní době městského obyvatelstva je v současnosti spojen s postupnou extenzí sociálních funkcí práce a socialistického podniku do celého způsobu života a se zvýrazněním úlohy politiky v reprodukci základních životních struktur. Tyto změny celkově posílily význam společenských institucí a organizací zaměřených na program pro volný čas. Přestože je například pro česká velká města, zejména pak Prahu, typická vysoká vybavenost domácností rekreačními objekty (často velmi kvalitními), nesnižuje se zájem o pobyt v podnikových chatách ani o podnikem zajišťovanou rekreaci. S pomocí podniku či ROH zajišťuje svoji dovolenou přibližně 20 % obyvatel velkých měst, a to do značné míry nezávisle na tom, zda vlastní rekreační objekt či nikoliv [Maršálková 1973; Způsob 1978]. V současné době tvoří komplex otázek zajištění podmínek pro rekreaci a aktivní využití volného času stabilní součást sociálního plánování ve větších podnicích a úspěšné řešení těchto otázek je jedním z důležitých faktorů formování příznivého podnikového klimatu i stabilizačním a protiflukuačním činitelem [Nový 1977].

Požadavky pracovního procesu i vzrůstající podíl obyvatelstva na řízení ekonomických i sociálních procesů ve stále větší míře i bezprostředně ovlivňují strukturu činností v mimopracovní době. Rozdíly v celkovém zatížení délkou pracovní doby a směnností, právě tak jako v koncentraci pracovní doby do určitých dnů v týdnu,

se snížily na ekonomicky nezbytné minimum,(9) vliv práce se proto projevuje především vzrůstem požadavků na rozšiřování kvalifikace i účasti na řízení výroby. Ve věku mezi 18—55 lety si zvyšuje kvalifikaci zhruba 1/4 ekonomicky aktivních (z toho asi 54 % v přímé vazbě na výkon zaměstnání a 22 % v souvislosti se snahou o získání kvalifikace pro jinou profesi); dokonce ve věkové skupině 55—65 let je to ještě 18 %. Vzhledem k tomu, že dosažená úroveň kvalifikace v Praze poněkud předbíhá dosažený stupeň rozvoje technicko-technologické základny výroby [Nový 1977], lze předpokládat, že značná část nových znalostí a zkušeností se přednostně promítá do úrovně politické aktivity, kultivace mimopracovní doby a všestranného rozvoje osobnosti.

Zapojení obyvatel do nejrůznějších forem veřejně prospěšné a politické činnosti je rovněž poměrně značné. Pouze 3 % ekonomicky aktivních obyvatel nejsou členy žádné z organizací Národní fronty [Vítečková 1979] a přibližně 26 % Pražanů vykonávalo v roce 1977 alespoň jednu funkci ve společenských organizacích nebo KSČ. Značný význam má přitom zjištění, že v různých šetřeních, lišících se použitou metodikou i výběrem respondentů [Filipcová 1974; Způsob 1978], byla opakovaně ověřena hypotéza, podle níž osoby aktivně zapojené do veřejné a politické činnosti jsou ve všech oblastech volného času v průměru aktivnější a všestrannější. *Pokusy o typologii mimopracovní doby a volného času pak jednoznačně prokázaly [Archiv 1979], že náročnější a obsahově bohatší styly využívání mimopracovní doby se konstituuji takřka výlučně v návaznosti na politickou a s profesí spjatou angažovanost, přičemž zejména zapojením do funkcí ve společenských organizacích podstatně zesilují tendence k všestrannosti jejího využívání.*

Typologie mimopracovní doby a volného času

Do jakých oblastí života dnes situuje soudobý městský člověk těžiště svého života? Odpověď na tuto otázku ještě v úplnosti neznáme, neboť dosud nedisponujeme komplexnější analýzou vztahu mezi relevantními postoji, činnostmi a hodnotovými orientacemi. Určitou informaci však mohou poskytnout i samotné údaje o struktuře činností, které městská populace realizuje a které vytvářejí typické konfigurace, lišící se co do mnohostrannosti ve využívání mimopracovní doby a volného času, otevřenosti vůči sociální zkušenosti i obsahového zaměření.

Faktorová analýza(10) činností mimopracovní doby a volného času [Archiv 1977] naznačila, že ve velkoměstském prostředí můžeme hovořit přibližně o osmi skupinách aktivit, které vytvářejí dále složitější konfigurace (vzorce), empiricky postižitelné prostřednictvím faktorů vyššího řádu. Tato hierarchická struktura aktivit je patrna z tabulky 1, přičemž obsahová interpretace faktorů druhého řádu je až překvapivě jednoznačná.

První faktor odpovídá v podstatě orientaci činností *na práci a veřejně politickou činnost*(11) (obecněji na posílení profesionálního a společenského uplatnění), druhý

(9) Ve druhých a třetích směnách a nepřetržitých provozech pracuje v Praze pouze 20 % ekonomicky aktivních. Všechny soboty a neděle volné má 86 % pracujících v jednosměnném provozu, 72 % ve dvousměnném a 67 % v trojsměnném provozu. V nepřetržitých provozech (celkem 8 % Pražanů) má každou sobotu a neděli volnou jen 14 % pracujících [Způsob 1978].

(10) K extrakci faktorů byla použita alfa faktorová analýza a rotace VARIMAX. Odhad korelace mezi faktory vychází z šikmé rotace OBLMIN.

(11) Souhlasím s těmi autory (Hrůza, Šolecová, Zich a další), kteří nezahrnují veřejnou a politickou činnost do volného času, ale pokládají ji za důležitou součást všech sfér lidského života. Jednota způsobu života, který nelze redukovat jen na oblast mimopracovní doby, se však

Tabulka 1. Struktura činností mimopracovní doby a volného času
 Faktory druhého řádu (faktorové zátěže a regresní koeficienty po rotaci VARIMAX)

Faktory prvního řádu Profilující činnosti		Faktory druhého řádu					
		Faktorové zátěže			Regresní koeficienty		
		I.	II.	III.	I.	II.	III.
A 1	práce a politická činnost	.57	-.13	.08	.36	-.01	-.10
A 2	obsluha domácnosti	-.12	.83	-.07	-.04	.81	.00
A 3	údržba domu, auta, chaty a práce v domácím hospodářství	.38	-.07	-.02	.17	-.01	-.03
A 4	vikendová rekreace mimo město	.50	-.07	.25	.27	-.01	.04
A 5	zájmové činnosti	.49	.22	.11	.31	.11	-.06
A 6	sport, zábava a společenské kontakty	.30	-.14	.59	.03	.00	.49
A 7	náročné kulturní aktivity	.22	.14	.52	.00	.07	.38
A 8	sledování televize, novin a časopisů	.13	.07	-.23	.08	.03	-.13

Pramen: Archiv 1977.

orientaci na domácnost a oblast společensky neorganizované práce a třetí koncentraci na volný čas, kulturu a společenské kontakty. Ve směru těchto činnostních orientací se zřejmě přednostně uplatňuje kreativita městského obyvatelstva i tendence k všestrannému rozvoji individua.

Pomocí dalších multivariačních technik, zejména diskriminační analýzy, můžeme odhadnout zastoupení jednotlivých činnostních orientací v pražské populaci. Vzhledem k dříve uvedeným údajům o rozsahu nejrozumnějších utilitárně zaměřených činností domácnosti nepřekvapuje, že počet osob celým způsobem života výrazně spojených s péčí o domácnost je poměrně značný. Představuje zhruba 40 % populace, zatímco orientace na politický život a řešení pracovních problémů (33 %) či kulturní život (28 %) je zatím zastoupena poněkud slaběji. S nerozvinutými vzory trávení volného času, nalézajícími svůj výraz v koncentraci na péči o domácnost, jsou přirozeně nejvíce spjati staří lidé a skupiny nekvalifikovaných dělníků či provozních pracovníků. Velký rozsah domácích prací však k tomuto stylu života masově připoutává i ženy všech typů kvalifikace, pro něž je, zejména ve středním věku, tento redukovaný typ využívání mimopracovní doby stále ještě dosti typický (z 62 %).

projevu mimo jiné v tom, že volný čas i celá mimopracovní doba jsou výrazně strukturovány právě takovými faktory, jakými jsou práce, veřejná a politická činnost či ekonomické aktivity spadající do oblasti společensky neorganizované práce. Není ostatně bez zajímavosti, že obdobné typy životních orientací — na práci, rodinu a volný čas — na sebezbožování a na zapojení do širších sociálních kontextů — zjistil i Jadov [1979 : 59] a další analýzy sovětských empirických výzkumů. V jeho výzkumech ostatně byla prokázána i úplná spojitost mezi hodnotovými orientacemi analyzovanými v rovině postojů a určitým typem chování, především ve volném čase.

Na bázi těchto základních činnostních orientací krystalizuje ve velkoměstském prostředí poměrně rozsáhlé spektrum nejrozličnějších forem využívání mimopracovní doby a volného času. Na témže datovém materiálu se podařilo identifikovat celkem deset poměrně kontrastních typů, (12) které můžeme obsahově identifikovat pomocí plně a částečně internalizovaných aktivit, tak jak je to naznačeno v tabulce 2. (13)

Výsledky naznačují, že vydělování volného času z mimopracovní doby je neobyčejně dlouhodobý proces. Hlavní směr rozdílů mezi jednotlivými typy nelze zatím vyjádřit prostřednictvím protikladu mezi mnohostranně rozvinutými a nerozvinutými typy využívání volného času, popřípadě mezi typy různého obsahového zaměření, ale především rozdíly ve stupni vyčlenění volného času z mimopracovní doby, v různém stupni emancipace od povinností vyplývajících z péče o rodinu, domácnost a rozvoj životní úrovně. Rozdíly mezi jednotlivými typy vyplývají dosud především z odlišného zastoupení aktivit spojených s péčí o domácnost, pomocné domácí hospodářství a další příbuzné aktivity. Tyto činnosti pokrývají celkem 36 % variance mezi typy (měřeno pomocí Raova V), zatímco kulturní aktivity jen 11 % a politické či s profesí spjaté aktivity 21 %.

Pro rozdíly mezi jednotlivými typy využívání mimopracovní doby je stále ještě podstatný především *jejich vztah k tvorbě životní úrovně*. Zatímco u rozvinutějších způsobů využívání mimopracovní doby můžeme předpokládat, že příjmy jsou výrazně spotřebovávány v aktivitách volného času (a vysoká životní úroveň i vybavenost domácnosti je předpokladem realizace preferovaných vzorů volného času), u nevyhraněných typů s jen naznačenou profilací ve sféře volného času je tato vazba zřejmě daleko složitější. Celý režim mimopracovní doby v tomto případě spíše podporuje (ať již záměrně nebo objektivně svými neplánovanými důsledky) kumulaci osobního majetku, šetří rodinný rozpočet a v některých případech je i zdrojem dalších disponibilních příjmů.

V současné době tyto „skromné a šetrné“ typy využívání mimopracovní doby ve velkoměstském prostředí převládají, což nepochybně přispívá, spolu s mírně nadprůměrnými příjmy, k vysoké vybavenosti velkoměstských domácností předměty dlouhodobé spotřeby. Pro městské obyvatelstvo tedy není typická rozmařilost a hedonismus, jak to zdůrazňovali kritikové velkoměstského způsobu života devatenáctého století, ale daleko spíše šetrnost, spořivost a neochota „promarnit“ čas a peníze za zábavu, rozptýlení a požitky všeho druhu. (14)

(12) Zařazení činností vychází z intenzity výkonu určité aktivity v čase. Za značnou intenzitu byla např. považována frekvence denní u sledování novin a televize; měsíční u výkonu funkcí, účasti na schůzích, návštěvy biografu nebo divadla (v sezóně) a galerii; půlroční u účasti na brigádách. Za plně internalizované byly pokládány ty činnosti, které vykonávalo intenzivně více než 50 % jedinců zařazených do typů, za částečně internalizované ty, kde jejich počet byl nižší, avšak počet osob, které ji prakticky nevykonávají, nedosáhl 50 %.

(13) Typologie vychází z propojení faktorů prvního a druhého řádu pomocí Schmit-Leimanovy transformace [Überla 1974 : 96–197] a odhad zastoupení jednotlivých typů byl proveden (podobně jako u odhadu těžiště činnosti) pomocí diskriminační analýzy. Byl zvolen sekvenční postup maximalizující při výběru proměnných zobecněnou Mahalanobisovu distanci, tzv. Raova V . Celkovou sumu V můžeme rozložit na její navzájem nezávislé složky, odpovídající jednotlivým činnostem zahrnutým do modelu analýzy a vyjádřit procentuálně.

(14) Je zajímavé, že této skutečnosti odpovídá do značné míry i stav společenského vědomí. Z hlediska akceptovaných modelů spotřeby se rodiny pražských průmyslových dělníků [Archiv sondy 1979] dělí především na „spořivé“ a „umírněné hedonistické“. Naproti tomu diferenciaci rodin podle kritéria „vztah k výkonu jako předpokladu životní úrovně“ či „postoje k nelegálním formám zvyšování životního standardu“ se projevují až sekundárně. Korelace mezi chováním ve volném čase a postojem ke spořivosti či hedonismu je statisticky průkazná a rovněž korelace mezi partnery je velmi vysoká.

Tabulka 2. Jednotlivé typy využívání mimopracovní doby podle plně a částečně osvojených činností mimopracovní doby

Typ využívání mimopracovní doby		Činnosti osvojené	
		plně	částečně
Všestranný (9,3 %)	Všestranný, akcentující práci a veřejně politickou činnost (3,9 %)	práce přesčas; studium; funkce ve společenských organizacích na pracovišti; údržba majetku; návštěva schůzí společenských organizací, přátel, biografu; brigády; sledování novin, časopisů, televize; četba beletrie, víkendy v létě i v zimě, hobby; aktivní sport; dovolená mimo bydliště	práce v domácnosti; výlety; návštěva zahraničí, divadla, koncertů, výstav, sportovních utkání, restaurací a koncertů populární hudby; práce v domácím hospodářství; večery mimo domov
	Všestranný, akcentující kulturní a relaxační aktivity (5,4 %)	studium; návštěva přátel, divadel, výstav, kina, zahraničí; četba novin, časopisů, beletrie; víkendy v zimě; trávení večerů mimo domov; nemanuální koníčky; aktivní sport; dovolená mimo bydliště	práce v domácnosti; údržba majetku; brigády; víkendy v létě; výlety, návštěva schůzí společenských organizací, sportovních utkání, restaurací, koncertů populární hudby; sledování televize
Selektivní (39,3 %)	Selektivní, orientovaný na práci a veřejně politickou činnost (12,7 %)	práce přesčas; studium; funkce na pracovišti; brigády; návštěva přátel; sledování novin, časopisů a televize; dovolená mimo bydliště	práce v domácnosti; funkce v místě bydliště; údržba majetku; četba beletrie; návštěva kina, divadla; trávení večerů mimo domov; víkendy v létě i v zimě
	Selektivní, orientovaný na kulturní život (9,6 %)	studium; návštěva divadel, výstav; četba novin, časopisů, beletrie; dovolená mimo pracoviště	práce přesčas a v domácnosti; návštěva schůzí společenských organizací, přátel, kina; sledování televize; trávení večerů mimo domov; víkendy v létě i v zimě
	Selektivní, orientovaný na zájmovou činnost (6,7 %)	hobby; návštěva přátel; četba novin a časopisů; dovolená mimo bydliště	práce v domácnosti; brigády; údržba majetku; návštěva schůzí společenských organizací, kina, divadla, koncertů; četba beletrie; sledování televize; výlety; víkendy v létě i v zimě
	Selektivní, orientovaný na zábavu a společenské kontakty (10,3 %)	návštěva přátel, kina, sportovních utkání; trávení večerů mimo domov; četba beletrie, novin a časopisů; dovolená mimo bydliště	práce v domácnosti; brigády; návštěva divadel, koncertů populární hudby, restaurací; aktivní sport; víkendy v létě i v zimě
Nevyhraněný (31,1 %)	Nevyhraněný, orientovaný na obsluhu domácího hospodářství a majetku (15,9 %)	práce v domácím hospodářství; údržba majetku; sledování televize, novin a časopisů; víkendy v létě; dovolená mimo bydliště	práce přesčas a v domácnosti; návštěva schůzí společenských organizací, přátel, kina, divadla; četba beletrie; brigády; manuální hobby; víkendy v zimě
	Nevyhraněný, orientovaný na chataření a trávení víkendů mimo domov (15,2 %)	údržba majetku; víkendy v létě i v zimě; četba novin a časopisů; sledování televize; dovolená mimo bydliště	práce přesčas a v domácnosti; brigády; návštěva schůzí společenských organizací, přátel, kina, divadla; četba beletrie

Redukovaný (20,3 %)	<i>Redukovaný, orientovaný na sledování hromadných sdělovacích prostředků (10,0 %)</i>	četba beletrie, novin, časopisů; sledování televize; dovolená mimo bydliště	práce v domácnosti; návštěva schůzí společenských organizací, přátel, kina; víkendy v létě
	<i>Redukovaný, orientovaný na péči o domácnost (10,3 %)</i>	práce v domácnosti; manuální koníčky; návštěva přátel; četba novin, časopisů, beletrie; sledování televize, dovolená mimo bydliště	návštěva kina, divadel, koncertů; víkendy v létě

Je ovšem otázkou, zda tato orientace mimopracovní doby a volného času nevytváří takový „styl života, který je obtížně slučitelný s orientací na výkon, spoluúčastí na řízení ve společenském produktivním procesu i s využitím těch možností individuálního rozvoje, které jsou v rovině objektivních předpokladů již dnes vytvořeny“ [Filipcová 1979 : 82].

Obrátíme-li pozornost na procesy, které profilují způsob využívání mimopracovní doby z hlediska kultury volného času vyspělejší, mladší a vzdělanější části populace, zjišťujeme, že existující městský způsob života zatím nevyústil ve skutečně masově realizovaný typ všestranné (ve smyslu mnohostrannosti) realizace volného času.⁽¹⁵⁾ Všestrannost jako jeho základní atribut můžeme předpokládat jen asi u necelých deseti procent pražské populace, zatímco pro ostatní obyvatelstvo je v daleko větší míře typická koncentrace jen na některé skupiny aktivit a zúžení spektra realizovaných činností. Při popisu existujících způsobů využívání volného času nevystačíme s kritériem všestrannosti, ale musíme uvažovat též úroveň a intenzitu selektivity i obsahovou zaměřenost těchto typů. Jedno z možných schémat je uvedeno v tabulce 3.

Tabulka 3. Klasifikace typů využívání volného času a mimopracovní doby z hlediska všestrannosti, selektivity a obsahové zaměřenosti

		Všestrannost	
		vysoká	nízká
Selektivita	vysoká	Typy orientované na: — práci a politickou činnost — kulturní aktivity — zájmové aktivity — sport, zábavu, společenské kontakty	Typy orientované na: — sledování hromadných sdělovacích prostředků — péči o domácnost
	nízká	Oba dva univerzální typy	Typy orientované na: — práci v domácím hospodářství — chataření a trávení víkendů mimo město

Jako stylové prvky volného času dnes vystupují do popředí především aktivity spojené s veřejně politickou činností, náročnými formami kulturního života, sportem a zábavou a v neposlední řadě zájmové (zejména manuální, rukodílné a zahrádkářské) činnosti. Je přitom zajímavé, že všechny tyto profilující aktivity fungují jak v rámci rozvinutých typů využívání volného času, tak i těch více či méně ostře vyhraněných. Zvláště nápadná je tato skutečnost u kulturních aktivit, které vstupují do života lidí prakticky ve všech třech úrovních: jak u typu orientovaného na mnohostranné využívání volného času, tak i poměrně výrazně u redukovaných typů, spjatých například s výraznou orientací na sledování televize a dalších

(15) Současné typy všestranně rozvinutého využívání volného času představují ovšem v širší dějinné souvislosti historicky nový jev. Na rozdíl od třídně antagonistických společností, kde všestrannost využívání volného času vyrůstá do značné míry na bázi vyloučení produktivní práce z lidského života, viz například řecké pojetí kalokagathie, v socialistické společnosti je zapojení do tohoto typu práce samozřejmostí.

Tabulka 4. Determinace mimopracovní doby třídně sociálními a demografickými charakteristikami (ANOVA s kovariáty, % vyčerpané variance)

Determinanta		Skupina činností							sledování televize a hromad- ných sdě- lovacích prostředků
		práce a politická činnost	obsluha domácnosti	údržba bytu, domu, auta	víkendová rekreace	zájmová činnost	sport, zábava	kulturní aktivity	
Základní sociální a demogra- fické cha- rakteristiky	pozice v třídně profe- sionální struktuře	1.60	.29	.33	1.24	.34	.24	15.71	2.31
	vedoucí funkce v za- městnání	1.69	.56	.02	.74	.14	.12	.02	.02
	politická funkce	14.32	.24	.07	.04	.12	.31	.33	.11
	fáze rodinného cyklu	.15	.60	.28	3.98	1.33	16.34	1.21	1.81
	pohlaví	.87	30.28	.22	.10	.01	2.25	.30	.66
Jejich předpoklady a důsledky	vzdělání	.01	.00	.12	.01	.02	.01	3.21	.53
	příjem	1.84	1.06	.05	.37	.01	.12	.41	.03
	věk	.07	.05	.02	.80	.06	5.49	.01	.00
	kvalita a velikost bytu	.00	.05	.91	.13	.00	.16	.92	.01
	vybavenost bytu před- měty dlouhodobé spotřeby	.00	.02	4.50	14.01	.17	.00	.06	1.13
Koefficient vícenásobné korelace		.578	.668	.279	.489	.160	.517	.510	.258

Poznámka: Tučně jsou vytištěny výsledky významné alespoň na 5 %.
Pramen: Archiv 1979.

hromadných sdělovacích prostředků. Lze předpokládat, že tento širší kontext realizovaných aktivit není bez vlivu ani na vymezení podstatných funkcí, které kultura (nebo jiná oblast volného času) plní v celku lidského života.

Problém selektivních typů využívání mimopracovní doby je ostatně důležitý ještě z jednoho hlediska. Sama úroveň této selektivity může být velmi různá a pohybovat se od „normální“ a v podstatě „nutné“ preference určitých typů aktivit k téměř patologické uzavřenosti do dílčích problémů spjatých s realizací těch či oněch aktivit. Zejména tam, kde záliba často přerůstá až v profesi, jako je tomu mnohdy u sportu či některých zájmově uměleckých aktivit, se může volný čas stát až nositelem nezdravé jednostrannosti, faktorem bránícím i výkonu běžných a nezastupitelných sociálních rolí, například rodičovských, i dalšímu sebevzdělávání a kultivaci. V jiných případech může jednostranná orientace volného času, například na zábavu, posezení v restauraci či s partou vrstevníků, vyústit i v integraci do „deviantních subkultur“, vytvářejících vhodné sociokulturní zázemí protispolečenského jednání, alkoholismu, drogové závislosti a promiskuity. Je škoda, že těmto problémům zatím u nás není věnována dostatečná pozornost; pedagogika volného času na vědecké bázi zde zatím téměř neexistuje.

Kontinuita nebo diskontinuita

Který z obou rysů ve vývoji volného času a mimopracovní doby dnes v městském prostředí převládá?

Nejnápadnějšími příznaky rozvoje volného času jsou dnes nepochybně momenty spojené s jeho celkovou modernizací: masové rozšíření cestování, chataření, využívání volného času mimo místo bydliště i invaze hromadných sdělovacích prostředků do života nejširších vrstev obyvatelstva. Tyto nové prvky působí na první pohled dojmem naprostého rozchodu s dříve obvyklým způsobem života.

Další a snad i významnější změny v oblasti mimopracovní doby a volného času jsou daleko nenápadnější. Vyplývají totiž především ze změny jeho sociální determinace. *Struktura sociální determinace využívání mimopracovní doby a volného času se výrazně změnila.* Jak naznačují údaje v tabulce 4,(16) pokud jde o velkoměstské obyvatelstvo nejsilněji a nejvšestranněji dnes ovlivňují způsob jeho využívání mimopracovní doby a volného času demografické faktory, zejména fáze rodinného a životního cyklu v kombinaci s pohlavím a do určité míry i věkem (zejména u zábavních, relaxačních, sportovních a sociálně interakčních aktivit). Přes značnou rozdílnost převládajících stylů využívání volného času i značnou úroveň individualizovanosti jeho prožívání je totiž nesporné, že existující vzory *vycházejí v podstatě z jednotného sociokulturního základu.* Naprostá většina obyvatel Prahy (i veškeré naší populace) se musela v průběhu svého života vyrovnat s formativním vlivem celospolečensky organizované práce, pracovního prostředí i rozdílem mezi časem práce a časem soukromého života a je zapojena do veřejného a politického života. Kontakt s profesionálně realizovanou kulturou (byť často jen prostřednictvím televize a dalších hromadných sdělovacích prostředků), právě tak jako široké spektrum nejrozličnějších zájmových aktivit, se staly pevnou součástí života všech vrstev městského obyvatelstva. Volný čas, kultura, rekreace i zábava jsou univerzálně dostupné a protiklad mezi životem v nadbytku, zahálce a často i nudě na jedné straně a životem v odříkání, na pokraji fyzického i psychického zhroucení, vyúsťujícího ve

(16) Sociálně třídní struktura byla vymezena operacionálně pomocí kategorií: průmysloví dělníci, dělníci mimo průmysl, provozní pracovníci, úředníci, inteligence ve výrobních odvětvích a inteligence v tradičních oborech uplatnění. Zařazení do kategorie nebylo závislé na vzdělání, ale na profesi, odvětví a vlastnickém sektoru. K charakteristice skupin činností byla využita faktorová skóre s příslušnou interpretací.

všestrannou demoralizaci na straně druhé patří u nás již dávno minulosti. I v životě osob zabývajících se převážně domácností, a tedy aktivitami společensky neorganizované práce, je pevně zakotven zájem o celospolečenské problémy a kulturní život (viz též tabulka 2), nebo se pro tento zájem vytvářejí vhodné podmínky, a tak se výrazně posouvá horizont každodenní zkušenosti.

Vliv třídní příslušnosti, profesionálního zařazení, a zejména vzdělání je dnes ve sféře volného času a mimopracovní doby podstatně oslaben a promítá se intenzivněji pouze do úrovně realizace sebevzdělávacích a veřejně politických aktivit a do přístupu k náročnějším formám kulturního života. Zejména role vzdělání je dnes u velkoměstské populace, pokud jde o jeho vliv na strukturu mimopracovní doby, výrazně omezena. Jak naznačují údaje v tabulce 4, jestliže se dosažený stupeň vzdělání nerealizuje v adekvátních formách profesionálního uplatnění, ovlivňuje výrazněji a v pozitivním směru pouze intenzitu kontaktu s náročnými formami kulturního života.

Na rozdíl od kapitalistické společnosti, v níž třídní příslušnost a majetková úroveň vytváří základní sociální determinaci celého způsobu života a vyúsťuje do antagonisticky vyhraněných kultur s protikladnou ideovou i dějinnou intencí (Lenin), v socialistické společnosti se stále více prosazuje nový typ strukturace každodenního života. Třídní zájmy obyvatelstva se sjednocují, homogenizuje se podíl jednotlivých vrstev na jednotné kultuře socialistické společnosti a *základní osou, kolem níž krystalizují jednotlivé sociálně vyhraněné styly využívání mimopracovní doby a volného času (a snad i širších struktur způsobu života) se stávají stále více jednotlivé etapy životního cyklu*: zapojení a vyvázání z pracovního procesu, založení rodiny, vstup do politických stran a společenských organizací, kulminace profesionálních a rodičovských povinností. Kultura socialistické společnosti není osvojována lidmi naráz a všestranně, ale diferencovaným způsobem, přičemž v různých fázích životního cyklu (v souladu s objektivními životními potřebami jednotlivce a jeho rodiny, vyzrálosti osobnosti jedince i jeho sociální zkušeností) je kladen důraz na odlišné stránky lidského života.

Jestliže v raných fázích životního cyklu je kladen značný důraz na osvojení kognitivních i emotivních stránek kultury prostřednictvím širokého spektra kulturních, vzdělávacích a zábavních aktivit a husté sítě interpersonálních kontaktů, v středním věku se dostává do popředí socializační aspekt výkonu základních profesionálních a rodičovských rolí, zákonitě doprovázený jistou redukcí volnočasových aktivit a posílením úlohy ekonomických, politických a profesionálních aktivit v celkové struktuře způsobu života [Rendlová 1979]. Není bez zajímavosti, že nejvšestranněji orientované rysy využívání volného času jsou typické (ze 75 %) především pro mladé lidi do 35 let; v pozdním středním věku převažují spíše selektivní typy různého zaměření i stupně náročnosti.

Tato intence se však prosazuje v současné době spíše jen jako určitá tendence u velkoměstského obyvatelstva, a to zřejmě v určitém předstihu.

Avšak ani v tomto sociálním prostředí nemůžeme dnes ani zdaleka hovořit o plném překonání třídní, profesionální a vzdělanostní diferenciace společnosti v oblasti mimopracovní doby a volného času. Nejde jen o to, že se dosud projevuje její vliv v klíčových oblastech mimopracovní doby, zejména pokud jde o sebevzdělávací a veřejně politické činnosti. Jde i o to, že samotný průběh životního cyklu, pojetí role muže a ženy i charakter dalších zprostředkovačích článků (například rodinného života) je silně modifikován třídní a profesionální či vzdělanostní charakteristikou jedinců a jejich rodin. *Vliv třídních, profesionálních či vzdělanostních charakteristik se dnes u velkoměstské populace ovšem prosazuje daleko zprostředkovaněji, daleko jemnějšími sociálními mechanismy a nemá, tak jako je tomu v kapitalistické společnosti,*

charakter příkrých sociálních nerovností produkujících na všech úrovních sociální diferenciace drastické (byť pochopitelně odlišné) projevy odcizení.

Život lidí v mimopracovní době a ve volném čase je v současnosti ovlivněn jak momenty radikální roztržky s tradičními styly života, tak i některými rysy kontinuity, vyplývajícími především z pozůstatků staré dělby práce a přežívání tradičních vzorů způsobu života. Nové momenty však nesporně převládají a jsou trvalým zdrojem odlišného a z hlediska rozvoje osobnosti i sociálního systému socialistické společnosti pozitivního vyznění volného času.

Je proto nezbytné i nadále usilovat o prohloubení socialistické kvality každodenního života všech tříd a vrstev. V tomto smyslu není socialistická kulturní revoluce již uzavřeným a do značné míry překonaným obdobím vývoje socialistické společnosti, ale trvalým, v plném slova smyslu politicky aktuálním úkolem všech institucí a organizací formujících životní způsob městského obyvatelstva i celé socialistické společnosti.

Prameny

Archiv *Mikrocensu* 1967. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV.

Archiv sondy „*Průmyslové závody v Praze*“ a „*Způsob života obyvatel měst a regionů*“. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1979.

Archiv výzkumu „*Názory Pražanů na životní prostředí v Praze*“. Praha, Ústav marxismu-leninismu UK 1977–1979.

Vítečková, J. — Rendlová, E. — Rak, V.: *Struktura týdenního časového fondu Pražanů na jaře 1976*. Praha, Český statistický úřad 1977.

Základní charakteristiky výzkumu „*Sociálně třídní diferenciace a utváření socialistického způsobu života v Praze*“. Sonda „*Průmyslové závody v Praze*“. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1979.

Literatura

Brůžek, M. a kol.: *Úloha rodiny v předávání kulturních hodnot*. In: *Socialistický způsob života a rodina*. Praha, Čs. sociologická společnost 1977.

Filipcová, B. a kol.: *Volný čas a kultura v průmyslovém městě. Současnost a perspektivy*. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1974.

Filipcová, B. — Linhart, J. — Gabal, I. — Rak, V.: *Sociálně třídní diferenciace a utváření socialistického způsobu života v ČSSR. Projekt výzkumu*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1979.

Fischl, R.: *Sociální adaptace v podmínkách sídliště*. Praha, Institut hygieny a epidemiologie 1975.

Gordon, L. N. — Klopov, E. V.: *Člověk po práci*. Praha, Svoboda 1975.

Gottlieb, M.: *Víkend pražských obyvatel. Volný čas Pražanů II*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1973.

- Hrdý, L.: *Pražský koncertní život*. Praha, ÚFS ČSAV 1974.
- Jadov, V. A. a kol.: *Samoreguljacia i prognozovanie social'nogo povedénija ličnosti*. Leningrad, Nauka 1979.
- Javorin, A.: *Pražské arény. Lidová divadla pražská v minulém století*. Praha, Orbis 1958.
- Junková, L. — Linhart, J. — Uchytíl, A.: *Typologie okresů ČSSR z hlediska uplatňování sociální politiky socialistického státu*. Sociologický časopis 1976, č. 5.
- Maršálková, M. — Tondlová, M.: *Dovolená pražských obyvatel. Volný čas Pražanů III*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1973.
- Matějů, M.: *Sociologické aspekty přestavby Žižkova*. Praha, Čs. vědeckotechnická společnost 1974.
- Matějů, M. a kol.: *Specifika rodiny v procesu předávání kulturních hodnot a profesionálního formování osobnosti*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1979.
- Nový, O. a kol.: *K perspektivám sociálního rozvoje hl. města Prahy do roku 1990*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1977.
- Robek, A. — Vančík, F.: *Maketa „Etnografie pražského dělnictva“. I—III*. Praha, Ústav pro etnografi a folkloristiku ČSAV, Praha 1975.
- Rendlová, E.: *Struktura využití času rodin v různých fázích životního cyklu*. Sociologický časopis 1979, č. 3/4.
- Szalai, A. (ed.): *The Use of Time. Daily Activities of Urban and Suburban Populations in Twelve Countries*. Haag—Paris, Mouton 1972.
- Šolcová, M.: *Socialistický způsob života a jeho formování v rodině*. Praha, Horizont 1979.
- Šberla, K.: *Faktorová analýza*. Bratislava, Alfa 1974.
- Vitečková, J.: *Rozvoj životního způsobu Pražanů*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1979.
- Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k životnímu prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva. Závěrečná zpráva I—III*. Praha, Ústav marxismu-leninismu UK 1978.

Резюме

Лингарт И.: Свободное время жителей в большом городе. На примере Праги

Твердый костяк внерабочего времени образуют: забота о домашнем хозяйстве, виды социального взаимодействия, время, уделяемое массовым средствам информации, а в некоторых группах населения (в частности, экономически активных, молодых людей и лиц с более высоким уровнем образования) также самообразовательные и политические виды деятельности. Население крупных городов по сегодняшний день представляет, в частности, наиболее выразительную социальную основу участия в культурной жизни общества и некоторых более содержательных хобби.

Эмпирически можно выделить 10 стилей использования внерабочего времени и досуга, отличающихся по уровню всесторонности, селективности и содержательной ориентацией на некоторые виды деятельности. Анализы показывают, что можно выявить три важных очага кристаллизации преобладающих форм использования внерабочего времени: труд и общественно-политическая деятельность, забота о домашнем хозяйстве и семье и культурная жизнь. Центр тяжести ориентаций в области свободного времени находится либо в вышеуказанных областях, либо в области массовых средств информации, спорта и развлечений, строительства и благоустройства дач и загородных домиков, хобби и любительских видов деятельности, а также заботы о подсобном домашнем хозяйстве и ухода за домом, квартирой, автомобилем или дачей. Более всесторонние и комплексные стили использования внерабочего времени конституируются, в частности, в увязке с политической и связанной с профессией активностью.

Несмотря на значительную степень дифференцированности и индивидуализированности использования свободного времени, в нем преобладают единящие моменты. Практически все слои городского населения должны были в ходе своей жизни подвергнуться формирующему влиянию труда, участвуют в общественной и политической жизни, находясь в контакте с профессионально реализуемой культурой, хотя и преимущественно посредством телевидения. Забота о домашнем хозяйстве также реализуется во всех социальных слоях собственными силами членов семей, с помощью частичной механизации и услуг.

Семья остается важной референционной группой видов деятельности в свободное время. Свободное время используется, особенно в выходные и отпуска, прежде всего в рамках семьи и довольно сходным по содержанию способом. Это образует одну из важных предпосылок конституирования относительно единого образа жизни семьи. С другой стороны, лишь часть занятий во вне рабочее время и во время досуга выполняется обоими партнерами с приблизительно одинаковой интенсивностью. В частности, общественно-политические, самообразовательные, но и некоторые типичные занятия в свободное время, такие, например, как чтение художественной литературы, художественная самодеятельность а в известной мере и спорт, реализуются в значительной степени независимо от структуры занятий партнера. Семья не является ригидной общностью свободного времени, но она создает в городской среде и определенные предпосылки индивидуализации образа жизни.

Классовая и профессиональная дифференциация свободного времени в рамках населения крупного города значительно ослаблена и более выразительно проявляется до сих пор в образовательных, культурных, а отчасти и общественно-политических видах деятельности. Значительное влияние на структуру и ориентацию использования свободного времени оказывают этап жизненного и семейного цикла, возраст и пол, тогда как влияние классово-профессиональной структуры, образования, дохода, уровня оснащения домашнего хозяйства и места жительства значительно ниже.

Summary

J. Linhart: Leisure of the Big Cities Population. The Example of Prague

A solid structure of after-work time is provided by household work, social-interaction activity, time devoted to the mass media and, in some groups of the population (especially economically active, young people and persons with a higher level of education), self-educative and political activities. Particularly as regards the participation is society's cultural life and some more demanding hobby activities, the city population nowadays represents the most distinct social background.

Empirically it is possible to outline 10 styles of using after-work and leisure time differing through their level of versatility, selectivity and content orientation towards some types of activities. Analyses have shown that it is feasible to mark out three major focal points of the crystallization of prevailing forms of using after-work time: work and public political activity, household work and cultural life. The centre of the orientation in leisure time then rests either within the above-mentioned spheres or in time devoted to following the mass media, to sports and entertainment, time spent in weekend cottages and chalets, time devoted to hobbies and special interest activities, eventually time spent on auxiliary household work, the maintenance of the house, the flat, and repairs on the car or chalet. More versatile and comprehensive modes of using after-work time are known to be pursued in connection with people's own political and professional careers.

Despite a considerable degree of differentiation and individualization of the utilization of leisure time there do prevail uniting moments. Practically all strata of the urban population have had to cope during their lifetime with the formative impact of labour, they share in public and political life, they keep in contact with professionally executed culture, though mostly through television. Also household work in all the social strata is carried out by the members of the family themselves, with the partial help of mechanization and services.

The family still remains the major reference group of leisure-time activities. Leisure time is used especially during weekends and holidays mostly within the family. As regards the contents of this leisure time, it is used in a much the same mode. This creates one of the significant preconditions for constituting a relatively unified manner of family life. On the other hand only part of the activity of after-work and leisure time is undertaken with both partners acting with approximately the same intensity. Especially public political, self-educative but also some typical leisure-time activities such as novel-reading, amateur art activity, and to a certain extent also sports, are carried out highly independently of the structure of the other partner's activity. The family is not a rigid leisure-time structure but in the urban environment it does provide certain preconditions for an individualization of the way of life.

In the city population the class and professional differentiation of free time is considerably weakened and it comes to the fore in any pronounced way only in educational, cultural and partly public political activities. Of considerable influence on the structure and trends of the utilization of leisure time is the stage of the life and family cycles, age and sex, while the impact of class and professional structure, education, income, household equipment and place of residence is substantially lower.

K možnostem komparace sociologických výzkumů vysokoškolské mládeže

DALIBOR HOLDA
Ústav marxismu-leninismu UK,
Praha

1. Úvod

Vznik a rozvoj socialismu je spojen se základními přeměnami ve všech oblastech společnosti, zejména společenských tříd a skupin, v jejich postavení a úloze, jakož i ve vzájemných vztazích. Realizace hlubokých přeměn se neděje živelně, automaticky, ale je výsledkem cílevědomého úsilí pracujících, vedených dělnickou třídou, v čele s komunistickou stranou.

V procesu rozvoje socialismu vzrůstá úloha subjektivního činitele, jehož významnou součástí je mládež. Význam mládeže byl mimo jiné zdůrazněn na XV. sjezdu KSČ, a to ve formulaci: poměr k mládeži je poměrem k budoucnosti. Proces formování mládeže, jejího socialistického profilu je velmi náročný a složitý úkol, v němž se promítá minulost, současnost a budoucnost společnosti. Při řešení tohoto úkolu je nutno vzít v úvahu, že každá generace vstupuje do života vlastními cestami. Návaznost generací, jakož i vzájemné vztahy mezi nimi, „mají složitou povahu, zahrnují v sobě dialekticky protikladné momenty a tendence“⁽¹⁾

Důležité místo v poznání mládeže, jejího postavení a úlohy ve společnosti připadá sociologii. Sociologický výzkum se stal v současné době organickou součástí procesu poznání vývoje celé naší společnosti i jejích jednotlivých částí. Představuje jeden z přístupů k postižení reálných procesů ve společnosti, odhalení jejich konkrétních projevů v jednotlivých etapách vývoje, jejich příčin i vývojových tendencí.

Dosavadní výsledky sociologických výzkumů mládeže přinesly ve své většině velmi důležité poznatky o jednotlivých skupinách mládeže (dělnické, zemědělské, studující apod.) a přispěly k efektivnějšímu řešení některých problémů mládeže v naší společnosti. Současně je však možno konstatovat, že v sociologických výzkumech mládeže, včetně vysokoškolské, zůstávají mnohé rezervy a možnosti zlepšení, a to ve všech oblastech a rovinách výzkumné činnosti.

Podíváme-li se na produkci této oborové disciplíny v sedmdesátých letech, je zřejmé, že vysokoškolská mládež byla jednou z nejčastěji sledovaných skupin. Důvodem nebyla ani tak okolnost, že zkoumání této socioprofesionální skupiny bylo nejvíce nezbytné, jako spíše charakter vědecko-výzkumné základny v sledovaném období. Vědecko-výzkumná základna orientující se na problematiku mládeže byla a je dosud převážně soustředěna v resortu školství, zejména pak na vysokých školách. Z toho samozřejmě plyne i zaměřenost výzkumné činnosti především na skupinu vysokoškolské mládeže.

Hlavním metodologickým problémem v současné etapě vývoje sociologie mládeže je kromě neúplnosti sociologické teorie mládeže i nedostatečná koordinovanost sociologických výzkumů. Tato situace je ostatně ve větší či menší míře analogická i v ostatních socialistických zemích. Z toho vyplývající nedostatečné sjednocení kategoriálních systémů a postupů operacionalizace jednotlivých charakteristik při-

(1) *Návaznost generací*. Praha, Mladá fronta 1974, s. 34.

spívá k tomu, že snaha o komparaci výsledků a jejich zobecňování ve smyslu dialektické jednoty teorie a empirie naráží na značné překážky. Vynaložená energie, čas a materiální prostředky nejsou pak úměrné výslednému efektu vědecko-výzkumné práce.

V následujícím textu se pokusím nejdříve o určitou bilanci výzkumů vysokoškolské mládeže, aby čtenář pracující mimo oblast školství si mohl vytvořit alespoň základní představu o takto orientované výzkumné činnosti. Dále se budu věnovat možnostem komparace výsledků těchto výzkumů a metodickým otázkám sjednocení metodik jako jednomu z předpokladů komparace. Uvedu i některé pokusy z výzkumu vysokoškoláků v minulé pětiletce a dotknu se metodických aspektů mezinárodních komparací.

2. Výzkumy vysokoškolské mládeže v sedmdesátých letech

V této části vycházím z výběrové bibliografie výzkumů vysokoškoláků a absolventů vysokých škol.(2)

Při sestavování bibliografie byly využity především výsledky dvou hlavních úkolů resortního plánu výzkumu ministerstva školství ČSR a SSR — *Vědecké řízení pedagogického procesu na vysokých školách*, koordinovaného Výzkumným ústavem inženýrského studia ČVUT, a *Systém komunistické výchovy na vysokých školách*, koordinovaného Ústavem marxismu-leninismu UK. Byla použita i bibliografie zpracovaná pracovníky Studijně metodického střediska ÚML UK na základě objednávky Analyticko-koncepčního oddělení ÚV SSM. Tento zdroj byl sice obsahově méně konzistentní, avšak zahrnoval i období před rokem 1975.

I přes poměrně široké obsahové zaměření těchto výzkumů, nebyly zcela pokryty problémové okruhy spojené se studiem na vysoké škole. Existovaly jisté disproporce mezi zkoumáním těch problémů, které jsou úzce spojeny s řízením vysoké školy či fakulty a jejich zkoumáním je tedy samotným vedením těchto institucí přímo vyžadováno a preferováno (například zkoumání neúspěšnosti studia, světonázorové orientace studentů, motivace ke studiu a studijních zájmů, podmínek studia ap.) a mezi sledováním těch problémů, které jsou spojeny s mimostudijní činností posluchačů vysokých škol, jako jsou otázky volného času a jeho využití, hodnotových orientací a životních cílů, životního způsobu vysokoškolského studenta apod.

Největší počet evidovaných výzkumných prací byl zaměřen na analýzu ideově politického profilu studenta, velmi často spojenou se zkoumáním jeho morálního profilu a světonázorových orientací.

(2) Jde o výzkumy studentů denního studia. Pokud byli předmětem šetření dálkoví studenti, jednalo se o výzkumné akce menšího rozsahu, vycházející patrně z praktických, aktuálních potřeb konkrétní fakulty. O takto orientovaných výzkumech však nemám spolehlivé informace. Příčinu, proč dálkoví studenti stojí stranou zájmu výzkumníka, nelze podle mého názoru hledat v meritorní oblasti, ale patrně v charakteru realizovaných výzkumů. Jde velmi často o výzkumy „na objednávku“, v nichž problematika dálkových studentů je vedením vysokých škol a fakult méně akcentována než zkoumání posluchačů denního studia.

Chceme-li komplexněji analyzovat výchovné působení vysokých škol, je však podle mého názoru tato skutečnost z meritorního hlediska určitým nedostatkem. Podobných problémů je ovšem celá řada. Za všechny lze jmenovat například okolnost, že nejsou realizovány longitudinální výzkumy, zahrnující nejen etapy vysokoškolského studia, ale i období před vstupem na fakultu a období vstupu do praxe (rodinné zázemí je zjišťováno pouze prostřednictvím výpovědí vysokoškoláků apod.). Souvisí to s problémy technicko-organizačního charakteru, které do jisté míry negativně determinují výzkumný proces.

Poměrně značný počet byl orientován na blok otázek týkajících se podmínek studia a práce vysokoškoláků, resp. na odhalení faktorů, které studium jako hlavní náplň práce vysokoškolských studentů usnadňují či naopak ztěžují.

Centrálním problémem několika výzkumných úkolů byl vztah studentů vysokých škol k jejich budoucímu povolání, resp. jejich představy o budoucím uplatnění v praxi.

V přehledu zkoumaných vysokých škol byly zastoupeny zejména *vysoké školy technických směrů* a to v různých kombinačních variantách. Jednak byli zkoumáni jednorázově studenti všech fakult ČVUT v Praze, jednak studenti jednotlivých fakult (např. elektrotechnické, stavební), dále studenti fakult čtyř mimopražských vysokých škol technického směru, a to opět ve dvou variantách: buď tvořili výběrový soubor studenti všech těchto fakult, nebo pouze jedné či dvou — například fakulty vysoké školy strojní a elektrotechnické v Plzni.

Výzkumná činnost probíhala i na všech fakultách Karlovy univerzity. Zde byli sledováni buď pouze studenti jediné fakulty této vysoké školy, nebo dvou až čtyř vybraných fakult, nebo soubor studentů ze všech pražských fakult UK.

K dalším vysokým školám, kde výzkumy probíhaly, patří dále Vysoká škola zemědělská v Praze a v Brně. Poměrně často byli zkoumáni *studenti pedagogických fakult*, především pražské (patřící pod UK), dále brněnské (PF UJEP), studenti PF v Českých Budějovicích a PF v Ústí n.L. V jednom výzkumném úkolu tvořili zkoumaný soubor studenti všech pedagogických fakult ČSR.

Z výčtu vyplývá, že z hlediska typů škol nezůstalo příliš mnoho „bílých míst“. Projevuje se však jistá nevyváženost ve volbě či orientaci výzkumné činnosti na konkrétní fakulty, resp. vysoké školy. Relativně častěji byly zkoumány například pedagogické fakulty, méně však byly zkoumány fakulty lékařské. Je zřejmé, že příčina (kromě faktu, že pedagogických fakult je v ČSR absolutně větší počet než fakult lékařských) spočívala i v nedostatečné koordinaci výzkumů vysokoškolské mládeže. Použité výběrové přístupy a na jejich základě vytvořené výběrové soubory lze rozdělit do dvou skupin. V prvním případě šlo o diagnostický popis populace přicházející na vysokou školu: základním výběrovým znakem bylo zařazení studenta v prvním ročníku. V druhém případě šlo o postižení dynamiky studentské populace — kromě prvního ročníku byly sledovány ještě další ročníky.

V některých případech byly použity ještě další výběrové znaky: studium interní či při zaměstnání, data zapsání na vysokou školu, užší specializace zvoleného oboru studia ap.

Rozsahy souborů byly značně rozdílné: od 126 respondentů do 3 244 respondentů.

Nejrozšířenějším způsobem sběru dat byl dotazník (kromě dvou případů, kdy byl použit časový snímek a studium dokumentů).

Ve více než v polovině případech byla použita ještě jedna či více doplňujících technik k ověření informací získaných dotazníkem.

Nejčastěji byla data zpracována strojně početním způsobem pomocí standardních programů (výpočet χ^2 , C_n apod.). Objevovaly se však i takové postupy, které by se patrně neměly při sociologických výzkumech (spíše extenzivního charakteru) využívat, jako například ruční zpracování či strojně početní zpracování s 1. stupněm třídění.

Moderní metody analýzy, například vícerozměrná statistická analýza, byly použity jen v jednom případě.

Z hlediska možností komparace je možno konstatovat:

1. Tematická roztržštěnost výzkumů není patrně tak velká jako u jiných oblastí sociální reality. Zřejmé jsou rozdíly v úrovni teoreticko-metodologických přístupů k řešení konkrétní problematiky a v metodice výzkumů. Tím jsou omezeny možnosti sekundární analýzy, která je rámcem a současně východiskem pro komparaci výsledků a jejich zobecňování. Většinou také není přístup k primárnímu materiálu a je proto nutné spokojit se pouze s výzkumnou zprávou, kde mnohdy chybí metodická a metodická část.

2. Pokud jde o míru srovnatelnosti jednotlivých otázek a jejich kategorizaci, je možné se podle mého názoru setkat v podstatě se třemi případy:

- data jsou naprosto nesrovnatelná (velmi častý případ);
- data jsou srovnatelná na základě podobnosti formulací otázek a aposteriorní unifikace kategorizace výpovědí respondentů; tento postup v sobě skrývá nebezpečí značného zkreslení závěrů vzhledem k závislosti mezi charakterem výpovědí respondentů a formulací otázky, způsobem kategorizace možností odpovědí a pořadím otázek;
- data jsou v plné míře srovnatelná — formulace, pořadí otázek a kategorizace možností odpovědí jsou totožné; zkušenosti však ukazují, že jde o případy spíše výjimečné.

3. Sjednocení výzkumů vysokoškolské mládeže

Nemá smysl rozsáhle dokazovat přednosti koordinované výzkumné práce, pro niž je právě sjednocení výzkumného procesu jedním z významných předpokladů.

Čím rozsáhlejší je oblast zkoumání, tím obtížnější je cesta postupného, popřípadě jednorázového sjednocení výzkumného procesu.⁽³⁾ I když se budu dále zabývat jen oblastí výzkumu studentů, konkrétně vysokoškoláků, každý z vědecko-výzkumných pracovníků si je jistě velmi dobře vědom, jaké obtíže jsou s řešením zmíněných otázek spojeny i v tak relativně úzké oblasti výzkumné činnosti, centrálně řízené resortem školství.

Pokud se zde zmiňuji o centrálním řízení ve smyslu pozitivní podmínky pro proces sjednocování, nelze ji chápat jako podmínku dostačující, která umožní vyřešit existující problémy. Jistá míra institucionalizace může pouze otevřít, popřípadě rozšířit možnosti sjednocování výzkumného procesu.

Při tomto sjednocování nejde ovšem pouze o otázky konstrukce dotazníku, volby indikátorů či archivace výzkumů.

Týká se celého výzkumného procesu, počínaje teoretickými koncepcemi, jež jsou ve výzkumu předmětem operacionalizace, a konče otázkami zpracování dat, které nelze chápat jen jako matematicko-statistické operace prováděné ve výpočetní stanici bez účasti sociologa, jehož úloha končí předáním návrhu třídění druhého stupně.

Postavení teoretické koncepce a její operacionalizace v procesu sjednocování metodik výzkumu

Budu-li charakterizovat proces operacionalizace jako převod teoretických koncepcí do roviny výzkumného nástroje, ukazuje se zřetelně těsná vazba mezi metodikou výzkumu a existující teoretickou koncepcí.

(3) Domnívám se ovšem, že otázka jednorázového sjednocení je pouze úvaha teoretická, v daných podmínkách vědecké práce bez jakéhokoli významu.

První problém, na nějž narazíme při sjednocování metodik, je poměrně malá rozpracovanost sociologické koncepce vysokoškolských studentů. Domnívám se, že nelze v tomto smyslu hovořit o existující vědní disciplíně, tj. o sociologii studenta. Je samozřejmě diskusní, zda je třeba budovat relativně samostatnou vědní disciplínu, avšak v každém případě je třeba vypracovat teoretický rámec pro řešení konkrétních problémů. Ve výzkumech je pojetí vysokoškolského studenta nahrazováno stručnou definicí, která sice vychází z marxistické teorie sociální a třídní struktury socialistické společnosti, pro řešení konkrétních úkolů je však nedostatečná. Dochází pak k tomu, že při výzkumech téhož problému se používá odlišná koncepce a odlišné komplexy indikátorů.

V současné době by například nebylo možné sjednotit se ani na výčtu a obsahu dimenzí, v nichž bude sledována osobnost studenta. Tím obtížnější je potom v procesu operacionalizace vymezit shodné okruhy indikátorů, které by v dalším kroku byly podkladem pro konstrukci konkrétního výzkumného nástroje.

Se stejnými problémy se budeme setkávat i v užších tematických okruzích, než je osobnost studenta, jako například při zkoumání vztahu ke studiu, socialistického uvědomění studentů, jejich sociálního profilu apod. V těchto případech je patrně snazší sjednotit existující přístupy (alespoň pro potřeby zcela konkrétních řešení) neboť čím konkrétnější problematika, tím více se těžiště procesu sjednocování posunuje k výběru indikátorů. Tuto zdánlivě snadnou cestu je ovšem třeba odmítnout. Nemá smysl vypracovat jednotnou metodiku v poměrně úzkých oblastech, pokud nemáme možnost analyzovat zjištěné výsledky v rámci jednotné teoretické koncepce, která by kromě jiného měla být i rámcem explanace.

Nejednotnost, popřípadě nevypracovanost teoretické koncepce, a z toho vyplývající rozdílný či nedostatečný rámec explanace se projeví jak v etapě analýzy, tak interpretace dat. I při stejné metodice dojdeme k závěrům, které si nemusí zrovna výrazně odporovat, ovšem jsou situovány v kvalitativně odlišných a obtížně srovnatelných rovinách.

Podle mého názoru je proto třeba vyjít nejdříve z pojetí vysokoškolského studenta a jeho osobnosti a v procesu operacionalizace hledat druhy indikátorů, které by reprezentovaly jednotlivé dimenze osobnosti studentů a umožňovaly alespoň takové zmapování, které by — třeba extenzivně, avšak vhodným způsobem — podávalo základní informace o populaci vysokoškolských studentů.

V souvislosti s nutností širšího teoretického rámce při koordinaci metodik je nutné se zmínit o otázkách interdisciplinárního přístupu při výzkumu vysokoškolských studentů. Interdisciplinární přístup je velmi často diskutován při různých příležitostech, vědeckými setkáními počínaje a řešením konkrétních výzkumných problémů konče. Všeobecně se uznává, že takový přístup by měl být nedílnou součástí metodologie výzkumného procesu.

Tak jako při řešení problémů jedné sociologické disciplíny je třeba překročit její rámec, je neméně nutné překročit i hranice sociologie jako takové a konfrontovat, ověřovat a doplňovat poznatky sociologického charakteru poznatky dalších společenských věd. Otevřenou otázkou podle mého názoru zůstává pouze forma spolupráce badatelů různých vědních disciplín. Stejně jako je nezbytné uvažovat o různých úrovních spolupráce v rámci vědecko-výzkumné základny orientované na výzkumy studentů, tj. buď realizace jednotlivých, ale srovnatelných výzkumů, nebo společná týmová práce, je nutno o různých úrovních uvažovat i v rámci interdisciplinárního přístupu. Konkrétně mám na mysli porovnávání výsledků při zkoumání jednoho problému z hlediska různých vědních oborů, nebo společnou týmovou

práci. Dosavadní zkušenosti ukazují, že v současné době je reálnější formou porovnávání výsledků — teprve potom je možné vytvářet východiska a společný jazyk pro týmovou práci.

Model zpracování a proces sjednocování metodik

Zatímco teoretická koncepce je především východiskem pro sjednocování metodik a současně v obecné rovině vytváří explanační rámec získaného souboru informací, model zpracování již bezprostředně ovlivňuje charakter získaných informací, jejichž interpretace je výsledným efektem výzkumného procesu. Proto jakékoli sjednocení předcházejících etap nesplní očekávání na ně kladené, pokud nebude vytvořen jednotný systém výstupních informací. Ten je ovšem možno vytvořit pouze za předpokladu sjednocení metod zpracování. Zde právě je nutné vidět vztah mezi modelem zpracování a sjednocováním metodik, neboť přístup ke zpracování výsledků může otevírat, ale naopak i uzavírat, možnosti ke shrnutí a zobecnění získaných poznatků.

Předpokládejme, že budou sjednoceny metodiky a na jejich základě shromážděna data. Jednotlivé skupiny výzkumníků, popřípadě společný tým, budou postaveny před úkol zvolit jak celou strategii zpracování, tak i jednotlivé metody analýzy, což souhrnně můžeme nazvat vytvořením modelu zpracování. Ponecháme-li stranou výběr konkrétních metod, je možné podle mého názoru uvažovat následující varianty:

1. Získané informace se zpracují podle společného zadání — což je ve všech případech nezbytnou podmínkou — na jednotlivých pracovištích.
2. Každé pracoviště zpracuje informace z jedné tematické oblasti, a to vždy pro všechny zbývající účastníky.
3. Jedno pracoviště bude garantem zpracování v jedné výpočetní stanici.

Budeme-li uvažovat o variantách zpracování v souvislosti se sjednocováním výzkumného procesu, je podle mého názoru adekvátním způsobem zpracování třetí, popřípadě druhá varianta. V prvním případě bychom získali materiál, který by bylo možné využít pro sekundární analýzu a opticky nebo dodatečným, patrně ručním zpracováním stanovit společné a specifické rysy sledovaných souborů. Tak bychom se dostali přibližně na úroveň analýzy archivovaných výzkumů, což je nedostatečné.

Pokud bychom zvolili druhou variantu, relativně nejobtížnějším problémem bude výběr konkrétních metodik, resp. programů strojně početního zpracování, aby jednotlivé oblasti byly zpracovány stejným způsobem. Vzhledem k tomu, že standardní programy jsou v Československu poměrně shodné, jde spíše o problém aplikace složitějších metod analýzy, (4) které nejsou všem pracovištím k dispozici a přináší mnohdy kvalitativně jiné výsledky.

Nedostatkem této v podstatě kompromisní varianty je nemožnost porovnání výsledků z jednotlivých tematických bloků jiným způsobem než opticky, popřípadě dodatečným zpracováním.

Optimální variantou je poslední způsob, tj. společné zpracování materiálu všech účastníků v jedné výpočetní stanici. Teprve takový postup umožňuje plně využít sjednocení předcházejících etap výzkumného procesu, přestože i s ním jsou spojeny určité potíže: problémy technického charakteru, jako je například získání počítače

(4) Mám na mysli například vícerozměrné statistické analýzy.

s vhodnou kapacitou, otázky přípravy dat pro strojní zpracování či problémy pramenící z určité nedůvěry k centralizaci dat na jednom pracovišti. Nemá smysl podrobně rozebírat výhody naznačeného přístupu. Zmíním se pouze o jednom aspektu, který vystupuje při společném výzkumu zvláště zřetelně.

Při analýze dat je snahou výzkumníků co nejkomplexněji klasifikovat sledované jevy a procesy a vytvořit typologii proměnných či osob, které by byly východiskem pro proces explanace. Překážkou takto orientované klasifikace je mnohdy nedostatečnost analytického aparátu, který umožňuje dílčí pohledy na danou problematiku, ale nestačí již zachytit její vícerozměrnost. Přejdeme-li ke sjednocování metodik a realizaci společných výzkumů, mohou vstoupit do procesu poznávání další faktory, dané relativně větší heterogenitou zkoumaných souborů.

Případné rozdíly, například mezi studenty pedagogické fakulty UK a Pedagogické fakulty v Českých Budějovicích nebo Ústí nad Labem, je nutné alespoň hypoteticky připsat na vrub prostředí fakulty, spádové oblasti, z níž studenti pocházejí apod. Prostor, do něhož je zasazena zkoumaná problematika, je takto rozšířen o další dimenze, které musí být analyzovány ve vzájemných souvislostech s ostatními.

Některé otázky sjednocování metodik

Vzhledem k tomu, že nejběžnějším používaným výzkumným nástrojem je dotazník, i proces sjednocování by se alespoň v první etapě měl týkat dotazníku. S tím souvisí dva problémové okruhy.

První je otázka adekvátnosti zvolených indikátorů. V procesu operacionalizace získáme indikátory, které mají reprezentovat jednotlivé oblasti teoretické koncepce. Dosavadní praxe získávání indikátorů není uspokojivá. Získané indikátory, na jejichž základě jsou formulovány otázky, již nejsou v dalším průběhu výzkumného procesu ověřovány, tj. není analyzována míra jejich adekvátnosti vzhledem k teoretické koncepci, kterou mají reprezentovat.

Poněkud zjednodušeně lze adekvátnost indikátorů chápat jako jejich schopnost reprezentovat skutečně ty jevy, které podle názoru výzkumníka mají reprezentovat, a zároveň jako schopnost reprezentovat pouze příslušný jev a žádný jiný. Jedná se v podstatě o stupeň validity použitých indikátorů.

Výzkumné zkušenosti totiž ukazují na nebezpečí odlišného chápání vnitřního obsahu indikátorů výzkumníkem, který provádí operacionalizaci na jedné straně, a dotazovanými na straně druhé. Obsah indikátorů může být kromě toho na různých fakultách chápán odlišně. S tím se setkáváme především u tzv. subjektivních indikátorů, které reprezentují takové oblasti, jako jsou například hodnotové orientace, socialistické uvědomění mládeže apod.

Vzhledem k větší heterogenosti souboru zkoumaného jednotnou metodikou bude třeba těmto problémům věnovat velkou pozornost a skutečně precizně ověřit, zda indikátor adekvátní u studentů jedné fakulty je adekvátní i pro studenty druhých fakult; při porovnání a klasifikaci jednotlivých souborů je třeba mít co možná největší jistotu, že případné rozdíly nejsou způsobeny odlišným chápáním obsahu indikátorů, ale skutečně jejich rozdílným hodnocením.

Druhým okruhem jsou problémy zastupitelnosti indikátorů. Je zřejmé, že jednotná metodika má extenzivní charakter, neboť je třeba do určité míry respektovat potřeby a odborný zájem jednotlivých výzkumníků, což se patrně projevilo v jejím širokém tematickém zaměření.

Bude proto nutné velice odpovědně vážit, které indikátory zahrnout do výzkumné techniky, aby její rozsah byl pro dotazované únosný. Předmětem metodické

analýzy musí být zjištění vzájemné zastupitelnosti indikátorů, okruh indikátorů, které měří shodně jeden problém, a z nich podle potřeby vybrat jen určitý počet. Při jednorázovém šetření půjde pouze o problém aplikace některé klasifikační metody typu R. Při opakovaných šetřeních, která by měla popsat dynamiku vývoje sledovaných charakteristik, je nutné počítat s nebezpečím různé výpovědní hodnoty indikátorů, budeme-li se dotazovat studentů v různých etapách jejich vysokoškolského studia. Analýza zastupitelnosti proto bude nutná před každou etapou longitudinálního výzkumu.

Jsem si vědom, že naznačená řešení některých problémů sjednocování metodik mohou mít, vzhledem k dosavadním zkušenostem s pokusy o koordinaci výzkumné práce, nádech utopičnosti. Přesto však je nutné hovořit o těchto problémech dříve než v okamžiku, kdy budeme postaveni před úkol provést společný výzkum, a to ať z důvodů, jež si vynutí požadavky společenské praxe, či z důvodů potřeb dalšího rozvoje oboru.

V současné době se navíc objevují stále silnější tendence k realizaci společných mezinárodních výzkumů, kde se setkáváme se stejnými problémy, ovšem mnohdy ještě obtížněji řešitelnými.(5)

4. Problémy mezinárodních komparací

Mezinárodní komparace má své problémy vědecko-organizační a metodické. Jsou vzájemně propojeny především v tom smyslu, že způsob vyřešení vědecko-organizačních problémů rozšiřuje či zužuje prostor pro řešení metodologických a metodických problémů.

Nejdříve si všimněme oblasti vědecko-organizační. Pomineme-li otázky dohody o realizaci výzkumu, otázky kolem ustavení koordinační rady, jejího vedoucího apod., začíná faktická společná práce v okamžiku, kdy je předložen návrh projektu, popřípadě kdy se projekt začíná sestavovat. V případě výzkumu *Vliv vysokoškolského vzdělání na sociální strukturu socialistické společnosti* byl takový návrh předložen sovětskou stranou a zástupci jednotlivých zemí ho posuzovali, formulovali připomínky a doplnění. Nechej zde hodnotit, zda je lépe vyjít již z určitého návrhu projektu, či jej teprve společně vypracovat. V každém případě je z hlediska dnešních organizačních možností první postup operativnější i technicky a časově schůdnější. I tak je však definitivní schválení projektu všemi účastníky, jeho konkretizace, vymezení základního souboru, výběrových technik, rozsahu výběrového souboru, formulace dotazníku atd. časově i organizačně náročné.

Pokud jde o metodické problémy, jsou v podstatné míře determinovány způsobem vyřešení problémů vědecko-organizačních, jinými slovy stupněm dosažené koordinace a sjednocení výzkumného procesu.

Jedním z hlavních cílů mezinárodního výzkumu by měla být komparace mezi jednotlivými zeměmi, umožňující vyšší stupeň zobecnění ve smyslu odhalení obecných a specifických rysů zkoumaného jevu, v našem případě procesu vzdělání a jeho vlivu na sociální strukturu socialistických zemí. Při takové komparaci je však nutné co nejpřesněji znát její možnosti a meze. Především je třeba zodpovědět, nakolik je adekvátní výběr a technika sběru dat.

Při výběru nejde ani tak o techniku, resp. statistickou stránku problémů, ale především o sociologickou reprezentativnost. Tím samozřejmě nepodceňuji nebez-

(5) Tak například Ústav marxismu-leninismu UK ve spolupráci s Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV se již na jednom takovém výzkumu podílel. Šlo o zkoumání vlivu vysokoškolského vzdělání na sociální strukturu socialistické společnosti. Výzkumu se zúčastnily tyto země — SSSR, BLR, MLR, NDR, PLR, ČSSR.

pečí zkreslení a chyb při nedodržování statistických principů výběru. Přesto však v případě mezinárodních komparací by konečným kritériem reprezentativity měla být analýza širších sociálních souvislostí (například zda skutečně jde o odpovídající studentskou populaci). U výzkumu v rámci jedné země takové nebezpečí metodických artefaktů pochopitelně nehrozí. Výzkumník se pohybuje v jemu dobře známém terénu a vliv širších souvislostí, i když tyto nejsou samy o sobě předmětem výzkumů, může zahrnout do explanačního rámce. Při mezinárodním výzkumu pro něj může být sociologická reprezentativita černou skříňkou. V příznivějším případě si tuto skutečnost uvědomí, v méně příznivém nikoli.

Pokud jde o sestavování dotazníku, je možné tuto problematiku rozdělit do dvou okruhů:

- a) konstrukce charakteristik sociálního původu a životní dráhy a aktivit studentů;
- b) konstrukce charakteristik vědomí.

Při konstrukci charakteristik prvního typu se v citovaném výzkumu objevily obtíže vyplývající z objektivních odlišností ve školském systému, v charakteristice odvětví národního hospodářství, sektoru vlastnictví atd. Některé problémy nešlo odstranit a charakteristika nebyla zcela srovnatelná. Jinde bylo nutno přistoupit ke zjednodušení otázky, čímž byla sice možnost komparace zachována, avšak nastala značná ztráta informace. Toto je ovšem zákonitá daň mezinárodního výzkumu, s níž je nutno počítat, která by ovšem měla být vyvážená možností vyššího stupně zobecnění. U těchto charakteristik jsou nadto národní odlišnosti zřejmé a badatel s nimi může při interpretaci automaticky počítat.

Problematičtější je konstrukce adekvátních charakteristik vědomí. Právě charakteristiky vědomí mohou být zdrojem falešných výpovědí. Je známo, že i v rámci poměrně homogenní populace, například u studentů jedné fakulty, může docházet k rozdílnému chápání sémantického obsahu položky. Zejména to platí u zkoumání hodnotových orientací, kde formulace jsou poměrně dosti obecné. U mezinárodního výzkumu k tomu navíc přistupují filologické problémy. Zcela logickým vývodem by potom mohl být požadavek validizace baterií postojových otázek na jednotlivé populace ve smyslu validizace psychologických testů.(6)

Krátce ještě ke zpracování dat. Jsem přesvědčen, že pouze společné zpracování umožní plně využít informací získaných mezinárodním výzkumem. Při odděleném zpracování jsou badatelské týmy odkázány na vzájemné porovnávání závěrečných zpráv, které se mohou pohybovat na různé rovině obecnosti, a tím obsahovat i odlišnou míru konkrétních dat, z nichž příslušný tým vycházel. Potom je komparace značně ztížená a použití takové závěrečné zprávy může snadno sklouznout do podoby dílčích ilustrací vlastní badatelské práce.

I přes uvedené problémy ilustrované na mezinárodním výzkumu vlivu vysokoškolského vzdělání na sociální strukturu socialistické společnosti lze konstatovat, že akce podobného charakteru jsou kvalitativním krokem vpřed. Ovšem bude-li mezinárodní spolupráce pokračovat v osmdesátých letech, bude nutné ji v někte-

(6) Důkazem reálně existujících nebezpečí možných zkreslení či nepřesností při interpretaci charakteristik vědomí jsou faktorové analýzy hodnotových orientací a postojů ke studiu a budoucí práci, provedené na bulharském a československém souboru. Výsledky ukazují, že pouhá interpretace například pořadí, ale i kontingenčních tabulek je nedostačující a výsledky jsou zavádějící. Struktura získaných faktorových matic se u bulharských a československých studentů výrazně liší, což naznačuje odlišné chápání jednotlivých položek u obou partnerů.

рых ohledech prohloubit a rozšířit. Týká se to především metodického prověření výzkumného nástroje a dotažení spolupráce v oblasti zpracování dat.

* * *

Mezinárodní výzkumy by neměly být využívány jen jako datová báze pro nemeritorní interpretaci, ale i jako základ pro důslednou metodologickou a metodickou analýzu, použitelnou při dalších akcích podobného charakteru.

Mezinárodní výzkumy vysokoškolské mládeže musí mít současně široké zázemí ve vědecko-výzkumné domácí produkci, která by měla být ještě důsledněji orientována na řešení základních teoreticko-metodologických a metodických otázek výzkumného procesu příslušné oblasti sociální reality.

Резюме

Голда Д.: К возможностям сравнения социологических исследований учащихся вузов

Статья посвящена методическим вопросам сопоставления отдельных социологических исследований учащихся вузов. Исходной основой служит известная рекапитуляция исследований в этой области, чтобы и читатель, не работающий в школьной системе, мог составить хотя бы основное представление об исследовательской деятельности такой ориентации. Затем уделяется внимание возможностям сравнения результатов этих исследований и методическим вопросам унификации методик в качестве одного из условий сравнения. В заключение приводятся некоторые соображения, касающиеся методических аспектов международных сравнений.

В связи с подведением итогов исследований формулируются следующие выводы:

1. Отдельные исследования отличаются друг от друга как теоретическо-методологическими подходами к решению конкретной проблематики, так и методикой исследований.
2. Тем самым ограничены возможности вторичного анализа исследований, являющегося рамками, и в то же время исходной основой для проведения указанного сравнения результатов и их обобщения.
3. Те случаи, когда данные в рамках нескольких исследований в полной мере сопоставимы и на основе тождественности формулировки, очередности вопросов и категоризации возможностей ответов, являются скорее исключением.

Вопросы унификации процесса исследования учащихся вузов разделены на несколько областей. Сначала анализируется место теоретических концепций и их операционализации в процессе унификации методик исследования. Затем следуют рассуждения о роли модели обработки в процессе унификации методик. В заключение данной части анализируются проблемы, касающиеся уже самих методик. Здесь же дается краткая информация о разработке т. н. примерного проекта исследования мировоззренческого воспитания студенчества, который должен стать обязательным для научно-исследовательской базы ведомства школ.

Методические вопросы международных сравнений анализируются по двум аспектам:

- а) научно-организационных проблем
- б) методических проблем.

Проведенный анализ говорит о том, что международные исследования следует использовать не только в качестве базы данных для написания исследовательской работы, но в равной мере и в качестве основы для последовательного методологического и методического анализа с тем, чтобы в будущем при проведении подобных мероприятий не приходилось начинать все снова и чтобы можно было избежать прошлых ошибок.

Summary

D. Holda: On the Possibilities of a Comparison of Sociological Research Projects concerning University Students

The article is focused on methodological questions of comparison of different sociological research projects concerning university students. The point of departure is a kind of review of research projects undertaken in this field so that the reader, whose profession lies outside the department of education, could form at least an elementary picture of the research activity organized in this branch. The article goes on to focus on the possibilities of comparing the results obtained by these research projects and the methodological questions of unifying methodological procedures as one of the prerequisites for comparison. The conclusion presents some considerations regarding methodological aspects of international comparison.

In connexion with the review of research production the following conclusions have been formulated:

1. Individual research projects differ both in the theoretical-methodological approaches to tackling concrete problems and in the methodology of research.
2. This has narrowed down the possibilities of the secondary analysis of research projects which provides both a framework and a starting point for the afore-mentioned comparison of results and a subsequent generalization.
3. Cases when data within the framework of several research projects are fully commensurate, even on the basis of identical formulation, the order of questions and categorization of the possibilities of responses, are rather exceptional.

Questions of unifying the research process among university students are divided into several spheres. First the author analyses the position of the theoretical concept and the operationalization in the process of the unification of research methodology. Next the author contemplates the role of the model of processing in the unification of methodologies. In concluding this part the author analyses problems pertaining to the methodologies themselves. The article includes a brief passage on the elaboration of the so-called model project of the research of the teaching of a world outlook among university students which should be binding for the scientific-research base of the department of education.

Methodological questions of international comparison are analysed according to two aspects:

- a) scientific-organizational problems
- b) the methodological problem

The analysis indicates that international research projects should not be used exclusively as a data base for the elaboration of a study but to the same extent it should serve as a basis for a consistent methodological and methodical analysis so that in the future undertakings of a similar nature need not start again from scratch and that past mistakes can be avoided.

Některé poznatky o vztahu mezi prací, vzděláním a způsobem života

Z empirického výzkumu pracovníků sekundárního a terciárního sektoru

Výzkum, jehož výsledky zde prezentujeme, se zabývá úlohou práce ve vztahu k socialistickému způsobu života. Jeho cílem bylo zjistit jak se různé pracovní profesní a kvalifikačně vzdělanostní difference promítají do jednotlivých komponentů životního způsobu v práci i mimo práci. Hlavní akcent byl přitom položen na životní způsob dělníků, a to z hlediska diferencí jednak uvnitř dělnické třídy samé, jednak mezi dělníky a příslušníky nemanuálních profesí.

Datovou základnu výzkumu tvořily údaje získané dotazníkovým šetřením, technikou řízeného rozhovoru, a dále údaje expertů týkající se pracovní technologie, organizace práce, pracovních podmínek a pracovního prostředí. Soubor respondentů byl získán náhodným výběrem ve třech závodech a to v jednom velkém mimopražském závodě hutní výroby (Válcovny trub a železáren), v jednom pražském závodě z oblasti kovoprůmyslu a v jednom pražském zdravotnickém zařízení (jako zástupci terciárního sektoru). Výstupy z výzkumu jsou tedy reprezentativní na úrovni těchto závodů a jsou použitelné v závodech podobného typu. Výsledky analýzy však současně ukázaly, že některé získané poznatky mají širší platnost a značnou komparativní hodnotu.

Vliv pracovní činnosti na životní způsob byl sledován ve třech vzájemně se prostupujících rovinách.

První rovina je polarizována elementárním rozdělením práce na fyzickou a duševní, přesněji na manuální (s převládajícími fyzickými prvky) a nemanuální (s převládajícími duševními prvky).

Druhou rovinu tvoří kvalifikačně vzdělanostní atributy vztahující se k subjektu pracovního procesu, ale i k pracovní činnosti samé, tj. k realizované kvalifikaci. Dělnickou kvalifikací jsme nejprve zjišťovali podle tří kategorií — 1. vyučen, 2. zaučen, 3. nekvalifikován — avšak na základě výsledků výzkumu jsme poslední dvě kategorie sloučili.

Třetí rovinu představují různé typy pracovní zátěže: fyzické, neuropsychické a vyplývající z monotónnosti práce.

Na výchozí koncepci výzkumu navázala hlubší analýza empirických dat, porovnávající vliv vzdělání a vliv profesního začlenění na základní komponenty způsobu života. V ní jsme se soustředili na tyto tematické okruhy:

- oblast práce samé, zejména vztah k práci
- volný čas, zejména struktura činností
- sociální participace

Přitom bylo přihlíženo k intervenujícímu vlivu demografických a částečně i sociálních faktorů.

Výsledky výzkumu

Hlavní poznatky o vlivu dělby práce na životní způsob

Ve všech zkoumaných souborech jsme zjistili rozhodující vliv dělby práce na fyzickou a duševní. Diference v účinku, který má fyzická nebo duševní práce na různé komponenty způsobu života, jsou dány především přítomností či absencí prvků tvořivosti práce, na něž se váže možnost sebevyjádření individuality pracovníka, který ji vykonává. Je to obsah práce samé, který posiluje či oslabuje její motivační funkci.

Stupeň pracovní zátěže, ať fyzické či psychické, má ve vztahu k obsahu práce druhotný význam a vliv této zátěže je také slabší než vliv kvalifikace a vzdělání. Pokud jde o různé typy pracovní zátěže, nejsilnější závislosti se vážou na zátěž fyzickou, ale největší počet závislostí se objevuje u monotónnosti práce.

Rozdíly mezi manuální a nemanuální prací se výrazně projevují v oblasti práce samé — nejsilněji v očekáváních a aspiracích spojených s prací, v zájmu o zvyšování kvalifikace a účasti na řízení. V mimopracovních sférách je výraz těchto rozdílů slabší.

Ve sféře hodnot se projevuje — shodně u manuálních i nemanuálních pracovníků — orientace jednak na rodinu a děti, jednak na zajímavost vykonávané práce; první z uvedených hodnot

má přitom vysokou převahu nad ostatními. V podstatě se potvrzuje, že rodina, výchova dítěte a práce tvoří dvě základní báze seberealizace lidské osobnosti.

V konfrontaci hodnot a satisfakcí se ukazuje rozpor mezi vysokou hodnotou práce a nízkým stupněm satisfakce dosahované ve vlastním povolání; to signalizuje menší možnost realizace hodnoty práce u některých skupin pracujících.

Ve spektru hodnot v pracovní oblasti vyniká nízká hodnota přisuzovaná pracovnímu uplatnění a společenskému ocenění, jejímž korelátem je nízká úroveň pracovních aspirací. Tyto aspirace závisejí na postavení v povolání a jsou vyšší u nemanuálních pracovníků než u dělníků. Pracovní motivace a aspirace dělníků se vážou na jejich kvalifikační úroveň a na kvalifikovanost vykonávané práce.

Souhrnné poznatky z oblasti hodnot svědčí o tom, že hodnotová stupnice manuálních a nemanuálních pracovníků je silně homogenizována.

Závislost společenské angažovanosti na fyzické či duševní práci je jednou z nejsilnějších zjištěných závislostí. Ve vztahu k vedoucí úloze dělnické třídy jsme však zjistili její inverzní hodnotu. Stoupající společenská angažovanost dělníků se projevuje výrazněji v rozvoji pracovní iniciativy než v podílu na řízení formou účasti ve funkcích společenských organizací.

Barriery rozvoje zájmů a činností ve volném čase jsou jen částečně vázány na práci. Patří k nim únava po práci, přílišný počet přesčasů u některých skupin dělníků a v menší míře rozdělení pracovní doby u vicesměnných provozů. Přední místo tu obsazují nezbytné mimopracovní činnosti, a to zejména tři: běžná práce v domácnosti, nákup potravin a „shánění“ různého zboží.

Vzdělanostní a profesní vlivy

byly zkoumány ve třech souvislostech: v souvislosti s prací, společenskou participací a volným časem.

Vzdělání, profese a práce

V tělesné namáhavosti práce, psychické pracovní zátěži a stupni pracovní rozmanitosti či monotónnosti, která v podstatě vyjadřuje míru kreativity práce, existují podle vzdělanostních a funkčně profesních kategorií významné rozdíly.

Fyzická zátěž a zátěž monotónnosti postihuje nejvíce pomocné, nekvalifikované dělnické kategorie, u nichž — na rozdíl od některých profesních skupin základních dělníků — ani velikost odměny za práci tyto negativní rysy práce nekompenzuje. To se odráží zčásti v hodnocení povolání, pracovních satisfakčních postojích a nejvíce pak v pracovních aspiracích.

Prvky sblíživými fyzické a duševní práce a stírání rozdílů mezi dělníckými kategoriemi a technicko-hospodářskými pracovníky jsme zaznamenali u vysoce kvalifikovaných dělníků, jejichž část má nižší odborné vzdělání a kteří pracují jako dělníci-specialisté. Svými pracovními postoji a aspiracemi se v řadě kritérií blíží spíše nedělníckým kategoriím než dělníkům.

/Rozdíly v obsahu práce a pracovní perspektivě u jednotlivých funkčně profesních kategorií se výrazně silně odrážejí v účasti na různých formách odborného vzdělání a zvyšování kvalifikace. Obecně lze říci, že s růstem vzdělání roste — v individuálním rozměru — i jeho potřeba. Čím výše stojí pracovníci na kvalifikačním a funkčně profesním žebříčku, tím častěji se orientují na zvyšování kvalifikace.

Oborová specifika působí na růst odborného vzdělání podle stupně technologického rozvoje a jeho inovační náročnosti. U některých profesí se však uplatňuje tradičně vysoká potřeba soustavného doplňování odborné kvalifikace, která s růstem toku nových informací se stále zvětšuje (lékaři). Účast na odborném vzdělávání vykazuje i celkově vysoké absolutní hodnoty a je výrazem potřeb procesu vědeckotechnické revoluce a projevem všestranného rozvoje socialistické společnosti.

Obsah práce a její různé charakteristiky determinují vysoce významně možnost uplatnění různých pracovních schopností a dovedností. U těch vzdělanostních a pracovních kategorií, které se nemohou podílet na práci vyznačující se určitou mírou tvořivosti, stoupá význam mezilidských vztahů v práci jako zdroje seberealizace.

Nepříznivé pracovní charakteristiky jsou v korelaci s menší příjemností pracovního prostředí. Takové prostředí v některých provozech vytváří silnou neuropsychickou zátěž (hutě), která umešňuje již značnou zátěž fyzickou. S růstem vzdělanosti rostou nároky na pracovní prostředí.

Nepříznivé pracovní charakteristiky (tělesná namáhavost, monotónnost) silně korelují s de-

mografickými faktory, pohlavím a věkem. Společným zprostředkujícím faktorem je tu úroveň kvalifikace. V kategorii pomocných zaměstnanců je výrazně silnější zastoupení věkově starších ročníků a zejména žen. Projevuje se v tom částečně ještě dědictví kapitalistické éry a masový nábor nekvalifikovaných žen z domácnosti v prvních etapách budování socialismu. Prudký růst vzdělanosti a kvalifikace u mladých ročníků předznamenává změny těchto struktur, spojené při omezeném rozsahu technologických inovací v dané fázi vývoje československé ekonomiky s řadou problémů, avšak pozitivní z hlediska rozvoje lidského činitele.

Vzdělání, profese a společenská participace

Úroveň společenské participace byla sledována podle ukazatelů, které vyjadřují jednak vyšší formy pracovní iniciativy, jednak formy politické a společenské angažovanosti (účast v brigádě socialistické práce nebo v komplexní racionalizační brigádě, účast v zlepšovatelském hnutí, členství a funkce v politických, společenských a zájmových organizacích).

Výsledky analýzy ukázaly, že společenská participace je sférou, u níž se poměrně silně manifestuje rozdílný vliv vzdělanostních a profesních faktorů, přičemž vliv profesních faktorů převládá. U zájmových činností přitom intervenuje do značné míry vliv věku.

Rozdíly podle jednotlivých indikátorů společenské participace u kvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků jsou menší než mezi dělníky a nemanuálními pracovníky. Nejvyšší úroveň participace dosahují dělníci-specialisté.

Výzkum potvrdil, že růst intenzity společenské participace závisí na růstu vzdělanosti a kvalifikace, na využívání této kvalifikace a na pracovní perspektivě. Největší podíl v účasti na řízení vykazují právě nejvzdělanější a nejkvalifikovanější skupiny pracovníků, jejichž obsah práce se většinou vyznačuje vysokou mírou kreativity.

Vzdělání, profese a volný čas

Analýza činností, jejich frekvence a struktury podle vzdělanosti a funkčně profesní úrovně jejich nositelů umožňuje rozlišit tři skupiny: *levná práce* (2)

Do první, menší skupiny patří činnosti, které odlišují dělníky od duševních pracovníků - kvalitativní předěl z hlediska tvorby základní části práce typickou součástí této skupiny činností jsou náročné kulturní aktivity (divadla, výstavy, koncerty), v podstatě i amatérská umělecká činnost a vyšší formy odborného vzdělávání. K činnostem, v nichž se zájmy manuálních a nemanuálních pracovníků sblížují, patří zejména aktivní sportovní činnost, studium odborné literatury, návštěva kina, četba beletrie.

K největším diferencím dochází však uvnitř dělnické třídy, a to jednak mezi nekvalifikovanými a kvalifikovanými dělníky, jednak mezi dělníky-specialisty a ostatními dělníky. Struktura činností dělníků-specialistů naznačuje, že právě u této sociálně profesní kategorie existuje hlavní kvalitativní předěl v trávení volného času.

Třetí skupina činností je typická pro nevyučené, kteří pracují jako pomocní dělníci. Základní linií mezi nimi a ostatními vzdělanostními a profesními kategoriemi lze charakterizovat jako linii zájmové a kulturní pasivity ve všech oblastech. Charakteristické jsou pro ně receptivní činnosti, omezené na prostředí vlastního bytu, častěji pasivní odpočinek, včetně trávení dovolené doma.

Toto rozdělení můžeme doplnit několika dalšími poznatky:

- U vyšších vzdělanostních a funkčně profesních kategorií se projevuje tendence k vyšší sociabilitě. Významně častěji preferují širší společenské kontakty, významně častěji se zúčastňují pracovních brigád. U všech sociálních skupin však dominují aktivity provozované doma.

- Rozdíly v kulturní aktivitě žen jsou více ovlivněny vzděláním, než je tomu u mužů. Na druhé straně vzdělání stírá rozdíly v zájmových aktivitách obou pohlaví.

- U některých činností volného času vyšší úroveň vzdělání a složitosti práce zmenšuje nebo stírá věkové rozdíly a posunuje „mladé“ zájmy a aktivity i do vyšších věkových skupin. To se týká například amatérské umělecké činnosti nebo sportovní činnosti.

- Rozvoj zájmových aktivit se různí podle jejich charakteru. Absolutní hodnoty některých aktivit jsou však malé. Hypoteticky lze usuzovat na stagnaci náročných kulturních činností při růstu činností technických, spjatých se stoupající životní úrovní (auto, chata), a na poma-

Souhrnně lze tedy říci, že práce ovlivňuje rozhodující měrou způsob života ve volném čase; práce vyznačující se složitostí a tvořivostí vede k rozvoji náročných kulturních aktivit, zájmu o další vzdělání a účast na společenském životě. Nekvalifikovaná, monotónní práce naproti tomu negativně ovlivňuje i volný čas.

K uvedeným poznatkům je nutno dodat, že vliv pracovních a vzdělanostních faktorů na způsob života není statický a izolovaný. Povolání, rodinná situace, uspokojování potřeb a účast na životě společnosti tvoří složitou strukturu životních situací a podmínek. V dynamice životního cyklu spadá počáteční etapa pracovní dráhy obvykle vjedno s nejnáročnější fází rodinného života. Vliv rodiny, věku a pohlaví a dělba práce mezi mužem a ženou jsou činitele, které s různou významností modifikují působení pracovních a vzdělanostních faktorů, a to zejména ve struktuře činnosti ve volném čase.

Pracovní a vzdělanostně determinované typy životního způsobu

Souhrnně zhodnocení zjištěných závislostí a poznatků z výzkumu umožnilo identifikovat kvalitativně diferencované typy životního způsobu, které se vážou na rozdíly ve vzdělání a socio-profesním začlenění vybraných skupin pracovníků (1). K nejvyhraněnějším patří:

a) Životní způsob nekvalifikovaných dělníků, kteří vykonávají pomocné, silně monotónní nebo fyzicky namáhavé práce (jejich značnou část tvoří starší pracovníci a ženy). Vyznačuje se kulturní a společenskou pasivitou, absencí pracovních aspirací a minimálními mezilidskými kontakty, omezením na úzký okruh rodiny.

b) Životní způsob dělníků s vyšším kvalifikačním zařazením, tito dělníci patří k mladším nebo středním věkovým skupinám, určitá část má nižší odborné vzdělání; jsou zde zastoupeny téměř výlučně profese seřizovačů, opravářů a údržbářů. Životní způsob této dělnické kategorie se vyznačuje pracovní iniciativou, účastí na odborněvzdělávacích činnostech a převahou aktivních zájmů nad pasivními ve volném čase (sportovní činnost, častější aktivity provozované mimo domov).

c) Životní způsob pracovníků s vysokoškolským vzděláním (popřípadě středním odborným vzděláním), kteří pracují jako vedoucí pracovníci nebo samostatní odborníci. Vyznačují se rozvinutými kulturními zájmy s orientací na náročné kulturní aktivity, vysokým stupněm společenské angažovanosti a pracovními aspiracemi spojenými se soustavným zvyšováním kvalifikace. Jejich práce je bohatá na seberealizační prvky a současně jim zaručuje vyšší životní standard. Tito pracovníci častěji tráví volný čas mimo dům i mimo bydliště (vikendy, dovolená).

Ostatní vzdělanostní a pracovní profesní kategorie tvoří již tak vyhraněné typy. Zejména základní dělníci a řadoví technicko-hospodářští pracovníci se středoškolským vzděláním se zpravidla věnují aktivitám, které jsou typické pro většinu populace a jsou do jisté míry nositeli homogenizačních prvků způsobu života.

Dodejme ještě, že porovnání sledovaných odvětví naznačuje tendence ostřejších diferencí mezi jednotlivými profesními skupinami ve zdravotnictví než v průmyslu, v Praze než v mimo-
pražské průmyslové aglomeraci.

Pokud jde o dělnickou třídu samou, je třeba zdůraznit, že přes difference, které zde existují, se výrazně změnil životní způsob celé dělnické třídy, vzrostla její kvalifikačně-vzdělanostní úroveň, její společenská angažovanost a zvýšila se její životní a kulturní úroveň.

* * *

Na základě metodologického zhodnocení výsledků výzkumu by bylo vhodné přejít v další etapě od obsahově široce zaměřeného výzkumu sondážního typu na výzkum vybraných problémů, který by umožňoval hlubší analýzu úlohy práce při tvorbě socialistického životního způsobu a v němž by byl realizován interdisciplinární přístup. Výzkum by měl být orientován tak, aby umožnil mezinárodní srovnání.

Jeho předmětem by měl být životní způsob vybraných socioprofesionálních skupin s akcentem na konfrontaci jejich pracovních a životních cílů. Výzkum by měl přispět k vytvoření systematické uspořádané poznatkové základny o typech životního způsobu z hlediska jejich pracovních a profesních determinací a identifikovat taková seskupení pracovních faktorů, při nichž dochází k optimálnímu naplnění kritériálních funkcí socialistického životního způsobu, i taková, při nichž naopak dochází k jeho nejvýraznějším deformacím.

(1) Zdůrazňujeme, že jde o výsledky výzkumů vybraných skupin ekonomicky aktivní populace a uvedené typy mají hypotetický charakter. Komparativní analýza s obdobnými výzkumy (dřívějšími i současnými) nám však dovoluje usuzovat na jejich obecnější platnost.

Literatura

- Acta laboris, sv. 17 (Práce a volný čas)*. Bratislava 1977.
- Cejp, M.: *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1974.
- Dumazedier, J.: *Sociologie empirique du loisir*. Paris, Ed. du Seuil 1974.
- Filipcová, B.: *Volný čas — Ostrava. Výzkum volného času*. Praha, SÚ ČSAV 1970.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V. — Petrov, G. B.: *K izučenímu socialističeskogo obraza žizni a razvitiya byta sovetskikh rabočich v retrospektivě. Rabočij klass i sovremennyy mir 1975, č. 2*.
- Malická, L.: *Životní způsob dělníků se zvláštním zřetelem na rozdíly v kvalifikaci. Úloha práce ve vztahu k socialistickému způsobu života*. Bratislava—Praha, ČSVÚPSV 1977.
- Malická, L.: *Vliv faktoru vzdělání a faktoru profese na životní způsob*. Bratislava—Praha, ČSVÚPSV 1978.
- Schmidt, O.: *Promítnutí hodnotových stupnic jednotlivých socioekonomických skupin do způsobu jejich života*. Bratislava—Praha, ČSVÚPSV 1979.
- Soužití pracovníků v závodech. Výsledky terénního šetření*. Pardubice, Dům techniky ČVTS — Bratislava—Praha, ČSVÚPSV 1974.
- Wnuk-Lipiński, E.: *Praca i wypoczynek w budzące czasu*. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, Wydawnictwo polskiej akademii nauk 1972.
- Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k obytnému prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva*. Závěrečná zpráva ÚHA. Praha, ÚML UK 1978 (březen).

Libuše Malická

Věrohodnost údajů o peněžních příjmech, zjištěných dotazem u respondenta

V sociologických průzkumech se velmi často zjišťuje osobním dotazem peněžní příjem respondenta. Při takovémto zjišťování vzniká přirozeně otázka, jak dalece odpovídá sdělený příjem skutečnému příjmu, tj. zda není sdělený příjem nadhodnocený nebo podhodnocený.

Tímto problémem se také zabýval Český statistický úřad při zpracování Mikrocensu 1977. Mikrocensy jsou velká výběrová šetření, v nichž se u náhodně vybraných domácností mimo jiných znaků zjišťují také peněžní příjmy. Poslední mikrocensus, organizovaný v I. čtvrtletí 1977, zjišťoval peněžní příjmy u 2 % náhodně vybraných domácností (v ČSR cca 70 000 domácností) za rok 1976.

Peněžní příjmy z ekonomické činnosti (mzdy, odměny z JZD) a sociální dávky, které vyplácí zaměstnavatel, se zjišťovaly přímo u zaměstnavatele, důchody se zjišťovaly u vyplácející pošty.

Podíl potvrzovaných příjmů činil 80–90 % z celkových čistých peněžních příjmů. Zbytek peněžních příjmů, což byly příjmy z prodeje (zemědělských výrobků, majetku), honoráře z literární činnosti, výhry atd., se zjišťoval dotazem.

Aby bylo možno odhadnout peněžní příjmy z ekonomické činnosti respondenta i v těch případech, kdy nedošlo potvrzení o peněžních příjmech od vyplácející organizace — což bylo v cca 10 % případů — byly tyto příjmy zjišťovány také dotazem v domácnosti. Pro zpracování konečných výsledků mikrocensu se použilo vždy peněžních příjmů potvrzených od vyplácející organizace (když byly k dispozici) a údaj respondenta se použil jen pro výše zmíněné odhady.

Byly zde tedy k dispozici dvě řady údajů za shodné ukazatele, sdělené však dvěma různými respondenty. Na jedné straně zaměstnavatel, který sděloval roční peněžní příjem dotazovaného podle mzdového účetnictví, a dotazovaný, který udával měsíční čistý peněžní příjem. To přímo vyzývalo k porovnání obou druhů příjmů a ke zjištění, jak příjem sdělený členem bytové domácnosti odpovídá příjmu potvrzenému zaměstnavatelem.

Proto se ČSÚ rozhodl vybrat určitou část domácností z mikrocensu (protože zpracování celého souboru by bylo velmi nákladné), zpracovat peněžní příjmy zjištěné u dotazovaných osob, porovnat je s jejich příjmy, které uvedly vyplácející organizace, a zjistit tak nadhodnocení nebo podhodnocení příjmů sdělených respondentem.

Z materiálu Mikrocensu 1977 bylo náhodně vybráno 1 653 bytových domácností, tj. cca 2,5 % u celkového počtu domácností vybraných v mikrocensu pro území ČSR. V uvedených bytových domácnostech bylo 1 730 samostatně hospodařících domácností s 4 866 členy.

Výsledky tohoto porovnání uvádíme níže a předpokládáme, že jeho výsledky mohou být zajímavé pro organizátory různých sociologických průzkumů, při nichž se peněžní příjmy většinou zjišťují pouze dotazem u respondenta.

Základem pro porovnání jsou příjmy potvrzené vyplácející organizací; například rozdíl –206 Kčs znamená, že příjmy, které uvedl respondent, byly ve sledované skupině osob v průměru o 206 Kčs nižší než příjmy, které mu potvrdil zaměstnavatel.

Porovnání sdělených a potvrzených peněžních příjmů za jednotlivé osoby

Porovnávané druhy příjmů jsou měsíční čistá mzda (hrubá mzda bez daně ze mzdy), měsíční příjem z JZD a měsíční důchod. Výsledky porovnání jsou uvedeny v tabulce 1.

Tabulka 1. Porovnání sdělených a potvrzených příjmů jednotlivých osob podle druhu příjmů ČSR

Porovnávané osoby		Druh měsíčního příjmu					
		čistá mzda		příjem z JZD		důchod	
		v Kčs	%	v Kčs	%	v Kčs	%
Počet celkem		2 305	100,0	147	100,0	1 023	100,0
Rozdíl v %	+10,1 a více	204	8,9	10	6,8	41	4,0
z potvrzeného příjmu	+ 5,1 až +10,0	112	4,9	3	2,0	24	2,4
	+ 1,1 až + 5,0	118	5,1	1	0,7	50	4,9
	– 1,0 až + 1,0	124	5,3	11	7,5	741	72,4
	– 1,1 až – 5,0	275	11,9	10	6,8	74	7,2
	– 5,1 až –10,0	411	17,8	14	9,5	47	4,6
	–10,1 a více	1 061	46,0	98	66,7	46	4,4
Průměrný příjem v Kčs	potvrzený	2 097	100,0	2 236	100,0	976	100,0
	zjištěný	1 891	90,2	1 859	83,1	973	99,7
	rozdíl	–206	–9,8	–377	–16,9	–3	–0,5

Tabulka 2. Srovnání sděleného a potvrzeného příjmu ze zaměstnání podle intervalů

ČSR

Měsíční příjmový interval v Kčs	Počet osob celkem	Počet osob, jejichž sdělený příjem je					
		pod dolní mezí		v mezích		nad horní mezí	
		příjmu potvrzeného					
		absolutně	%	absolutně	%	absolutně	%
do 1 000	98	9	9,2	67	68,4	22	22,4
1 001—1 400	326	85	26,1	212	65,0	29	8,9
1 401—1 800	497	234	47,1	227	45,7	36	7,2
1 801—2 200	464	249	53,7	183	39,4	32	6,9
2 201—2 600	412	229	55,6	153	37,1	30	7,3
2 601—3 000	247	173	70,1	67	27,1	7	2,8
3 001—3 400	116	92	79,3	17	14,7	7	6,0
3 401—3 800	75	63	84,0	8	10,7	4	5,3
3 801—4 200	39	29	74,4	8	20,5	2	5,1
4 201 a více	31	25	80,7	5	16,1	1	3,2
Celkem	2 305	1 188	51,5	947	41,1	170	7,4

Tabulka 3. Srovnání čistého měsíčního peněžního příjmu sděleného a potvrzeného na osobu v domácnostech podle příjmových skupin

ČSR

	Celkem	Potvrzený měsíční příjem na hlavu v Kčs					
		do 800	801 — 1 200	1 201 — 1 600	1 601 — 2 000	2 001 — 2 400	2 401 +
Počet domácností	1 730	216	505	469	286	153	101
Čisté peněžní příjmy celkem							
potvrzené	1 361	680	1 028	1 377	1 773	2 167	2 797
sdělené	1 251	683	982	1 270	1 581	1 938	2 364
rozdíl — abs.	— 110	+ 3	— 46	— 107	— 192	— 229	— 433
— v %	8,1	0,4	4,5	7,8	10,8	10,6	15,5

Nejlepší shoda mezi zjištěnými a potvrzenými údaji je u důchodů, kde je rozdíl pouze — 3 Kčs (0,3 % z potvrzených příjmů). Přitom téměř 3/4 osob (72,8 %) udaly částku odpovídající tomu, co potvrdila pošta, a pouze u 8,4 % osob byl rozdíl větší než ± 10 %. K vysoké věrohodnosti výše důchodů zjištěné dotazem jistě přispívá skutečnost, že důchodce dostává každý měsíc stejnou částku, takže si ji pamatuje, a odpadají zřejmě i osobní důvody, které u ostatních sociálních skupin vedou k záměrnému podhodnocení udaných příjmů. U důchodců je v tomto směru tendence spíše opačná (udávají vyšší důchody), zatímco u příjmů ze zaměstnání převažují záporné odchylky příjmů zjištěných dotazem od příjmů potvrzených.

Kladné i záporné odchylky jsou u důchodců rovnoměrně rozloženy a jejich vzájemné vyrovnávání je další příčinou, proč výše měsíčního důchodu zjištěná oběma metodami se v úhrnu téměř shoduje.

Udaný čistý příjem z hlavního zaměstnání byl u 76 % osob podhodnocený, přičemž u 46 % byly odchylky větší než -10 %. Shoda (rozdíl ± 1 %) byla pouze u 5,3 % případů. V průměru bylo zjištěno podhodnocení čistého měsíčního příjmu z hlavního zaměstnání o 206 Kčs, tj. 9,8 %.

Do rozdílu se promítají především nepřesnosti způsobené tím, že dotazovaný udává většinou příjem za poslední měsíc a ne průměr za celý rok, jak je tomu u příjmu potvrzeného, nebere v úvahu prémie a přesčasy, udává skutečně vyplacenou částku po srážce spoření, splátek apod. Tyto nepřesnosti mohou být i neúmyslné, ve většině případů však se jedná o záměrné zkreslení, které je přímo úměrné výši příjmu.

Čím vyšší příjmy měl totiž dotazovaný jednotlivec, tím větší byl rozdíl mezi příjmem sděleným a příjmem potvrzeným. Týká se to především příjmů ze zaměstnání; u důchodu je i podle příjmových skupin difference mezi příjmem sděleným a příjmem potvrzeným malá, největší průměrná odchylka byla 2,3 %.

U čistých peněžních příjmů ze zaměstnání osoby s měsíčním příjmem do 1 000 Kčs nadhodnotily svůj příjem o 10 %. Dotazovaní s příjmem vyšším než 1 000 Kčs udávají nižší příjem a s rostoucím příjmem se rozdíl mezi potvrzeným a sděleným příjmem zvětšuje. V nejvyšší příjmové skupině, s měsíčním příjmem 4 201 Kčs a více, dosáhl tento rozdíl 27 %.

Obdobné závěry vyplynuly i z porovnání sdělených a potvrzených příjmů z JZD. U tohoto druhu příjmů bylo podhodnocení nejvyšší (377 Kčs, tj. 16,9 %), což je zřejmě způsobeno tím, že družstevní rolníci častěji udávali skutečný příjem v průběhu roku, bez prémie a konečného vyrovnání.

Kromě výpočtu průměrného příjmu za určité skupiny osob se z údajů mikrocensu konstruuje i rozdělení těchto osob do příjmových intervalů. Posudme proto nyní věrohodnost sděleného příjmu podle toho, zda spadá do stejného intervalu jako příjem potvrzený.

Jen dvě pětiny osob udaly peněžní příjem, který ležel ve stejném intervalu jako příjem potvrzený, zatímco u poloviny osob udaný příjem ležel v intervalu nižším, než v kterém byl příjem potvrzený. I podle tohoto intervalového rozdělení příjmů je zřejmá úzká závislost velikosti podhodnocení sděleného příjmu na výši potvrzeného příjmu.

Této závislosti můžeme využít k odhadu skutečných peněžních příjmů, máme-li jen peněžní příjmy sdělené respondentem. Z různých typů regresních funkcí se pro tento odhad ukázala jako nejvhodnější lineární funkce s rovnicí $y = a + bx$, o čemž svědčí také vypočtené korelační indexy.

Regresní přímka pro potvrzený peněžní příjem ze zaměstnání byla vypočtena z intervalových průměrů a má tvar

$$y = -305 + 1,27x,$$

kde x je zjištěný čistý měsíční příjem u respondenta a

y je skutečný příjem, který odhadujeme.

Obdobně rovnice přímky pro příjmy z JZD je

$$y = -218 + 1,32x.$$

Index korelace je v prvním případě 0,99, v druhém případě 0,98.

Porovnání sdělených a potvrzených peněžních příjmů za hospodařící domácnosti

Hospodařící domácnost je základní ekonomickou jednotkou obyvatelstva. Její peněžní příjmy představují součet peněžních příjmů jednotlivých členů. Porovnali jsme tedy peněžní příjmy domácností získané z příjmů, které sdělili její členové, s příjmy, které členům domácnosti potvrdil zaměstnavatel.

V úhrnu domácností je celkový měsíční příjem na osobu vypočtený z údajů zjištěných dotazem v domácnosti o 110 Kčs (8,1 %) nižší než příjem vypočtený z údajů potvrzených.

Výše podhodnocení peněžních příjmů domácností závisela především na dvou faktorech. Prvým faktorem byla výše podílu příjmů z pracovní činnosti. Čím vyšší je podíl pracovních příjmů, tím vyšší je podhodnocení a naopak. Proto například u domácností důchodců bez ekonomicky aktivních členů je podhodnocení zjištěného příjmu jen 1,4 %, kdežto u domácností dělníků 8,5 %, u domácností zaměstnanců 8,9 % a u domácností družstevních rolníků 11,7 %.

Druhým faktorem, který ovlivňuje výši podhodnocení, je výše celkového čistého peněžního příjmu na hlavu. Zde se projevuje obdobná závislost jako byla zjištěna u pracovních příjmů jednotlivců.

S rostoucí výší peněžních příjmů na hlavu roste i podhodnocení příjmů sdělených členy domácností proti příjmům, které potvrdil zaměstnavatel. Proto jsme vypočetli pro odhad skutečných peněžních příjmů domácností rovnici regresní přímky:

$$y = -215 + 1,26x,$$

kde y je odhadovaný celkový příjem domácnosti a

x je celkový peněžní příjem, který domácnost sdělila.

Index korelace dosahuje hodnoty 0,99.

Porovnáním příjmů sdělených respondentem a zjištěných u zaměstnavatele při Mikrocensu 1977 se potvrdily dřívější zkušenosti o podhodnocení peněžních příjmů ve výpovědích respondentů a byly získány nové informace o rozdílech v podhodnocení podle sociálních a příjmových skupin. Spolehlivost sdělených příjmů zaměstnaných osob byla totiž ověřována již při prvním mikrocensu v roce 1956, kdy byly peněžní příjmy zjišťovány pouze dotazem a u 10 % šetřených osob byly sdělené údaje ověřeny u zaměstnavatele. Zjištěné podhodnocení činilo u zaměstnané osoby v průměru 10 %.

Při organizaci mikrocensu v roce 1981 bude závěrů z tohoto porovnání využito při úpravě dosavadního způsobu zjišťování peněžních příjmů. Doufáme, že i v různých sociologických průzkumech najdou výsledky této práce uplatnění při odhadu podhodnocení peněžního příjmu respondenta.

Zdenka Kuchařová
Josef Vytlačil

Dialektika a systémový přístup

Praha, Svoboda 1979, 305 s.

Systémový přístup je charakteristický pro vědu dvacátého století a přibližně od počátku jeho druhé poloviny se sám stává předmětem vědeckého zájmu. Myšlenky, které vyústily v systémovou metodologii, se rodily v celé řadě speciálních věd. Významný podíl na jejich formování, na utváření „jazyka“ systémové metodologie měla bezesporu matematika a matematická logika.

„Systémová metodologie“ (či „metodologie systémového přístupu“) je již delší dobu předmětem zájmu marxisticko-leninských filozofů. V dnešní době představuje svým způsobem „obecně vědní metodologickou teorii“. „Systémový přístup“ není možno považovat pouze za souhrn metod analýzy, výzkumu či bádání, v nichž hraje rozhodující úlohu pojem systému. Má svoji vlastní, do značné míry rozpracovanou teorii, má své vlastní principy a vlastní výzkumné metody.

Tato problematika se stává velmi častým předmětem diskusí jak mezi marxistickými, tak i nemarxistickými filozofy. V nemarxistické filozofii, zejména navazující na neopozitivistické koncepty a rozvíjené v duchu soudobého scientismu, je systémová metodologie považována za univerzální metodologii, která je s to plnit i úlohu obecně teoreticko-metodologického základu ve všech speciálních vědách. V tomto smyslu je mnoha buržoazními filozofy a teoretiky vědy stavěna do přímého protikladu k materialistické dialektice.

Otázka vztahu materialistické dialektiky a systémového přístupu je tématem mezinárodní publikace (autoři ze SSSR, NDR a ČSSR) vydané nakladatelstvím Svoboda. Struktura knihy vypadá takto:

Dialektika a systémové myšlení (J. Zelený, ČSSR)

Systémový přístup a dialektický materialismus (I. V. Blauberg, SSSR)

Otázky systémového přístupu v sociálním poznání (V. G. Afanasjev, SSSR)

Dialektický determinismus a obecná teorie systémů (H. Hörz, NDR)

Obecně vědní status a funkce systémového přístupu (A. D. Ursul, SSSR)

K otázkám vztahu speciálně vědních, obecně vědních a filozofických pojmů a kategorií (J. Stachová, ČSSR)

Věda o vědě a systémový přístup (H. Laitko, NDR)

Obecná teorie systémů a systémové metody analýzy vědeckého poznání (V. N. Sadovskij, SSSR)

Systémový výzkum a matematické modelování (V. S. Tuchtin, SSSR)

Pojetí systémů v soudobé vědě (J. Puršová, ČSSR)

Zákon a struktura ve fyzice (U. Rosenberg, NDR)

K problematice výzkumu metodologie systémového přístupu (I. Zapletal, ČSSR)

„Nominalistické“ pojetí struktury u C. Lévi-Strausse (P. Horák, ČSSR)

„Totalita“ a „systém“ v teoriích Hegela, Marxe a Luhmanna (C. Warnková, NDR)

Rozsah této informace neumožňuje věnovat pozornost všem příspěvkům. Proto se omezím pouze na některé, zabývající se základní problematikou systémového přístupu a na ty, které mají význam zejména ve vztahu k problematice společenskovědního poznání.

Úvodní stať (Z. Javůrka) podává stručnou informaci o stavu marxistického bádání v oblasti systémového přístupu. Ukazuje, že marxisticko-leninská filozofie a teorie vědy nepodceňuje systémový přístup, ale současně odmítá abstraktně chápaný univerzalismus tohoto přístupu, který je typický pro soudobou buržoazní vědu. Autor ukazuje, že „systémový přístup je jedním z rysů filozofie dialektického a historického materialismu, že je stránkou a důležitým aspektem dialekticko-materialistické metodologie“ (s. 30).

Toto výchozí stanovisko je akceptováno autory ostatních příspěvků. Vychází z něho stať J. Puršové, která se zabývá *problematikou pojetí systému v soudobé vědě*. Autorka konstatuje, že „v přírodních i společenských vědách existuje množství nejrůznějších koncepcí systémů, dokonce ani v jednotlivých teoretických oblastech není sjednocen pojmový aparát...“ (s. 130)(1).

(1) Na jiném místě knihy J. Zelený píše: „Některé studie V. N. Sadovského aj. poukazují obšírně na skutečnost, že v soudobé literatuře systémových výzkumů je výchozí pojem 'systém' chápán a definován velmi rozmanitě. Uvádí se na třicet různých definic“ (s. 32).

„Neujasněnost systémové interpretace přírody a společnosti vede ke značným komplikacím ve stanovení klasifikace těchto systémových pojetí. . . klasifikace by měla vycházet z povahy a roviny generalizace a abstrakce v jednotlivých vědních oblastech“ (s. 191). To znamená, že do klasifikace systémových pojetí by se přímo promítala i teoretická úroveň příslušné vědní disciplíny. V této souvislosti doporučuje J. Puršová rozlišovat systémové koncepty na intradisciplinární, interdisciplinární a obecné, tj. naddisciplinární úrovni. Tato klasifikace umožní určitou orientaci v systémových konceptech, vytváří však pouze určitý instrumentální předpoklad pro odstranění roztržitěnosti, která v uvedené oblasti převládá. Autorka se domnívá, že „jednou z cest k překonání dosavadní roztržitěnosti systémových charakteristik objektivní reality a k dotváření vědeckého světového názoru je hluboké a důsledné promyšlení a rozpracovávání závěrů dialektického a historického materialismu“ (s. 202). Za velmi aktuální úkol pak považuje objasnit vztah mezi obsahem kategorií používaných v konkrétních přírodních, technických a společenských vědách a obsahem obecných kategorií materialistické dialektiky (s. 202).

Otázkou vztahu speciálně vědních, obecně vědních a filozofických pojmů a kategorií se zabývá stať J. Stachové. Autorka v ní orientuje své úsilí na zkoumání „statutu“ obecně vědních pojmů, a to jednak ve vztahu k pojmům speciálních věd, jednak k pojmům filozofickým. (V této souvislosti zdůrazňuje, že nejde o pojmy jakékoli filozofie, nýbrž o pojmy filozofie vědecké, dialektické a historického materialismu.) Obecně vědní pojmy jsou (jak uvádí na s. 121) nikoli prostým zobecněním společných momentů poznávacích procedur ve více speciálních vědách, nýbrž jsou bytostně spojeny s rozvojem obecně vědních disciplín. A obecně vědní disciplíny se mohou smysluplně rozvíjet jen v souvislosti s rozvojem speciálního vědění, které poskytuje obecně vědnímu poznání nezbytný materiál, bez něhož nelze obecně vědní přístup realizovat. I když tyto pojmy nejsou bezprostředním přímým odrazem skutečnosti, jsou vzhledem ke své povaze (pokud jsou správně koncipovány) nástrojem k poznávání reálných jevů.

Složitější otázkou je vztah obecně vědních pojmů k pojmům dialektického a historického materialismu. Autorka zdůrazňuje, že „otázka filozofického či filozoficko-gnoseologického objasnění obecně vědních pojmů a jejich vztahu k filozofickým pojmům a kategoriím je v určitém smyslu právě koncentrovaným vyjádřením obecnějšího problému vztahu jednotlivých věd a filozofie“ (s. 124). Obecně vědní pojmy jsou tak podle jejího názoru určitým zprostředkujícím momentem mezi filozoficko-metodologickou fundamentací vědeckého poznání a „obsažností“ příslušných speciálních věd.

Domnívám se, že právě úvahy obsažené v této stati mohou být v mnoha směrech podnětné k diskusím o vzájemném vztahu obecných sociologických pojmů a pojmového zázemí konkrétních sociologických výzkumů na jedné straně a na druhé straně filozoficko-metodologické fundamentace vycházející z historického materialismu a materialistické dialektiky.

Obecnou problematiku vztahu dialektiky a systémového myšlení řeší ve svém příspěvku J. Zelený. Specifikuje nejprve základní charakteristiky systémového přístupu, přičemž je začleňuje do určitého kontextu vývoje systémového myšlení jako celku na jedné straně a na druhé straně ukazuje jejich vlastní gnoseologický kontext. Upozorňuje na mimořádný význam matematické a matematicko-logické fundamentace systémového přístupu. Současně však zastává stanovisko, že jeho absolutizace by vedla k určité deformaci zejména gnoseologické hodnoty systémového myšlení. Své úvahy o vztahu matematicky založeného systémového přístupu a materialistické dialektiky zpřesňuje takto: „Matematický systémový přístup, který zpracovává množinovou a informační stranku objektivních procesů, považujeme tedy za dílčí, i když obecně aplikovatelnou vědeckou metodu. . . Materialistická dialektika je také svého druhu systémový přístup, i když samozřejmě nikoli jen formálně systémový. . . Víme, že je charakterizována přinejmenším dvěma principy: Principem jednoty (jednoty mnohého, tedy skladbou, strukturou, systémem) a principem vývoje. Z historického a z historicko-filozofického hlediska se stále zdá vhodnější spíše charakteristika materialistické dialektiky jako vývojového nebo systémového vývojového přístupu“ (s. 40). Autor upozorňuje, že v tomto případě jde o problém, který je specifikací širší problematiky, a to problematiky vztahu matematizace v jejich soudobých podobách (včetně kybernetizace) a dialekticko-materialistické metody myšlení (s. 41). Právě tyto problémy sehrávají důležitou úlohu při koncipování „moderní racionality“.

V závěru svého příspěvku formuluje autor řadu aspektů, které je třeba v rámci studia této „moderní racionality“ postihnout. Zdůrazňuje však, že integrační bázi pro jejich uchopení (nutno chápat nikoli jen z pozice jejich specifičnosti, nýbrž v kontextu jejich organické jednoty) představuje právě dialekticko-materialistická filozofie.

Analýzou významu a smyslu systémového přístupu z pozic dialektického materialismu se zabývá i stať J. V. Blauberga. Termínu „systémový přístup“ užívá autor k charakteristice obecně vědního směru, jehož úkolem je rozpracovat principy, metody a prostředky zkoumání a konstruování objektů představujících systémy (s. 48). V této souvislosti zdůrazňuje, že „v procesu tvorby Kapitálu Marx rozpracoval speciální logicko-metodologické prostředky systémového výzkumu“ (s. 49). Ukazuje dále Engelsův a Leninův přínos k rozvinutí a obohacení teoretického

dědičství a založení moderní vědecké metodologie. Zdůrazňuje, že stimulace rozvoje metod vědeckého poznání vycházela nikoli jen z „imanentních“ potřeb vědy, nýbrž že velmi důležitou úlohu sehrála i potřeba společenské revoluční praxe. Na základě tohoto historického exkursu pak uzavírá: „není důvod k tvrzení, že by systémový přístup vznikl na půdě pro nás ideově cizí a že je v dialekticko-materialistické filozofii čímsi cizorodým. Takový mylný názor vyplývá z neznalosti podstaty věci. Ve skutečnosti principy systémového přístupu k výzkumu složitých vyvíjejících se objektů organicky patří k marxismu-leninismu a k jeho největšímu přínosu v rozvoji poznání“ (s. 51).

Stručně analyzuje základní pojmy a kategorie související se systémovou metodologií a znovu staví otázku soudobého vztahu systémového přístupu a marxisticko-leninské filozofie. Odpovídá na ni stanoviskem V. P. Kuzmina:⁽²⁾ „Dialektický a historický materialismus je celistvý světový názor a vědecká metodologie, zatímco systémový přístup je jedna z jeho mezních stránek. Jako jedna z vědeckých metod nemůže systémový přístup v budoucnosti v žádném případě „nahradit“ nebo „být zaměňován“ za metodologii dialektického materialismu vůbec (s. 53). Autor se tím ostře ohrazuje proti tendencím „rozpouštět“ dialekticko-materialistickou metodologii a její specifiku v „systémovém přístupu“ a upozorňuje dále na nebezpečí vznikající z toho, že se objevují pokusy nahrazovat — pod záminkou „zpřesnění“ — základní pojmy dialektiky systémového přístupu.

J. V. Blaubeerg zdůrazňuje, že k prvořadým úkolům marxisticko-leninské filozofie patří rozpracovávat problematiku systémové metodologie a reagovat na všechny podněty a impulsy z této oblasti. „Přitom však je nutné mít na zřeteli, že si dialektický materialismus nečiní nároky na rozpracování celé problematiky soudobých systémových výzkumů“ (s. 63). Tak jako systémový přístup nemůže nahrazovat materialistickou dialektiku, nemůže (a ani nechce) materialistická dialektika zastávat funkci „systémové metodologie“, tak jak se historicky vyvinula jako historická speciální vědecká metoda poznání.

Velmi podnětnou je stať V. G. Afanasjeva, nazvaná *Otázky systémového přístupu v sociálním poznání*. Také tento autor zvažuje vymezení pojmu systému, ale vztahuje jej pouze k problematice společenských věd. Zdůrazňuje, že „marxistický dialekticko-materialistický názor na společnost a marxistická sociologie nutně vyjadřují systémový přístup ke zkoumání společnosti“ (s. 65). Ukazuje, že počátky geneze tohoto systémového přístupu ke společnosti jsou již v Marxově a Engelsově učení o společensko-ekonomické formaci, která představuje nejobecnější univerzální formu společenské celistvosti a systémovosti.

Problematika systémového přístupu v rámci společenskovědního poznání nabývá určitých specifických rysů. Při studiu vývoje společenských systémů (struktur) nabývá na významu „genetický“ aspekt. To znamená, že ke společenským jevům (jako systémům) je třeba přistupovat mimo jiné z vývojového hlediska. (Formálně matematická stránka systémového přístupu od této skutečnosti abstrahuje.)

Velmi podnětné jsou i specifikace určitých pojmů charakteristických pro systémovou metodologii v souvislosti se zkoumáním společenské skutečnosti — ať již se jedná o pojmy „okolí systémů“, „vlastní systém“ a další. Rozpracování systémové metodologie ve vztahu ke společenskovědnímu poznání považuje autor za jeden z nejdůležitějších úkolů soudobé metodologie společenských věd. Při tomto rozpracování pak nejdůležitější úlohu sehrává metodologická aplikace materialistické dialektiky a základních pojmů historického materialismu.

Velmi cenné podněty k rozvoji metodologického myšlení obsahují i další stať, i když některé z nich jsou svým charakterem orientovány výhradně na sféru přírodních věd (například stať U. Rösenberga *Zákon a struktura ve fyzice*) nebo se zabývají velmi úzce specifickou problematikou.

Sborník jako celek představuje cenný příspěvek k rozvoji metodologického myšlení. Akcentuje jak problém specifického rozpracování poznávacích metod tvořících „systémovou metodologii“, tak i inspirativní přínos této metodologie k rozvoji obecnějších filozoficko-teoretických úvah. Přitom zdůrazňuje, že dialektický a historický materialismus a zejména pak materialistická dialektika představují základní metodologický a světónázorový rámec pro důsledné vědecké řešení všech otázek, které se v souvislosti s rozvojem „systémové metodologie“ vyskytují.

Vladimír Čechák

(2) Viz V. P. Kuzmin: *Problemy sistémnosti v teorii i metodologii K. Marksa*. Moskva 1974, s. 61–62.

Moskva, Nauka 1979, 344 s.

Marxisticko-leninská sociologie byla vždy nejen pozitivním výkladem struktury a dynamiky společenského života, nejen teoretickým nástrojem jeho přeměny, ale rovněž polemikou s našimi ideovými odpůrci. V této polemice odhalovala slabá místa v teoretické i metodologické výstavbě nemarxistických směrů a zároveň prověřovala životnost a platnost svých tezí. Tato polemika vedla nejednou i k obohacení našeho učení o nové závěry.

Svého poslání být kritikou nemarxistických sociologických názorů se nemůže vzdát marxistická sociologie ani v současnosti. Odtud stále intenzivnější kritická pozornost, kterou dnes sociologové ve všech socialistických zemích, ale zejména v Sovětském svazu, této problematice věnují. Objektem kritiky však nejsou pouze soudobé nemarxistické sociologické směry, ale rovněž ty, které patří minulosti.

Tato zvýšená pozornost, věnovaná dějinám buržoazní sociologie, není ani nahodilá, ani zbytečná. Je to určitá reakce na obdobnou tendenci, projevující se dnes velmi intenzivně zejména u některých nemarxistických autorů, kteří se mnohem častěji, než tomu bylo v období nadvlády novopozitivistického empiricismu v sociologii, odvolávají k sociologům a sociologickým školám minulosti jako ke svým ideovým předchůdcům a zcela uvědoměle na ně tematicky, teoreticky i metodologicky navazují. V dnešní buržoazní sociologii bychom našli už jen málo představitelů, kteří mají k dějinám sociologie vyzdořené odmítavé a nihilistické stanovisko. Naopak, zájem o minulost vlastního oboru neustále vzrůstá. To však klade i na nás jednoznačný požadavek. Chceme-li se kriticky vyrovnat se soudobými směry buržoazní sociologie, musíme znát také jejich minulost, jejich kořeny, a i je podrobit kritické analýze.

Kromě starší práce polského sociologa Jana Szczepańskiego *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, která vyšla poprvé v roce 1958 a byla vydána rovněž ve slovenském překladu, jsme doposud neměli k dispozici žádnou další příručku, jež by byla soustavným a relativně vyčerpávajícím kritickým výkladem dějin buržoazní sociologie. I když Szczepańskiego práce řadu let nejen v Polsku, ale i u nás úspěšně plnila svoje poslání jediné učební pomůcky v daném oboru, sám její autor o ni v předmluvě k druhému vydání z roku 1967 napsal, že „si dobře uvědomoval její nedostatky a domníval se, že profesionální historikové sociologie zpracují učebnici v pravém slova smyslu, jež by netrpěla vadami této knihy“. Nyní konečně takovou knihu zásluhou sovětských autorů máme. Jsou ji Dějiny buržoazní sociologie devatenáctého a počátku dvacátého století.

Knihla je dílem kolektivu autorů z literárně neobyčejně plodného oddělení teorie a dějin sociologie Ústavu sociologických výzkumů Akademie věd SSSR. Autorský kolektiv pracoval pod vedením I. S. Kona.

Kdo soustavněji sleduje sovětskou sociologickou produkci posledních let, není tím, že sovětská autoři nyní přicházejí s relativně vyčerpávajícím výkladem dějin buržoazní sociologie, překvapen. Právě ve zmíněném období se v SSSR objevila řada sborníků, časopiseckých článků, a dokonce i některé monografie věnované analýze jednotlivých postav i směrů z historie buržoazní sociologie. Takto byla připravena půla pro syntetickou práci, s níž máme nyní možnost se seznámit.

Jednou ze základních otázek všech doposud existujících příruček dějin sociologie je otázka principů jejich uspořádání a klasifikace materiálu. V úvodu k recenzované práci rozlišuje jeho autor I. S. Kon dvanáct takových principů a přístupů: 1. Prostý výklad názorů různých sociologů a škol v chronologickém pořádku s minimální obsahovou analýzou. 2. Organizaci materiálu podle prostorové chronologického principu, tj. podle jednotlivých zemí a period. 3. Zkoumání sociologických idejí a teorii jako aspektu a elementu širších dějin společenskopolitického myšlení na pozadí změn sociálně ekonomických, politických a ideologických vztahů. 4. Dějiny posloupnosti a vývoje sociologické teorie jako specializovaného systému vědění, přičemž se různé proudy sociologického myšlení zkoumají buď jako stadia vytváření a přípravy vlastní autorovy koncepce, nebo jako alternativní a vzájemně se doplňující proudy. 5. Dějiny vytváření nebo vzniku určitých, dostatečně obecně filozofické orientace v sociologii, například pozitivismu. 6. Dějiny vývoje určitých fundamentálních sociologických kategorií, jejichž obsah a funkce se v různých stadiích vývoje společnosti mění. 7. Série monografických nástinů, věnovaných jednotlivým vynikajícím sociologům minulosti, z nichž každý je studován v souvislosti se zvláštnostmi své epochy, osobnosti a vědecké činnosti a také v určité historické perspektivě. 8. Série nástinů věnovaných jednotlivým, nejdůležitějším konkrétním výzkumům, v nichž se sleduje vývoj vzájemné souvislosti teoretických koncepcí a empirických metod výzkumu. 9. Biografický přístup, při němž se obsah sociologických koncepcí vyvozuje ze sociologových

individuálních zvláštností a životní zkušenosti. 10. Dějiny empirických sociálních výzkumů s důrazem na vývoj výzkumné metodologie a techniky. 11. Dějiny institucionalizace sociologie, její přeměny v univerzitní disciplínu, vytváření a vývoje vědeckých institucí, kateder, časopisů atd. 12. Retrospektivní analýza některých nejdůležitějších soudobých problémů, jak byly vytyčovány nejvýznamnějšími sociology minulosti.

Kon k této klasifikaci poznamenává, že do určité míry se všechny tyto přístupy vzájemně doplňují, neboť představují různé pohledy na tentýž předmět. Někdy se dokonce v jedné práci vzájemně prolínají. Podstatné ovšem je, že formální otázky struktury a výkladu materiálu úzce souvisejí také s obsahovými problémy a s rozdílným pojetím předmětu i obecných tendencí vývoje sociologie. Pro práce buržoazních historiků sociologie je podle Kona typický nedostatek historismu, subjektivismus v hodnocení a výběru materiálu, snaha otupit nebo zastřít třídní ideologický smysl zkoumaných teorií, a zejména nesprávný výklad marxismu.

Principiální základy koncepce dějin sociologie, píše dále Kon, jsou obsaženy v klasických pracích K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina, věnovaných dějinám společenského myšlení a kritice těch ideových škol a směrů, které existovaly v době jejich života. Významným příspěvkem k této koncepci jsou rovněž díla G. V. Plechanova, A. Labrioly a dalších teoretiků marxismu konce devatenáctého a počátku dvacátého století. Na tuto práci navázala sovětská společenská věda dvacátých a třicátých let, kdy byly publikovány důležité kritické stati o takových významných buržoazních sociolozích, jako byli E. Durkheim, M. Weber aj. K rozpracování dějin sociologie podstatně přispěli rovněž sovětsští historikové filozofie a společensko-politického myšlení.

První kapitola recenzované knihy, nazvaná *Od sociální filozofie k sociologii*, jejímž autorem je I. S. Kon, se zabývá ideově teoretickými a třídními podmínkami vzniku sociologie. Druhá kapitola, napsaná J. V. Osipovovou a nazvaná *Auguste Comte a vznik pozitivistické sociologie*, si nejprve všímá doby, ve které Comte žil a na jejímž pozadí tvořil své dílo. Poté kriticky vykládá a analyzuje Comtovu klasifikaci věd, jeho názory na předmět a úkoly sociologie, jeho pojetí sociologických metod, sociální statiky a dynamiky, všímá si rovněž problematiky pozitivní politiky a je uzavřena zamyšlením nad Comtovým místem v dějinách sociologie. Autorem třetí kapitoly, nazvané *Sociologická koncepce Herberta Spencera*, je opět I. S. Kon. Věnuje v ní pozornost Spencerovu dobovému zařazení, jeho pojetí předmětu sociologie, organicismu a evolucionismu v jeho díle, a konečně hodnotí jeho podíl na vývoji buržoazní sociologie. *Naturalismus v sociologii devatenáctého a počátku dvacátého století* je název čtvrté kapitoly, kterou napsali A. B. Gofman a A. D. Kovalev. Vycházejí z analýzy evolucionismu jako základny naturalistických škol v sociologii a poté kriticky analyzují mechanistickou, geografickou, rasově antropologickou, bioorganickou a sociálně darwinistickou školu. Pátá kapitola je nadepsána *Psychologická sociologie konce devatenáctého a počátku dvacátého století*. Její autor I. S. Kon se v ní nejprve zabývá místem psychologismu v sociologii devatenáctého století a dále rozebírá psychologické evolucionismus, instinktivismus, „psychologii národů“, skupinovou psychologii a teorii nápodoby, zrod interakcionismu, a konečně hodnotí psychologickou sociologii v historické perspektivě. M. S. Kovalevová přispěla do knihy šestou kapitolou, nazvanou *Empirické sociální výzkumy v devatenáctém století*. Jsou v ní analyzovány a kriticky zhodnoceny výsledky empirického zkoumání skutečnosti nejvýznamnějších anglických, francouzských a německých autorů uvedené doby.

Autorem sedmé kapitoly, nazvané *Krise evolucionismu a antipozitivistické proudy v sociologii konce devatenáctého a počátku dvacátého století*, je I. S. Kon. Rozebírá v ní nejprve metodologickou situaci ve společenských vědách na přelomu obou století, novoidealismus ve filozofii těchto věd, a konečně odraz této situace v sociologii. Dvě další kapitoly napsal L. G. Jonin. Je to kapitola osmá, nadepsaná *Sociologická koncepce Ferdinanda Tönniese*, a devátá s názvem *Sociologie Georga Simmela*, v níž je analyzováno Simmelovo pojetí metody, předmětu a úkolu sociologie, dále je vysvětlena podstata jeho formální sociologie, koncepce porozumění, sociální filozofie a sociologie kultury. Celkově je zhodnoceno rovněž Simmelovo místo ve vývoji buržoazní sociologie. Poté následují dvě kapitoly, jež jsou oprávněně z celé knihy nejrozsáhlejší. Kapitola desátá, nazvaná *Sociologie Emila Durkheima*, z pera známé badatelky Durkheimova díla J. V. Osipovové, a kapitola jedenáctá s názvem *Sociologie Maxe Webera*, kterou napsala P. P. Gajděnková. J. V. Osipovová nejprve analyzuje Durkheimovu sociálně politickou pozici a poté kriticky reprodukuje Durkheimovo pojetí předmětu sociologie a jejího místa mezi ostatními společenskými vědami, „sociologismus“ jako teorii společnosti, pravidla sociologické metody, společenskou solidaritu a dělbu práce, „nenormální“ formy dělby práce, vztah osobnosti a společnosti, aplikaci principů „sociologismu“ na zkoumání příčin sebevraždy, filozoficko-sociologickou koncepci morálky a náboženství, a v závěru hodnotí Durkheimovo místo v dějinách sociologie a vztah „sociologismu“ a marxismu. P. P. Gajděnková ukazuje, z jakých sociálně ekonomických, historických a politických podmínek vyrůstalo Weberovo dílo, jak souviselo s metodologickými problémy věd o kultuře a jak přispělo k jejich řešení, analyzuje ideální

typ jako logickou konstrukci, vysvětluje problém porozumění, kategorii „sociální činnosti“, účelně racionální činnosti jako metodologického nástroje, Weberovy sociologie, kategorie „orientace na druhého“ a „očekávání“, druhy sociální činnosti, kategorii formální racionality a weberovské typy panství, všímá si rovněž rozpornosti Weberovy politické pozice, jeho sociologie náboženství a uzavírá výklad stanovením místa M. Webera v historické perspektivě. Poslední, tj. dvanáctá kapitola knihy, je nazvána *Sociologický systém Vilfreda Pareta*. J. V. Osipovová v ní zařazuje Pareta do historického kontextu, všímá si jeho metodologie, kriticky analyzuje jeho pojetí společnosti jako systému vzájemného působení individuí, kritizuje jeho psychologický reduccionismus, jeho koncepci ideologie a koloběhu elit. V závěru knihy, jehož autorem je I. S. Kon, je pozornost věnována hlavně dvěma otázkám. Jednak přičinám značné vnitřní diferenciaci buržoazní sociologie devatenáctého a počátku dvacátého století a její neschopnosti vytvořit jednotnou teorii společnosti a metodologii jejího zkoumání, jednak vztahu buržoazní sociologie uvedeného období k marxismu.

Úvod, závěr i všechny kapitoly knihy obsahují bibliografii, v níž nechybí žádné z významných děl vztahujících se k dané etapě vývoje buržoazní sociologie, k analyzovaným směrům i postavám. Kniha je vybavena rovněž jmenným rejstříkem.

Na adresu recenzované práce je možné uvést pouze několik kritických poznámek, jež však mají dílčí charakter. Domnívám se, že by knize prospělo, kdyby v úvodu obsahovala určitou klasifikaci vývoje buržoazní sociologie a typologii jejích hlavních směrů. Čtenáři by si tak mohli vytvořit celkový výchozí obraz o tomto vývoji a lépe by se v něm orientovali. Kniha by pak ještě lépe plnila svoje didaktické poslání.

Větší pozornost by podle mého názoru zasloužil výklad sociálně třídních předpokladů vzniku buržoazní sociologie jako první porevoluční teorie buržoazie, jež si činí nárok na vědeckost a plní zároveň velmi výrazně svoji apologetickou funkci.

V analýze Spencerových názorů chybí popis a kritické zhodnocení problematiky dvou vývojových typů společnosti, vojenské a průmyslové, které tento autor rozlišuje. Tato problematika měla v kontextu Spencerovy sociologie z hlediska dalšího vývoje buržoazní sociologie dosti velký význam, a není ji proto možné přejít.

V jinak výborně zpracované kapitole o M. Weberovi, která je snad vůbec nejlepším celkovým marxistickým výkladem složité problematiky sociologie tohoto německého autora, postrádám rozbor jedné stránky jeho díla, která dodnes výrazně ovlivňuje některé buržoazní sociology i celé sociologické směry. Mám na mysli Weberovo pojetí sociální struktury.

Práce *Dějiny buržoazní sociologie devatenáctého a počátku dvacátého století* se nesporně stane velmi vyhledávanou učebnicí a pomůckou pro všechny, kteří si potřebují osvojit hlubší znalosti z uvedené oblasti. Bez nádsázky lze konstatovat, že je dosud nejlepší příručkou tohoto druhu, pocházející z pera marxistických autorů. Znovu se potvrzuje, jak široké badatelské zázemí, jež sovětská sociologie dnes má, zákonitě vede, a to i v oblasti někdy mezi soudobými sociology poněkud podeceňovaného studia dějin buržoazní sociologie, ke vzniku kvalitních statí, monografií i učebnic.

Jan Sedláček

Zajímavá kniha o veřejném mínění v USA

Amerikanskoje obščestvennoje mněnije i politika
Moskva, Nauka 1978, 295 s.

Je známo, že v posledních letech došlo v životě Sovětského svazu k četným závažným změnám spojeným s dalším rozvojem socialistické demokracie, se zdokonalováním procesů sociálního řízení. Část z nich se dotkla i kategorie „veřejného mínění“: tato kategorie přestala být předmětem zájmu poměrně úzkého okruhu specialistů z oblasti společenských věd — sociologů, filozofů, politologů a dalších — a změnila se v podstatný prvek sociální politiky strany a státu. Úkol zkoumat veřejné mínění v SSSR byl stanoven XXV. sjezdem Komunistické strany Sovětského svazu a řadou usnesení ÚV KSSS, včetně nedávného (duben 1979) usnesení *O dalším zlepšení ideologické a politickovýchové práce*. Teze o nutnosti trvale přihlížet k veřejnému mínění byla jako jeden ze směrů dalšího rozvíjení socialistické demokracie zahrnuta do textu nové Ústavy SSSR.

To vše značně zvýšilo neobyčejnou aktuálnost zkoumané problematiky. Je třeba co nejpozorněji sledovat práce sovětských autorů (bohužel ještě stále velmi řídké), věnované jejímu studiu. Proto musíme uvítat svým rozsahem nevelkou, ale nanejvýše zajímavou a seriózní

vědeckou studii *Americké veřejné mínění a politika*, zpracovanou Institutem USA a Kanady při Akademii věd SSSR (odpovědný redaktor — doktor filozofických věd prof. J. A. Zamoškin). (1)

Tato kniha je první sovětskou prací, jež *speciálně a systematicky* pojednává o komplexu otázek spojených s formováním, fungováním a studiem veřejného mínění v podmínkách soudobé kapitalistické společnosti v USA. Již sama tato otázka má značný význam: čtenář si uvědomí, jaké místo zaujímá veřejné mínění v životě americké společnosti, seznámí se s ideově politickými diskusemi, jež se v USA vedly a vedou o otázkách veřejného mínění, může sledovat historii a vývoj průzkumů veřejného mínění a jejich úlohu v sociálně politickém životě země, poznává dynamiku názorů a nálad americké veřejnosti v souvislosti se základními otázkami vnitřní a zahraniční politiky Spojených států.

Kniha je kromě toho neobyčejně *obsáhlým zdrojem informací* — seznamuje čtenáře s téměř vyčerpávající (základní) bibliografií k dané problematice (a to je zvláště důležité) s rozsáhlým faktografickým materiálem, čerpaným z konkrétních výsledků četných studií a průzkumů veřejného mínění v USA. I tato okolnost najde přirozeně příznivý ohlas jak v odborných kruzích, tak v široké veřejnosti: kniha obsahuje například rozsáhlé soubory údajů získaných Gallupovým ústavem, Harrisovou službou, firmou D. Jankelowitsche a četnými dalšími středisky veřejného mínění v USA.

Chťel bych však upozornit zejména na další dvě zvláštnosti této knihy, které jsou ještě důležitější: Je to celkové myšlenkové ladění a teoreticko-metodologická serióznost.

Celkové myšlenkové ladění práce je příznačné pro stanoviska autorů ve složité diskusi o místu a úloze veřejného mínění v sociálně politické struktuře kapitalistické (americké) společnosti a prostupuje celou polemiku s buržoazními sociology, politiky a žurnalisty. Jeho hlavním znakem je skutečně vědecká objektivita, jež v sobě spojuje třídní přístup k analýze sociálních jevů s jejich hluboce realistickým viděním. Stejným způsobem přistupují autoři k problémům, které leží „pod“ nebo „nad“ těmito jevy.

Je známo, že do poměrně nedávné doby jsme se častěji setkávali s odlišnými případy. V četných pracích, jejichž úkolem byla, abychom tak řekli, „kritika ideologie a praxe kapitalismu“, nebyl vždy kritický přístup založen na analýze (a dokonce ani na pochopení!) reálného ekonomického, politického a ideologického života kapitalistické společnosti a specifčnosti její duchovni (filozofické, vědecké, náboženské atd.) produkce. Důležitější bylo „zkritizovat“, „odhalit slabiny“, „vyvrátit“...

A právě takový přístup vedl k formulacím (s nimiž se ovšem setkáváme dodnes) následujícího typu: „buržoazní demokracie je nedemokratická (antidemokratická)“, „veřejné mínění v kapitalismu je pouhou fikcí, je výlučně plodem manipulace masového vědomí, kterou řídí ideologové imperialismu“, „úloha veřejného mínění v kapitalistické společnosti se rovná nule a průzkumy prováděné různými službami jsou nepřetržitým klamáním důvěřivé a nenáročné veřejnosti“. Podobná „analýza“ vedla mimo jiné k přehlížení četných nových objektů vědeckého i žurnalistického zájmu, které byly poprvé odhaleny (a upoutaly pozornost) právě v kapitalistických zemích. Současně tak ovšem vznikla převrácená, lživá představa o procesech probíhajících v různých sférách soudobé kapitalistické společnosti, což mělo nejen teoretické, ale i praktické důsledky...

Autoři recenzované práce hodnotí zkoumaný materiál z marxistických pozic a vedou aktivní ideově teoretickou polemiku s představiteli americké buržoazní vědy, ideologie a politiky, přičemž předkládají *své vlastní* formulace a závěry. Zůstávají však přitom na půdě skutečně vědecké analýzy zkoumaného předmětu, což jim umožňuje objektivně postihnout jevy a procesy charakterizující odpovídající stránky života americké společnosti.

Veřejné mínění v USA pro ně není „fikcí“, ale složitým, rozporným fenoménem masového vědomí, pro jehož vznik nemá prvotný význam úsilí ideologů, ale samo společenské bytí milionů Američanů v rámci kapitalistického systému (viz s. 129, 143–144 aj.). Úloha tohoto fenoménu v sociálně politickém a ideologickém životě společnosti není podle jejich názoru bezvýznamná, ale naopak velmi důležitá a aktivní (viz s. 15–19, 95, 110–112 aj.).

Otázka místa veřejného mínění ve strukturách sociálně ekonomických a politicko-ideologických vztahů kapitalistické společnosti je ovšem neobyčejně složitá. Ať ji však řešíme jakkoli, nemůžeme ignorovat skutečnost, že pro dvacáté století, zejména pro jeho druhou polovinu, je mimo jiné příznačná *kvalitativní změna* ve fungování zkoumaného jevu: z fenoménu, jenž byl tradičně omezen rámcem nevelkých sociálních společenství (rodových, etnických, „cechovních“, profesionálních atd.) a v širších měřítkách se vyskytoval pouze sporadicky, se veřejné mínění

(1) Její slovenské vydání se připravuje v nakladatelství Pravda v Bratislavě.

mění v podstatný, trvale působící a především účinný prvek v životě většiny moderních kapitalistických států.

Tuto skutečnost si již dávno uvědomila řada západních teoretiků a politických činitelů, a to především v USA — v zemi, v níž počalo veřejné mínění dříve než jinde trvale fungovat v rámci národa, přičemž zde nabylo nejvýraznějších, nejvyhraněnějších forem. Proto zde byla dříve než jinde oceněna jeho úloha a místo v životě společnosti.

A právě tak — v souladu s americkou skutečností — hodnotí úlohu veřejného mínění autoři knihy. Na základě takového nazírání předmětu se jim daří hluboce proniknout do skutečných mechanismů vzájemných vztahů mezi veřejným míněním a základními články amerického politického systému (včetně činnosti federální vlády, hromadných sdělovacích prostředků atd.) a podrobit skutečné (a nikoli zdánlivé) slabiny těchto mechanismů sériózní marxistické kritice.

Řekl bych, že pouze dvakrát v průběhu celého výkladu „ustupují“ autoři od uvedených požadavků: jejich charakteristický objektivní tón slábne a postupuje místo „vylehčenému“ přístupu — formulacím odtrženým od reálných situací a reálných problémů.

V prvé řadě mám na mysli třetí kapitolu druhé části knihy, v níž je charakterizováno vědomí dělnické třídy USA, a zvláště jeho poměr k širokému veřejnému mínění. (Tato kapitola, která značně zaostává za ostatními částmi výkladu svou teoretickou úrovní, se současně vyznačuje i slabší argumentací a odůvodněním jednotlivých závěrů, včetně závěru, že v USA v současné době existují (vznikají) „velké možnosti pro získání veřejného mínění země na stranu proletariátu“ (s. 249).

Za druhé jsou to ty pasáže ve druhé kapitole první části knihy (s. 42—45), jež pojednávají o problému kompetentnosti a nekompetentnosti veřejného mínění, či spíše kritizují buržoazní sociology a politiky, kteří charakterizují masy jako nekompetentní v mnoha otázkách politiky, ekonomiky a kultury. Autoři kapitoly vidí ve všech jejich závěrech výlučné projevy reakčnosti, konzervatismu, elitarismu atd., přičemž si, zdá se, neuvědomují, že za podobným „krasorečením“ (zde se dokonce mění i slovník!) se v mnoha případech skrývají přísně objektivní fakty, reálná skutečnost. Teprve později (s. 52—54) má jejich kritika vyšší úroveň: proti ohraničenému buržoaznímu teoretickému vědomí, které hovoří o „organické“, nepřekonatelné nekompetentnosti lidových mas, kladou marxistický názor, jenž v prvé řadě uznává fakt, že veřejné mínění je nezřídkla nekompetentní a za druhé ukazuje sociálně třídní (tzn. historické) kořeny této nekompetentnosti v kapitalistické společnosti.

Druhou neobyčejně cennou zvláštností knihy je její *teoreticko-metodologická serióznost*, tj. spojení širokého empirického materiálu s výzkumem série fundamentálních teoretických problémů.

Výzkum provádějí ovšem amerikanisté a jako specialisté na danou zemi se soustřeďují především na různé konkrétní otázky života Spojených států. Za nejzajímavější bych v tomto smyslu považoval ty části studie, které analyzují „vzájemný vztah“ mezi průzkumy veřejného mínění a volebními kampaněmi (kap. 3, část I), určují místo a úlohu hromadných sdělovacích prostředků v ideově politickém systému USA (včetně formování veřejného mínění), osvětlují vzájemný vztah hromadných sdělovacích prostředků a mocenských institucí (kap. 4, část I), hluboce a důmyslně uvažují o povaze neshod mezi jednotlivými respondenty, kteří hodnotí své vlastní materiální postavení a celkový stav země (kap. 1, část II), ukazují prameny a hranice morální krize v současné americké společnosti (tamtéž) atd.

Další velkou předností knihy je podle mého názoru skutečnost, že se neuzavírá do rámce „čistě americké“ problematiky, ale snaží se neustále zkoumat široké, principiální otázky teoretické sociologie, mezi něž patří například místo veřejného mínění v kapitalistické společnosti vůbec, základní charakteristiky veřejného mínění jako takového, tj. jako specifického fenoménu ve struktuře společenského vědomí, způsoby měření veřejného mínění atd.

Je na místě připomenout, že všechny teoreticko-metodologické konstrukce autorů nejsou stejně kvalitním a významným přínosem k sociologii veřejného mínění. Všechny bez výjimky jsou však pojaty tvůrčím způsobem, a proto přinejmenším inspirují k další diskusi o daných otázkách, zvláště v případech, jde-li o otázky, jež jsou v sovětské literatuře formulovány (alespoň takto výrazně) v podstatě poprvé.

V prvé řadě je to otázka *faktorů*, které vyvolaly a vyvolávají pokračující (výše uvedené) *změny v objektivním postavení veřejného mínění* v kapitalistické společnosti a vysvětlují neustálé zvyšování úlohy širokých vrstev obyvatelstva ve společensko-politickém životě kapitalistických zemí. V první kapitole první části (s. 5—7) autoři oprávněně mezi tyto faktory řadí nové rozložení sil na mezinárodní aréně, spojené se vznikem a rozvojem socialistické soustavy, dále rozvoj vědeckotechnické revoluce, jež aktualizuje problém společenské kontroly nad využíváním výsledků vědy a techniky k humánním cílům, a konečně procesy překonávání někdejší izolace

a uzavřenosti různých oblastí zeměkoule, rozšiřování nejrůznějších kontaktů a výměny informací mezi jednotlivými zeměmi a oblastmi. A bylo by na místě dodat ještě jeden bod: hlubinné procesy masového, které probíhají bez výjimky ve všech sférách života současně kapitalistické (a nejen kapitalistické) společnosti a vedou k objektivně novému postavení mas v procesech sociálního řízení, mezi něž patří i rozhodování mocenských institucí.

V jakých formách se uskutečňuje vzájemné působení veřejného mínění a kapitalistického managementu, jaké funkce plní nakonec veřejné mínění v kapitalistické společnosti? Tak zní druhá základní otázka, již autoři knihy sledují.

Při jejím řešení se soustřeďují především na úlohu průzkumů veřejného mínění v politickém systému (amerického) kapitalismu. Jsou si vědomi jejich nesporného významu jako efektivního prostředku ideologického působení vládnoucích tříd na vědomí širokých mas, avšak současně plným právem upozorňují, že smysl této činnosti nelze redukovat výlučně na manipulaci masového vědomí; určují ještě druhou základní funkci průzkumů veřejného mínění: mocenské instituce provádějí jejich pomocí sociálně politické a ideologické sondáže (s. 15—19, 110, 145—146 a další). Autoři přitom nemají na mysli pouze prognózy v období volebních kampaní, jejichž význam je omezený, ale objasnění širokého okruhu konkrétních nálad a názorů mas (s. 17). V této souvislosti najdeme v knize odkaz na J. Gallupa, jenž zdůrazňoval „důležitost anket při provádění sociálních výzkumů“ a nazval metodu namátkových průzkumů veřejného mínění „teleskopem sociálních věd“, jenž pomáhá studovat „sociální vesmír“ pomocí takových prostředků, které dříve neexistovaly (s. 146).

Zvolené hledisko analýzy daného problému neumožňuje vidět celé spektrum vzájemných vztahů, jež existují v kapitalistické společnosti mezi veřejným míněním a řídicími orgány: je přece zřejmé, že funkce průzkumů veřejného mínění a funkce samotného veřejného mínění ve společnosti není tatáž. Proto by bylo žádoucí, aby započatá analýza pokračovala dále, aby se autoři zaměřili na druhou základní funkci průzkumů veřejného mínění, uvedenou v předcházejícím odstavci, a položili si nové otázky: jakými konkrétními cíli se v USA provádějí politicko-ideologické sondáže veřejného mínění a — hlavně — k jakým konkrétním výsledkům v činnosti řídicích orgánů vede a může vést podobná činnost?

V rámci recenze se, bohužel, nemůžeme zabývat dalšími teoreticko-metodologickými problémy, které jsou v knize rozpracovány. Avšak jedno je nesporné: autorům studie *Americké veřejné mínění a politika* se podařilo nejen na deskriptivní, faktologické rovině „odhalit“ dosud neznámou (řadě čtenářů) Ameriku, ale proniknout do hlubokých vrstev kapitalistické sociální skutečnosti a analyzovat ji prostředky teoretické sociologie.

Vzhledem k uvedeným kvalitám kniha nepochybně přispěje k hlubšímu vědeckému pochopení moderní kapitalistické společnosti. Kromě toho pomůže osvětlit metodickou základnu těch oblastí sociologie, jež se zabývají otázkami politiky, ideologie, masového vědomí, masové komunikace atd. Konečně může být užitečná i prakticky — při organizaci velkých, na metodách moderní společenské vědy založených výzkumů veřejného mínění v socialistických podmínkách.

Boris Grušin

Míroslava Šolcová: Sociálnětiskový způsob života a jeho formování v rodině

Praha, Horizont 1979, 203 s.

Odborné i popularizační práce věnované v současné době velice diskutovaným teoretickým a praktickým otázkám způsobu života byla v minulém roce obohacena novou publikací Míroslavy Šolcové, zabývající se tentokrát formováním socialistického způsobu života v rodině. Poměrně rozsáhlá kniha vychází již tradičně v nakladatelství *Horizont* a její popularizační využití nevede nikterak autorku k tomu, aby omezovala formulování náročných teoretických problémů. Svědčí o tom již úvod, v němž je zdůrazněn především podíl marxismu-leninismu na utváření teorie formování způsobu života a jeho vývoje, a to jak v obecné, tak v konkrétní rovině. Autorka požaduje, aby „obecné teorie o formování a tvorbě socialistického způsobu života se opíraly o řadu konkrétních sociologických výzkumů“ (s. 6), řešených samozřejmě s třídním přístupem, v závislosti na sociálně politických souvislostech, typických pro určitou etapu budování rozvinuté socialistické společnosti.

Z pěti kapitol, které práce obsahuje, jsou tři věnovány zejména procesu zkoumání *způsobu života společnosti a jeho vztahu ke způsobu života rodiny*, včetně základního kategoriálního vymezení.

V první kapitole se autorka zabývá procesem zkoumání způsobu života, zejména z hlediska jeho aktuálnosti, která plyne především z objektivní potřeby vědecké regulace životních a sociálních procesů v socialistické společnosti. Velmi výstižně zdůrazňuje zásadní spjatost obsahu a charakteru reprodukčního procesu (výroba, rozdělování, směna a spotřeba) se způsobem života tříd, sociálních vrstev, skupin a jednotlivců. Na řadě citátů ze současných stranických dokumentů demonstruje vztah teoretických přístupů a společenské praxe právě v oblasti socialistického způsobu života.

Tvorbu způsobu života v rodině — jako významné společenské skupině a instituci — považuje autorka za nedílně spjatou s procesem formování socialistického způsobu života celé společnosti.

Tématem druhé kapitoly je materialistické pojetí dějin jako teoretické a metodologické východisko výkladu způsobu života společnosti a rodiny. Autorka zde rozebírá podstatu rozdílného pojetí způsobu života v buržoazní ideologii a marxismu, tkvící především v odlišném třídním chápání vývoje jednotlivce a společnosti a jejich vzájemného vztahu. Aktualizuje teze klasiků marxismu o vzniku a charakteru základních sociálních vztahů, podmiňujících i vznik rodiny, které nejsou „důsledkem biologické determinovanosti lidí, ale projevem určitého způsobu součinnosti lidí při reprodukcí života v jeho totalitě“ (s. 19).

Historicko-sociální podmíněnost nejen vzniku, ale zejména vývoje jednotlivých typů a forem rodinného společenství charakterizuje autorka již ve své dřívější publikaci.(1) Svě marxistické pojetí „dotváří“ v recenzované práci v tom smyslu, že nezvýrazňuje pouze podíl rodiny na společenské dělbě práce a výrobním procesu, ale obrací pozornost především ke způsobu života (v závislosti na přeměně společenských vztahů), který je ostatně podstatný i pro vymezování jejich společenských typů a forem. V nástinu společensko-historické analýzy diferencovaného způsobu života rodin vymezuje i společenské, ekonomické a politické předpoklady socialismu pro vytvoření základu kvalitativně odlišného způsobu života celé společnosti.

Třetí kapitola práce je věnována kategoriálnímu vymezení pojmu způsob života. Opírá se především o některé sovětské badatele, zejména o názor, že ve způsobu života se spojuje „dialektika obecného, zvláštního a jedinečného v procesu rozvoje a fungování společenského systému“.(2) V současné bohatosti pojmové a obsahové vymezení kategorie způsobu života se autorce podařilo výstižně vyjádřit zásadně odlišné přístupy k jeho zkoumání — vztahující na jedné straně způsob života k mimopracovní sféře(3) a na druhé straně k práci ve společenské výrobě.(4) M. Šolcová se ztotožňuje s většinou marxistických badatelů, kteří spojují způsob života jak s pracovní, tak s mimopracovní sférou. V pracovním vymezení kategorie způsobu života především zvýznamňuje třídní a sociální podmíněnost souhrnu činností, vyplývajících z diferencovaného postavení tříd a sociálních skupin ve výrobě a z historické úlohy dělnické třídy v boji za změnu a vytvoření nových podmínek pro socialistický způsob života celé společnosti.

Jádro práce tvoří čtvrtá kapitola, nesoucí název celé studie. Úvodem se autorka snaží postihnout některé specifické rysy socialistického způsobu života v naší zemi a současně definovat projevy sociálně třídních rozdílů ve způsobu života rodin. Jejich příčiny spatřuje nejen v ekonomických podmínkách (v objektivně existujících rozdílech v rozdělování i přerozdělování v rodině), ale zejména ve vlivu měnící se třídně sociální struktury na způsob života rodiny, především pak v prolínání a střetávání odlišných životních stylů v heterogenních (vzdělanostně, profesně, etnicky) manželských svazcích.

Ve stručné analýze společenských funkcí rodiny vychází autorka ze své (již citované) publikace zdůrazněním významu ekonomické funkce zejména v tom, že vytváří ekonomický základ pro volbu způsobu života. Podnětně zdůrazňuje, že základní obsah způsobu života v rodině je vytvářen v dialektické spjatosti plnění všech funkcí rodiny.

Složitost propojení životních a rodinných cyklů do tří období formování způsobu života v rodině (autorčina periodizace) může vyvolat určitou diskusi, zejména pokud jde o obsahové utřídění některých problémů. Tak například v prvním období formování způsobu života v rodině (které autorka na jedné straně ohraničuje vstupem do manželství a na druhé narozením dítěte), jsou v souvislosti s motivací sňatků diskutovány problémy realizace tzv. „sex education“, přičemž úlohy „výchovy k rodičovství“ jsou řešeny v souvislosti s výchovou dětí v rodině až v další fázi formování životního způsobu — i když se jedná o neoddelitelné součásti komplex-

(1) Miroslava Šolcová: *Rodina a její funkce v socialistické společnosti*. Praha, Horizont 1976.

(2) V. I. Tolstych (Voprosy filosofii 1974, č. 12, s. 42).

(3) V. G. Sinicin, G. Conkov a s určitým omezením i A. G. Charčev ve své knize *Byt i sem'ja v sociologii v socialističeskom obščestve*. Leningrad 1968.

(4) Například L. A. Gordon — E. V. Klopov: *Člověk po práci*. Praha, Svoboda 1976.

niho výchovného procesu, který by se měl realizovat ještě před uzavřením manželství. Právě tak ve třetím období, které je ztotožňováno se změnami ve způsobu života rodiny, z níž odešly dospělé děti, rozšiřuje sama autorka toto vymezení o problémy vícegeneračních rodin (ať už jde o chtěné trvalé soužití, či nikoli).

Za zvlášť přínosnou považují analýzu vlivu malovýrobních činností v rodině na způsob života. Postupná likvidace malovýroby v rodině by optimalizovala nejen rozvoj a kultivaci výrobních sil, ale vytvořila by i předpoklady pro změnu charakteru vzájemných vztahů uvnitř rodiny, předpoklady pro reálné řešení emancipace ženy atd. M. Šolcová si uvědomuje složitost a dlouhodobost společenského řešení tohoto problému, k němuž se vrací v dalších částech práce. Postupné odstraňování malovýroby z domácích prací pokládá za jedno z podstatných řešení komplexu problémů spojených s volným časem. Volný čas považuje za objektivně determinovanou kategorii: řešení problémů je celospolečenskou záležitostí a je možné je realizovat jen na bázi socialistických výrobních vztahů. Zlepšení rozsahu a skladby volného času členů rodiny, především žen, nespočívá v přerozdělení prací v rodině, ale především ve vytvoření společenských podmínek a rovnocenných možností pro všestranný rozvoj každého jedince.

Autorka kritizuje představitele buržoazní sociologie (i některé naše autory z konce šedesátých let), kteří se zpochybňováním významu zaměstnanosti žen snaží parciálně řešit nejen problémy volného času, ale apologetikou staré dělby práce se výslovně orientují i na zvýznamňování „renesance“ a privatizace rodinného života“. Tato jednostranná individualistická koncepce způsobu života uzavřené rodiny — chápáné jako zázemí proti odcizenému světu, zvětšující bariéru mezi světem práce a ne-práce a charakterizující tak rodinu jako „pospolitost volné chvíle“ — je v naprostém rozporu s marxistickým pojetím všestranného rozvoje osobnosti. Údaje z některých empirických výzkumů upozorňují na rozsah aktivit realizovaných v rodině zachycují pouze přechodný jev tvorby způsobu života v socialismu.

V této souvislosti M. Šolcová sympatizuje se společenskou podporou modelu tzv. otevřené rodiny, kde mezilidské vztahy ztrácejí svou jednostrannost a jsou realizovány ve složité škále činnosti mnohostranně společensky angažovaných jedinců. Upozorňuje na to, že cesta z „privatizace“ rodiny vede sice přes odstraňování malovýrobních činností z rodiny, rozvoj služeb všeho druhu atd., nelze ji však redukovat na pouhý rozvoj mechanizace domácností, přinášející ostatně celou řadu dalších problémů.

Rozsáhlá pasáž je věnována spotřebě v rodině jako součásti její ekonomické funkce. Marxistická analýza dialektické vazby mezi způsobem spotřeby, jejímž prostřednictvím realizuje rodina řadu svých materiálních potřeb, a způsobem výroby je kriticky vztažena především k některým názorům jednoznačně ztotožňujícím rodinu se spotřební, konzumní společenskou jednotkou. Zvyšování životní úrovně v socialistické společnosti není omezeno na pouhý konzumentský vztah k věcem. Vývoj rodinné spotřeby a životní úrovně, a především problémy spojené s její společenskou regulací, komentuje autorka zejména ve vztahu k počtu dětí v rodině. V této souvislosti se zmiňuje i o systému rozsáhlých propopulačních opatření, která byla realizována v naší zemi v minulých letech. Část věnovaná analýze spotřeby a některým parametrům rozvoje životní úrovně rodiny obsahuje množství statistických údajů a odkazů.

Proces výchovy dětí je v knize reflektován z hlediska rozvoje socialistického člověka a formování jeho způsobu života. Změna společenských poměrů determinuje změny obsahu i forem výchovného působení rodiny i školy. V této souvislosti je zdůrazněn i význam demokratizace vzdělání, která postupně odstraňuje sociálně třídní podmíněnost vzdělanostní úrovně. V souvislosti s dělbou výchovných povinností mezi rodinu a další společenské instituce a zařízení zdůrazňuje autorka význam výchovného působení rodičů. Poukazuje například na důležitost společenské angažovanosti a politické aktivity rodičů pro rozvinutí úkolů ve výchově nové generace.

Na závěr studie o formování způsobu života v rodině je zdánlivě neorganicky přičleněna kapitola o rozvodovosti. Má to však svůj důvod, protože i po právní anulaci manželství zůstává rodina, i když neúplná, zachována. V kapitole jsou v poněkud stručné podobě komentovány hlavní příčiny rozvodovosti a je analyzována sociální a ekonomická situace neúplných rodin s dětmi.

Přehledem problémů a hloubkou záběru je nová publikace M. Šolcové velmi přínosná; lze jen litovat, že poměrně malý náklad omezuje možnosti, aby se s ní seznámili všichni odborníci zabývající se problematikou způsobu života a rodiny v naší společnosti.

Milada Mrkosová

Praha, Acta demographica II, Československá demografická společnost při ČSAV a Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací 1978, 301 s., 2 grafické přílohy

Publikace (mimo předmluvy a úvodu) je členěna do 4 kapitol. V první, nazvané *Obecná východiska sledování*, podávají autoři přehled teoretických problémů sociálně geografické regionalizace. Vymezení cíl práce: „klasifikaci regionů jakožto objektivních celků“. Za východisko pro dosažení tohoto cíle považují systém teoretických principů diferenciace reality, v níž má sociálně geografická diferenciace své specifické postavení.(1)

Označují ji za vývojově i komplexně vyšší — za sekundární diferenciaci — která v sobě zahrnuje i diferenciaci primární (fyzicko-geografickou), již je podmíněna. Tato podmíněnost se však mění v závislosti na čase a řádu a postupně se uvolňuje — až po relativní nezávislost obou diferenciací. Autoři ztotožňují „vnitrostátní“ a „vlastní“ sociálně geografickou diferenciaci, při níž jsou jako základní jednotky zkoumány komplexní sociálně geografické regiony, definované jako relativně uzavřené systémy všech základních sociálně geografických jevů a procesů a v rámci ČSR rozrůzněné na mikroregiony (1. a 2. stupně), mezoregiony (1. a 2. stupně), a makroregion.

Druhá kapitola, *Způsob hodnocení sociálně geografické diferenciace ČSR*, se zabývá analýzou, výběrem a hierarchizací sociálně geografických regionálních procesů vázaných na obyvatelstvo. Na nejnižším řádu diferenciace působí mikroregionální procesy, jež vyjadřují vztahy mezi bydlištěm, pracovištěm a základními službami (hlavně dojíždka za prací a nákupem průmyslového zboží, pak dojíždka do středních a odborných škol, za vyšším zdravotnickým vybavením, popřípadě za komunálními službami) a integrují sociálně geografické mikroregiony. Mezoregionální procesy jsou relativně uzavřené na nižším řádu, než je území ČSR (hlavně migrace obyvatelstva a dojíždka do divadel a za nákupy speciálního průmyslového zboží), makroregionální procesy pak na úrovni ČSR, resp. ČSSR (národohospodářský komplex výrobních kooperací, vztahy k národním střediskům, vrcholným kulturním a vědeckým institucím atd. — pro jednoznačnost hranic makroregionu nebyly uvedené procesy zkoumány). Vymezení a hierarchie sociálně geografických regionů vychází z „nodálních“ jader regionů, jež představují „systém koncentrací sociálně geografických aktivit“. Se zvyšováním řádu se koncentrace zmíněných aktivit neomezuje jen na samotný „nodus“, ale probíhá v rámci rozsáhlejších území, jež autoři nazývají základními koncentračními prostory, a jejichž hodnocení rozšiřuje poznatky o nodálních sociálně geografických regionech na mezoregionální a makroregionální úroveň.

V třetí kapitole, *Charakter sociálně geografické diferenciace ČSR*, se autoři zaměřují na analýzu a výběr regionálních charakteristik. Za důležitou regionální charakteristiku označují velikost regionu (počet obyvatel jádra i příslušného zázemí), za hlavní pak regionální význam jader (modifikovaný počet obyvatel regionu). Určení regionálního významu jádra představuje vlastně určitý způsob syntetického vyjádření významu příslušného sídla v systému osídlení. Většinou se toto hodnocení provádí pomocí prostého počtu obyvatel. Regionální význam jádra však zhodnocuje i zázemí sídla; prostý počet obyvatel jádra je vážen rozsahem zázemí, které sjednocuje. Prato může vzniknout rozdíl v pořadí sídel podle prosté velikosti a podle jejich regionálního významu. Například Děčín se 47 tisíci obyvatel byl podle prosté populační velikosti před Kolinem s 28 tisíci obyvatel. Pořadí hodnocené výsledným regionálním významem je však obrácené: Kolin s 86 body stojí na významnějším místě v systému osídlení než Děčín se 79 body (údaje z roku 1967 se vztahují k relativně autonomním jádrům na 2. stupni mikroregionální sociálně geografické diferenciace). Tyto základní charakteristiky doplňují autoři ještě řadou jiných, mimo jiné i relativním regionálním významem jádra (poměr obyvatelstva žijícího v zázemí k počtu obyvatel v jádru). Charakteristiky mohou mít platnost pro určitý regionální řád (jako specifické charakteristiky), nebo jde o hodnocení „maximálního“ řádu, na němž dané jádro ještě vytváří region (souhrnné charakteristiky).

Charakteristika exponovanosti polohy jádra nebo sociálně geografického prostoru je úhrnem dílčích hodnocení tzv. mezopolohy, polohy vůči základním koncentračním prostorům a polohy vůči hlavním osám spojujícím tyto prostory. Vyjadřuje rozsah a systém spojení nejvýznamnějších sociálně geografických koncentrací a umístění jader, respektive celých prostorů v relativně homogenních „exponovaných“ či „periferních“ územích.

(1) Hampl, M.: *Teorie komplexity a diferenciace světa (se zvláštním zřetelům na diferenciaci geografickou)*. Praha, Univerzita Karlova 1971, 183 s.

Teprve relace mezi regionálním významem a polohou jader, resp. regionů, vyjádřená tzv. stupněm relativní autonomie, umožňuje rozlišit mikro, mezo a makroregionální úroveň (včetně dalšího členění uvnitř jednotlivých regionálních řádů). Tímto způsobem autoři hodnotí sociálně geografický systém, jeho subsystémy i jednotlivé případy. Výsledky hodnocení jsou uvedeny v tabulkových a grafických přílohách (tabulka *Základní charakteristiky regionálních jader, respektive regionů v ČSR, grafické přílohy Sociálně geografická regionální struktura ČSR a Diferenciace území ČSR podle exponovanosti*).

V poslední kapitole, *Obecná struktura sociálně geografického systému*, autoři zobecňují konkrétní poznatky o diferenciaci ČSR a vytvářejí model „obecné struktury hierarchie regionálních jader“. Zkoumáním vztahu mezi regionálním významem jader a jejich modifikovanou četností dospívají ke třem úsekům hierarchie. První úsek tvoří „problematická“ jádra, která ještě nedosáhla sociálně geografické komplexnosti, protože neměla minimální kvantitativní rozsah regionů, tj. v ČSR kolem 14 tisíc obyvatel. Více než tři čtvrtiny analyzovaných jader (z celkového počtu 201) leží v druhém úseku „kontinuální“ hierarchie. Třetí úsek autoři označují jako úsek „diskontinuální“ a individualizované hierarchie a zahrnují do něho největší, ale málo četná jádra systému. Tento model pak konfrontují s existujícími teoretickými představami sociální geografie. Závěry naznačují i možnosti aplikace sociálně geografických poznatků při zkoumání rozvoje regionů.

Studie doplněná bohatým seznamem literatury a použitých statistických materiálů i tabulkovými a grafickými přílohami může být základnou pro užitečnou diskusi geografů, demografů, sociologů i jiných odborníků o problémech sociálně geografické regionalizace. Význam těchto otázek pro analýzu sociální struktury a pro územně diferenciované plánování sociálního rozvoje je víc než zřejmý.

Bohumila Princová

System přípravy sociologů v ČSSR

Sociologie jako samostatný obor je předmětem výuky na třech filozofických fakultách (samostatných katedrách marxisticko-leninské sociologie): na Univerzitě Komenského v Bratislavě (vedoucí katedry doc. PhDr. Jozef Karásek, CSc.), na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Brně (vedoucí katedry doc. PhDr. Mojmir Köttner, CSc.) a na Univerzitě Karlově v Praze (doc. PhDr. Antonín Vaněk, DrSc.).(1)

Je koncipována jako marxisticko-leninská teoreticko-výzkumná disciplína, specifikovaná v učebním plánu jako *věda o zákonech společenské struktury a společenského vývoje*. Je neoddělitelně spjata s marxisticko-leninskou filozofií, která poskytuje obecnou metodu a teorii vědecké analýzy — materialistickou dialektiku a historický materialismus.

Marxisticko-leninská sociologie má významné místo při formování vědeckého světového názoru i v ideologickém třídním boji proti všem odrudám a formám buržoazní ideologie a antikomunismu. Je úzce spjata s marxistickou politickou ekonomikou a vědeckým komunismem. Při výuce je úzký a vzájemný vztah sociologie s filozofií, politickou ekonomikou a vědeckým komunismem přímo a organicky realizován tím, že všechny tyto klíčové marxisticko-leninské disciplíny jsou součástí výuky společného základu. Z toho plyne, že marxisticko-leninská sociologie a její aplikované vědní disciplíny se mohou rozvíjet pouze na bázi spolupráce s filozofií, politickou ekonomikou a vědeckým komunismem.

Úzké sepětí teoretického poznání s praxí výstavby rozvinuté socialistické společnosti, jednotu teorie a empirie a přímá praktická použitelnost podstatné části sociologické poznávací činnosti v praxi klade vysoké nároky na profil absolventa oboru sociologie. Proto je cílem učebního programu dosáhnout těchto nejdůležitějších rysů absolventa studijního oboru marxisticko-leninské sociologie:

— Absolvent si musí hluboce a v plném rozsahu osvojit teorii marxismu-leninismu ve všech jeho součástech a zvláště pak marxistickou teorii společenského vývoje, osvojit si a rozumově i emocionálně vnitřně přijmout vědecký světový názor a dokonale zvládnout metodologii studia společenských jevů na základě studia děl klasiků marxismu-leninismu, dokumentů ÚV KSČ a mezinárodního dělnického a komunistického hnutí, a zejména pak výsledků sovětské společenské vědy.

Tyto teoretické a metodologické znalosti a dovednosti se musí již během studia a zvláště pak po nástupu do praxe projevit v angažovanosti odborné i občanské, ve společenském, politickém a veřejném životě, v aktivní obhajobě a propagaci politiky komunistické strany a socialistického státu i v osobním životě.

— Absolvent oboru musí mít vědomí společenské a politické i mravní odpovědnosti, vědomí, že za svou práci odpovídá komunistické straně a socialistickému společenskému zřízení. Musí být schopen aktivně, kvalifikovaně a ideově vystupovat proti všem formám antikomunismu, revisionismu, oportunismu a proti všem variantám buržoazní ideologie.

Kromě teoretických a metodologických znalostí musí též zvládnout konkrétní metodologii sociologických výzkumů, aby byl po nástupu do praxe schopen vypracovat, organizovat i vyhodnocovat konkrétní sociologický výzkum podle potřeb a požadavků praxe.

V minulých letech — až do školního roku 1977/78 — byla sociologie studována jen ve dvojkombinaci s příbuznými společenskovědními obory (s politickou ekonomikou nebo vědeckým komunismem či s pedagogikou, výjimečně s filozofií) v pětiletém studiu. Od začátku školního roku 1978/79 se marxisticko-leninská sociologie studuje pouze jednooborově ve čtyřletém studiu.

Tato nová obsahová koncepce vychází z přestavby vysokoškolského studia navazující na změny, které již byly realizovány ve výchovné a vzdělávací soustavě — v jejím základním a středním stupni — na základě usnesení ÚV KSČ O dalším rozvoji československé výchovné vzdělávací soustavy (1976).

(1) Kromě této přípravy na odbornou sociologickou profesi existují různé formy doplňkové výuky na dalších vysokých školách, jako například na Vysoké škole politické ÚV KSČ, na Vysoké škole ekonomické, Vysoké škole zemědělské atd.

Obsahové pojetí čtyřletého jednooborového studia sociologie je shrnuto v *novém jednotném učebním plánu a jednotných, celostátně závazných osnovách* a vychází z koncepce tzv. „blokové“ či tematické skladby výuky. Jde o čtyři propojené a navzájem na sebe navazující části (okruhy).

I. okruh obsahuje tyto základní předměty: dějiny KSČ a MDH, marxisticko-leninskou filozofii, politickou ekonomii, vědecký komunismus, vědecký ateismus, dějiny filozofie, základy metodologie vědy, ruský jazyk — celkem 1215 výukových hodin.

II. okruh obsahuje předměty navazující na tento základ: další cizí jazyk podle volby (němčina, angličtina, francouzština), společensko-politická praxe, terénní výzkum, tělesná výchova, letní a zimní tělovýchovné soustředění, obrana socialistického státu — celkem 405 výukových hodin. Kromě toho mají chlapci ve 3. a 4. ročníku povinnou vojenskou přípravu (600 hodin).

Tyto dva okruhy tvoří zhruba jednotný základ učebního programu na všech univerzitách (zvláště učitelských) a humanistických směrech.

III. okruh tvoří profilující odborné předměty (již od 1. ročníku): úvod do studia sociologie, marxisticko-leninské sociologické teorie, vývoj sociální struktury ČSSR, základy sociální politiky, dějiny předmarxistických společenských teorií, kritika vývoje buržoazní sociologie a antikomunismu, vývoj marxistického sociologického myšlení, sociologie veřejného mínění a propagandy, dějiny československé sociologie, matematika pro sociology, statistika pro sociology, metody a techniky sociologického výzkumu, strojové zpracování dat a údajů, demografie, základy psychologie a sociální psychologie, psychologie práce — celkem 1320 výukových hodin.

Cílem tohoto okruhu je odlišit studium sociologie od ostatních společenskovědních oborů a položit základy odborného profilu absolventa.

Od třetího ročníku jsou zavedeny další předměty IV. okruhu, jejichž cílem je diferencovat odborné sociologické studium zájmově a profilovat studenta se zřetelem k jeho budoucí profesijní praxi, převážně na průmyslovou sociologii.

IV. okruh tvoří předměty odborné specializace: teorie řízení a sociálního plánování, socialistická personalistika, sociologie práce a průmyslu, odvětvové ekonomiky, právní systém socialistické společnosti, socialistický způsob života, sociologie rodiny a mládeže, sociologie kultury a kulturní politiky, sociologie politické činnosti, výběrová přednáška, výběrový seminář, odborná praxe, diplomový seminář — celkem 840 výukových hodin.

Nedílnou součástí učebního programu je *terénní výzkum* v délce tří týdnů, rozložených do druhého, čtvrtého a šestého semestru, v průmyslovém podniku, z toho 1 týden u počítače.

Odborná praxe v délce dvou týdnů je zařazena do 7. a 8. semestru a realizuje se v průmyslovém podniku, výzkumném ústavu nebo společenské organizaci podle vědecko-výzkumného zaměření katedry a předpokládaného umístění absolventa.

Společensko-politická praxe v trvání tří týdnů je zařazena do druhého, třetího a čtvrtého ročníku buď souvisle (po jednom týdnu), nebo ve formě pravidelné lektorské činnosti studentů, například v učňovském závodě ČKD Praha, či uznané politické činnosti v rámci SSM a KSČ přímo na fakultě.

Cílem těchto forem praxe studentů je zabezpečit jejich přímý kontakt s dělnickým prostředím, s dělnickou mládeží a pracovním a technickým prostředím vyspělých průmyslových organizací a účast na konkrétních sociologických výzkumech.

Ukončení studia oboru sociologie předpokládá složení státních závěrečných zkoušek z marxismu-leninismu a z oboru marxisticko-leninská sociologie.

Státní zkouška z oboru marxisticko-leninská sociologie sestává ze tří částí:

1. z obhajoby diplomové práce v rozsahu 80—100 stran; témata prací jsou stanovena centrálně a vycházejí z aktuálních potřeb, vytyčených stranickými dokumenty, především Jednotným plánem společenských věd (1977);
2. z písemné práce (kritika vývoje buržoazní sociologie a vývoje marxistického sociologického myšlení);
3. z ústní zkoušky, která zahrnuje tyto předměty: marxistickou sociologickou teorii, kritiku vývoje buržoazní sociologie a antikomunismu, metody a techniky sociologického výzkumu, vývoj marxistického sociologického myšlení.

Další kvalifikační růst absolventů sociologie probíhá ve třech stupních:

1. stupeň tvoří *rigorózní řízení* (písemná práce a ústní zkouška), po jehož úspěšném ukončení obdrží uchazeč titul doktor filozofie (PhDr.). Tento titul s diplomem uděluje univerzita. Právo rigorózního řízení mají všechny tři katedry marxisticko-leninské sociologie — v Praze, v Brně a v Bratislavě.

2. stupeň tvoří *aspirantské studium* s možností obhajoby kandidátské práce. Toto studium je možné na katedře marxisticko-leninské sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

3. stupeň tvoří obhajoba *doktorské disertace* v celostátní komisi pro obhajoby doktorských prací. Jejími členy jsou všichni tři vedoucí kateder marxisticko-leninské sociologie.

Postgraduální studium oboru sociologie není dosud na univerzitách organizováno. Je připravena jeho koncepce ve dvouletém inovačním cyklu, a to diferencované pro absolventy oboru sociologie, pro absolventy jiných společenských věd, kteří pracují v oboru, a pro absolventy jiných společenských věd, kteří ke své praxi potřebují sociologické znalosti. Předpokládá se, že postgraduální studium bude organizovat ministerstvo školství ČSR a jeho ústav pro doškolení učitelů vysokých škol.

Nezbytnou podmínkou a nedílnou součástí zajištění vysoké odborné a ideové úrovně přípravy sociologů je *vědecká a výzkumná práce kateder marxisticko-leninské sociologie*, která vychází ze směrnic 15. sjezdu KSČ a závažných stranických dokumentů. Je to především dokument *Vývoj, současný stav a úkoly společenských věd v Československé socialistické republice*, projednaný předsednictvem ÚV KSČ dne 3. května 1974, a *Jednotný program společenských věd po XV. sjezdu KSČ*, projednaný předsednictvem ÚV KSČ dne 17. 6. 1977.

V souladu s těmito dokumenty pracovníci kateder sociologie řeší dílčí úkoly státního a fakultního plánu. Ve státním plánu se výzkumná činnost orientuje na kritiku buržoazní sociologie, problémy socialistického způsobu života, postavení pracovních kolektivů v socialistických výrobních organizacích a problémy mladé generace. V současné době se připravují návrhy vědecko-výzkumných úkolů pro sedmou pětiletku, a to v dohodě a spolupráci s Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV, se zvláštním zřetelem na řešení problematiky třídní a sociální struktury ČSSR.

Součástí vědecko-výzkumné práce je společná *příprava jednotného edičního programu učebních pomůcek pro výuku marxisticko-leninské sociologie v Československu v letech 1980 až 1985*, na níž se kromě učitelů vysokých škol podílejí i odborníci z dalších sociologických pracovišť.

Při realizaci základních cílů a úkolů výuky marxisticko-leninské sociologie podle nového učebního programu má významnou koordinační úlohu *Oborová rada pro marxisticko-leninskou sociologii*, zřízená při ministerstvu školství ČSR, která má celostátní působnost a jsou v ní zastoupeni (kromě vedoucích kateder sociologie) také nejvýznamnější odborníci z příbuzných oborů, zejména učitelé základů marxismu-leninismu, zástupci obou národních ministerstev školství, Vysoké školy politické ÚV KSČ a Československé akademie věd.

Při své činnosti se oborová rada opírá o zkušenosti a výsledky příbuzných oborů, které jsou shromažďovány *komisí expertů pro společenskovědní obory*, a o zkušenosti z výuky sociologie v Sovětském svazu a v ostatních socialistických zemích.

Antonín Vaněk

IV. evropský kongres ELRA v Poznani

Ve dnech 17. — 20. dubna 1980 se konal v Poznani IV. evropský kongres Evropské společnosti pro volný čas a rekreaci (European Leisure and Recreation Association — ELRA) na téma *Člověk a jeho volný čas, 1980*. ELRA byla založena v r. 1971 jako regionální organizace Světové společnosti pro volný čas a rekreaci (WLRA) v návaznosti na 1. evropské bienále volného času v Ženevě (1970). Jejím cílem je rozvoj a podpora politiky a programů týkajících se volného času a rekreace ve všech evropských zemích, spolupráce národních a mezinárodních organizací a oficiálních orgánů v této oblasti, výměna informací a zkušeností, podpora plánování a výstavby rekreačních zařízení, šíření znalostí o vědeckých publikacích tohoto oboru, výzkum a výměna zkušeností o přípravě pracovníků ve sféře volného času a rekreace, výměna zkušeností o úkolech průmyslu a vypracování konkrétních programů pro politiku volného času a rekreace.

Pro splnění těchto cílů bylo postupně ustaveno šest studijních a poradních skupin: 1. volný čas v průběhu dne; 2. volný čas o víkend; 3. volný čas v průběhu roku, prázdnin; 4. pedagogické a sociologické aspekty volného času; 5. příprava pracovníků ve sféře volného času; 6. dokumentace. Československo se na této práci podílí prostřednictvím Evropského střediska pro

volný čas a výchovu v Praze (Dr. Přemysl Maydl, CSc.), Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV (doc. Dr. Blanka Filipcová, CSc.) a fakulty tělesné výchovy a sportu UK (doc. Dr. Božena Drdáčká, CSc.).

Předcházející kongresy ELRA, které se konaly v Ženevě (1970 — společná akce WLRA a švýcarské nadace *Pro Juventute*), Krefeldu (1973) a Stavangeru (1977) se staly významnými mezníky pro práci ELRA, jejíž sídlo je v curyšském sekretariátu *Pro Juventute*. IV. evropský kongres, uspořádaný poprvé v socialistické zemi, byl nejen oceněním stoupající úrovně její teoretické práce, ale poskytl hostitelské zemi příležitost ukázat výsledky výzkumů v oblasti volného času a rekreace i jejich příkladnou realizaci v praxi. Polští organizátoři — především *Hlavní výbor pro tělesnou výchovu a sport v Polsku, Akademie tělesné výchovy v Poznani a Polská národní komise UNESCO* — měli „šťastnou ruku“, když pro konání kongresu zvolili město proslulé svou historickou krásou i moderní výstavbou, město s vysokou kulturní úrovní, sídlo tradičních veletrhů, a tudíž i středisko turistického ruchu. Kongresu se zúčastnilo 122 delegátů z 19 evropských zemí, Kanady, Spojených států amerických a Austrálie.

Jednání bylo zahájeno rektorem Akademie tělesné výchovy v Poznani, prof. Zbigniewem Drozdowskim, který zdůraznil intenzifikaci dnešního života, růst stresů a únavy, které kladou nové úkoly před pracovníky v oblasti volného času, a to nejen z hlediska pragmatického, nýbrž i z hlediska vědecko-výzkumného. Viceprezident Hlavního výboru pro tělesnou výchovu a sport v Polsku Adam Izydorczyk seznámil účastníky kongresu s modelem volného času a rekreace obyvatelstva v Polsku, kde je právo na odpočinek po práci a na rekreaci ve volném čase — tak jako v ostatních socialistických zemích — zakotveno přímo v ústavě jako výraz zájmu společnosti o rozvoj harmonického člověka.

Alfred Ledermann, prezident ELRA, zdůraznil ve svém referátu význam konání kongresu v Polsku, v zemi, která svou polohou tvoří most mezi Východem a Západem a která dala světové kultuře nejednu vědeckou i uměleckou osobnost. Ve svém příspěvku, nazvaném *Proměny politiky volného času v Evropě*, nastínil vývoj této oblasti od padesátých let našeho století, od rozdrobenosti počátečních snah o rozumné využití přibývajících volného času, přes budování jednotlivých institucí pro děti a dospělé obyvatelstvo až po komplexní program volného času pro mladé, dospělé a staré občany a péči věnovanou „rehumanizaci“ měst (město nejen pro dopravu, nýbrž i pro člověka). V posledních letech k tomu přistupuje zájem o blízké okolí bydliště, ochranu přírody a „lidstější“ charakter velkých měst (zkvalitnění bydlení ve starých čtvrtích i na nových sídlištích, vyloučení dopravy z některých ulic, využití přízemí domů a dvorů mezi domy pro společenské aktivity apod.).

Gustav Mugglin, ředitel dobročasných služeb nadace *Pro Juventute* a sekretář ELRA, vyzdvihl důležitost domova, v němž lidé tráví většinu svého volného času a jehož plánování a vybavení by proto měla být věnována co největší pozornost. V okolí bydliště by měl být k dispozici dostatečný počet zařízení pro využití volného času s velkým výběrem jak fyzických, tak kulturně výchovných činností, která by podněcovala zájem občanů o svépomocné akce.

Další čtyři referáty zvažovaly problematiku volného času z různých hledisek. Zbigniew Krawczyk (Polsko) se zabýval negativními vlivy automatizace a mechanizace na pohybovou aktivitu člověka a s tím související potřebou aktivní rekreace ve volném čase, která zahrnuje nejen pohybovou, nýbrž i tvořivou složku, tj. účast na akcích podporujících jak fyzickou regeneraci, tak upevnění morálních kvalit a duševního zdraví. K takovým akcím patří podniky pořádané pod hlavičkou „Sport pro všechny“, v nichž hraje velkou úlohu tvořivá hra, soutěživost, přitažlivá zábava a relaxace. Curt Fredin (Švédsko) pojednal o střediscích pro volný čas a kulturně výchovnou činnost, Norbert Niubo (Francie) o zdařilých experimentech prováděných ve Francii v oblasti dovolených se sociokulturní náplní, s aktivní participací rekreaantů založenou na jejich tvořivosti. Prof. Wolfgang Nahrstedt (NSR) hovořil o inovační funkci rekreace a kulturně výchovné práce v urbanizovaném prostředí, která by měla vést ke zvýšené vlastní aktivitě, sebeorganizaci a účasti obyvatel na utváření volného času, a o úkolech vyplývajících v této souvislosti pro školení a doškolení rekreačních a kulturně výchovných pracovníků.

Další práce kongresu probíhala ve čtyřech sekcích: 1. volný čas, rekreační a kulturně výchovná činnost v místě bydliště; 2. střediska pro volný čas, rekreační a kulturně výchovnou činnost; 3. volný čas a rekreace v městském okolí; 4. volný čas a rekreace o prázdninách a dovolené.

První sekce, vedená prof. B. Raesem (Belgie), se zabývala problematikou rekreační a kulturně výchovné činnosti ve městě, jejím plánováním a financováním, metodikou a výchovou kádrů. Věnovala rovněž pozornost rozdílným v trávení volného času různými společenskými a věkovými skupinami. Zajímavé konkrétní příklady zlepšení životního prostředí jak v průmyslovém městě, tak v jeho okolí přinesl například příspěvek Hanskarla Schönfelda (NSR) a komentář Petra

Lanze (Švýcarsko) k diapozitivům dokumentujícím přeměnu starého domovního dvora v Curychu na hrací plochu pro děti a na středisko společenského života pro obyvatele okolních domů. Z polských příspěvků zaujalo především pojednání Lecha Erdmanna o profesionálním profilu rekreačního a kulturně výchovného pracovníka, jak vyplynul z analýzy 133 volnočasových povolení, provedené 5. poradní skupinou ELRA v osmi evropských zemích. Prof. Halina Szwarcová hovořila o výsledcích výzkumu v Gerontologickém ústavu při Středisku pro doškolení lékařů ve Varšavě, v němž byly zkoumány dvě skupiny starých lidí (po 150 respondentech ve věku od 60 let výše). První skupina sestávala ze studentů Univerzity třetího věku, kteří měli vesměs vyšší vzdělání a vykazovali vysokou duševní i tělesnou aktivitu. Druhá skupina zahrnovala výběrový vzorek starších obyvatel varšavské čtvrti Wola. Tato skupina měla podstatně nižší vzdělání a vykazovala jak v minulosti, tak v přítomnosti mnohem nižší stupeň sportovní činnosti. Její členové trpěli pocitem společenské izolovanosti a mnohdy i nudy. Ukazuje se, že příprava na důchodový věk by měla začít již v mládí, především vytvářením návyku na aktivní trávení volného času takovými sporty, které lze provozovat i ve zralém věku a ve stáří. Prof. B. Raes (Belgie) upozornil na ožehavou problematiku volného času nezaměstnaných lidí v kapitalistických zemích a na snahy o překonání jejich nedostatečné seberealizace a výsledné životní deprese.

Druhá sekce, vedená Gertraudou Czerwenka-Wenkstettenovou (Rakousko), se zabývala otázkami práce středisek pro volný čas, rekreační a kulturně výchovnou činnost. Margaret Módová (Maďarsko) konstatovala ve svém příspěvku, že ze 2700 kulturních domů ve městech i na venkově pracuje zhruba jen 30% na takové úrovni, která uspokojuje požadavky obyvatelstva. Jsou v nich pořádány odborné kurzy, zájmové kroužky a zábavné večery, pracují zde soubory ochotnického divadla a lidových tanců, provádí se popularizace kultury pro brigády socialistické práce. Bylo by však zapotřebí zvýšit kvalitu akcí, především tanečních večerů a divadelních představení. O víceúčelových zařízeních pro volný čas, která vznikají v kombinaci se stavbou škol, informoval příspěvek H. G. M. Daetera (Holandsko). V polských referátech vystupovaly do popředí především úkoly rekreačních a kulturních zařízení na sídlištích, role stavebních bytových družstev v tomto směru, metodická práce domů kultury a nové formy rekreace, například relaxační střediska, v nichž jedna místnost slouží regeneračnímu, uklidňujícímu cvičení a druhá místnost posezení u čaje. Diskutovalo se především o institucionálních problémech, profesionálním profilu pracovníků v oblasti volného času a problematice rozporů mezi nabídkou a poptávkou v této sféře.

Třetí sekce, vedená Jacobem Swartem (Holandsko), měla na programu volnočasové aktivity v blízkosti města. Přednesené příspěvky informovaly o nynějším stavu a vývojových tendencích v různých zemích a přinesly řadu příkladů pro řešení otázek volného času tradičními i inovačními metodami. Velký zájem vzbudily zkušenosti získané v typologii volnočasových aktivit v Austrálii, o nichž referoval E. Hamilton-Smith, jakož i výsledky výzkumů prováděných v Polsku v oblasti nabídky služeb (příspěvek T. Brzuszkiewicz a P. Jankowského) a v plánování víkendové turistiky v ČSSR (příspěvek K. Pachingera přednesený I. Majerem). V diskusi se promítly otázky strategie a metodiky plánování volného času a rekreace, byla zdůrazněna důležitost komplexního plánování z objektivního i subjektivního hlediska, které bere v úvahu jak přírodní prostředí, tak lidský element. Diskutovalo se o hodnotách a motivacích volnočasových návyků v rámci rekreace v přírodě. Zdůrazňovány byly i požadavky na vědecký výzkum v této oblasti, vzdělávací charakter rekreačních akcí spojených s turistikou a v neposlední řadě i problémy terminologické. V závěru jednání doporučila sekce zřízení další poradní skupiny ELRA, která by se zabývala vědecko-výzkumnou problematikou volného času.

Čtvrtá sekce, vedená Teresou Wolanskou (Polsko), jednala o volném čase v období prázdnin a dovolené. Bylo konstatováno, že se stále více prosazuje aktivní trávení dovolené, na jejímž programu se vedle tělesné výchovy a sportu objevuje i „learning by doing“, tj. učení se tím, že věci zkusíme sami dělat. Výzkumy ukázaly, že velká část dospělého obyvatelstva v Evropě trpí nedostatkem pohybu. Účastníci kolektivní dovolené by měli vědět předem, jaké možnosti jim budou poskytnuty, pokud jde o zlepšení jejich fyzické kondice, a programy by měly být specializovány a diferencovány pro různé skupiny. Jedním z témat byla i turistika mládeže a vytvoření pedagogického fázového modelu pro tuto věkovou skupinu (v příspěvku J. D. Kosmaleho z NSR). Diskutovalo se i o otázkách dovolené sociálních skupin s nižšími příjmy a o některých negativních stránkách trávení dovolené se spolupracovníky, které mohou být odstraněny vzájemnou výměnou mezi podniky nebo mezi jednotlivými zeměmi. Pozornost byla věnována i otázkám stravování, které by mělo brát v úvahu rozmanitě činnosti o dovolené a nenarušovat například striktně stanovenou dobou rekreaci, hry a sportovní činnost (v příspěvku Jerzyho Jankuna z Polska). Velký důraz byl opět kladen na školení a doškolení kádrů pro prázdninová rekreační zařízení.

V souhlase s tématem kongresu se projeví jako nejaktuálnější problémy zdravého, pro volný čas vhodného bydlení, využití prostoru kolem bydliště pro hry dětí a pohybové aktivity dospě-

lých, úkoly městských orgánů i jiných institucí v tomto směru, otázky racionálního využití volného času o víkendech a dovolené a zlepšení „pohybového fondu“ člověka konce dvacátého století. Diskutovalo se i o otázkách propagace, o úkolech výzkumu volného času a přenesení jeho pozitivních poznatků do praxe.

Československo bylo na kongrese zastoupeno čtyřmi oficiálními delegáty. Kromě zmíněného příspěvku ve třetí secei byl Boženou Drdáckou v první secei předložen příspěvek o rekreační tělovýchově dětí, mládeže a dospělých v místech bydlení v ČSSR a promítnutí film o průběhu minulých Spartakiád. Dlužno říci, že film zaujal především svou závěrečnou částí — vystoupením na Strahově v záplavě deště — která potvrdila nejen fyzickou odolnost malých i velkých cvičenců, nýbrž i morální kvality přihlížejícího publika. Zdá se nám však, že na druhé straně zůstala promarněna příležitost názorně seznámit početnou evropskou i zámořskou veřejnost s československými areály zdraví, s rozvojem turistiky, masových pochodů a běhů na lyžích, s tělovýchovnou a kulturní prací na sídlišťích velkých, především průmyslových měst.

Beze zbytku využili svou příležitost v tomto ohledu polští spolupředatelé kongresu pod vedením Lecha Erdmanna z Akademie tělesné výchovy v Poznani. Návštěva „Rataji“, sídliště mladých s 80 000 obyvatel, byla přesvědčivým důkazem praktických výsledků péče o racionální využití volného času v tělovýchovných a kulturních zařízeních v Polsku. Kulturní program kongresu, zahrnující koncert souboru Musicorum Poznaniensium, který zahrál staré polské skladby, vystoupení mužského a chlapeckého pěveckého sboru Státní filharmonie v Poznani v krásné renesanční radnici, návštěva výstavy „Rekreace 80“ a zámku Kornik s ukázkou lidové svatby na jeho nádvoří, shlédnutí japonského baletu „Spirála ticha“ ve vynikajícím provedení Polského tanečního divadla, který přímo provokoval k zamyšlení nad lidskými vztahy v dnešním přelidněném a „odcizeném“ světě, poslech Chopinovy „Polonézy“ v kulturním sále hotelu „Poznań“ před závěrečným banketem — to vše výmluvně dokumentovalo péči státu o volný čas a vysokou kulturní úroveň života v Polsku a přispělo — vedle výrazně stoupající odborné úrovně této akce ELRA — k úspěchu IV. evropského kongresu o volném čase. E

Eva Pavlátová

Mikrosymposium o modelování sociálních procesů v průmyslovém podniku

V návaznosti na projekt výzkumu *Plánování a programování společenských procesů v období spojování výsledků vědeckotechnické revoluce s vymoženostmi socialismu*, vypracovaný F. Kutto a kolektivem řešitelů, uspořádala katedra ekonomiky a řízení chemického průmyslu při Vysoké škole chemicko-technologické mikrosymposium *Modelování sociálních procesů v průmyslovém podniku*. Uspokojilo se ve dnech 15. a 16. IV. 1980 v Horním Bradle na Chrudimsku. Jednání se zúčastnilo na 100 zástupců centrálních orgánů, výzkumných ústavů, vysokých škol a průmyslové praxe.

K dané problematice bylo předloženo celkem 21 referátů. V úvodním referátu M. Filka a M. Vitek vymezili pojmy modelování, sociální proces a modelování sociálních procesů v průmyslovém podniku. Modelování na nižších úrovních abstrakce a obecnosti než historický materialismus poskytuje potřebné informace pro řízení a plánování sociálních procesů v podnicích. Modely verbální, matematické a fyzické (například počítačové) je možno chápat jako abstraktní systémy, hlouběji a věrněji odrážející podstatné souvislosti rozvoje reálných sociálních systémů. Zvláštní důraz byl položen na aplikaci modelů verbálních, zejména pojmových (konceptuálních) a kauzálních. Ze sociálních procesů probíhajících v průmyslovém podniku byly objasněny procesy tvorby kolektivu, procesy řízení a procesy pracovní. Modelování těchto procesů se může stát nástrojem účinnějšího sociálního plánování v průmyslovém podniku.

Z. Hába hovořil o *ekonomické základně sociálních procesů*. Základním systémotvorným faktorem socialistické ekonomiky je společenské vlastnictví výrobních prostředků. Modelování ekonomického i sociálního rozvoje musí vycházet z celkového pohybu socialistické ekonomiky. Obecnou tendencí vývoje sociální struktury je tendence k sociální homogenizaci, kterou ovlivňují tři prvky ekonomického vývoje: rozvoj společenského vlastnictví výrobních prostředků, změny v charakteru práce a změny v rozdělování.

Vliv některých faktorů na modelování a řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech průmyslového podniku probíral J. Kouřilek. Rozlišil objektivní faktory (společenské vlastnictví výrobních prostředků, rozvoj výrobních sil, dělbu práce atd.) a subjektivní faktory (činnost organizací i jednotlivců), které působí na funkce pracovního kolektivu. Proces komunistické výchovy v kolektivu postihuje osobnost ve všech složkách, ovlivňuje též mezilidské vztahy. Důležitou úlohu v pracovním kolektivu má stimulování pracovních výkonů.

K otázkám *metodologie poznání konkrétních sociálních objektů* byl zaměřen principiální referát I. B. Višněvského, J. P. Mosolova a V. G. Ovsjannikova z Leningradské státní univerzity. Po kritice zjednodušených přístupů pozitivismu, operacionismu a jiných forem reduccionismu byl blíže vysvětlen postup od konkrétního k abstraktnímu a zpět v sociologickém výzkumu. Postup od abstraktního ke konkrétnímu není pohybem zpět, k empirii, ale vzestupem k obohacenému celostnímu zobrazení předmětu, vzestupem od jednoduchých abstraktních pojmů ke složitějším abstrakcím, charakterizujícím daný jev jako jednotu rozmanitého. Převod obecného pojmu na empiricky vnímané fakty nedává skutečný obraz daného sociálního jevu, je třeba objasnit reálné obecné.

Základním problémem při modelování sociálních jevů a procesů je *vyjasnění věcného obsahu sociálního*, jeho komponentů, zdrojů dynamiky pohybu, funkčních vazeb a kritériální funkce sociálního jako systému. Takovýmto systémovým pojetím sociálních procesů se zabýval L. Machoň. Vysvětlil pojetí sociálního v širším a v užším smyslu, upozornil na vztahy mezi sociální a kulturně duchovní sférou, sociální a ekonomickou sférou, sociální a politickou sférou, jako významné pro definování sociálního v užším smyslu, tj. při redukcí vlastního předmětu konkrétního výzkumu.

Následovaly referáty, které se blíže zabývaly praktickými možnostmi modelování sociálních procesů probíhajících v průmyslovém podniku. Přehledový charakter měl referát J. Alana o východiscích modelování sociálního rozvoje podniků. Upozornil na modely analytické, prognostické a rozhodovací, z nejrozsáhlejších prakticky aplikovaných modelů zmínil modely průřezové, modely podniků a modely řídicí. Je třeba mít na zřeteli značnou náročnost modelování na čas, zdroje, kvalifikaci, zájem pracovníků atd. Proto je nezbytné prohlubovat týmovou spolupráci nejen v rámci podniků, ale též s výzkumnými pracovišti.

O významných *předpokladech modelování sociálních procesů v průmyslové organizaci* se zmínil P. Paducha. Jsou jimi: kvalifikace lidských prvků systému v oblasti vědy o řízení, systémové teorie, psychologie, sociologie, identifikace sociálních procesů a schopnost analyzovat současný stav, resp. modelovat a předvídat optimální vývoj sociálních procesů. Řízení sociálních procesů v průmyslové organizaci dekomponoval na řadu řídicích úloh.

Při modelování výrobní organizace se podle J. Vavrouška zpravidla sleduje několik hledisek současně. Proto se na objektu rozlišuje několik systémů, jejichž významné vlastnosti se pak zachycují v modelech systémů. Při modelování je možno aplikovat hledisko forem hmoty, hledisko funkce, hledisko řízení a hledisko životního cyklu výrobní organizace. Z toho lze vyvodit určitou klasifikaci systémových struktur a modelů.

Použití *metod vícerozměrné analýzy dat v sociologii* popsal J. Lauber. Zabýval se především komponentní, faktorovou a seskupovací analýzou. Připomněl některé praktické výsledky statistického modelování.

J. Neumann (NDR) uvedl *předpoklady organizace řízení pro tvorbu pracovních kolektivů v socialistických průmyslových podnicích*. Propojil tak problematiku sociální s problematikou organizace a řízení podniků, otázky tvorby pracovních kolektivů s formováním a upevňováním podnikových strukturálních jednotek. Zatím mezi oběma liniemi neexistuje nezbytná vazba, přístup sociologů a organizátorů není dost v souladu. Zdůraznil význam jasné formulace úkolů pro kolektivy a jednotlivce, zabezpečení informovanosti členů kolektivu, zapojení kolektivů do přípravy důležitých rozhodnutí a zvýšení účinnosti porad.

Referát T. Ódryho byl věnován *modelování počtů a sféry působnosti pracovníků v maďarských podnicích*. Tato důležitá problematika ústí ve stanovení normativů obsazení pracovišť a rozpětí řízení. Při rozpracování typových struktur technicko-hospodářských a administrativních pracovníků byly použity především přímé metody: snímky pracovního dne, interview, analýza pracovních procesů atd.

V polských průmyslových podnicích je kladen značný důraz na humanizaci práce. C. Szmidt objasnil některá *teoretická pojetí humanizace práce* a podal přehled dosavadních výsledků a zkušeností s programy humanizace práce v podnicích. Odlišil směry rozvoje humanizace práce v PLR od západních pojetí „revalorizace“ (Y. Delamotte), obohacování práce (F. Herzberg) aj.

Výchova a vzdělání pracovníků byly předmětem referátu K. Padevěta. Výchova a vzdělávání dospělých se realizuje v soustavě státních škol formou studia při zaměstnání, v organizacích (podniková, oborová, resortní a odvětvová výchovně vzdělávací zařízení) a mimoškolskou formou v kulturně výchovných zařízeních národních výborů, společenských organizací a institucí. Autor předložil projekt (do roku 2000) počtů a struktury odborných pracovníků zabývajících se výchovou a vzděláváním dospělých.

Kádrovou práci jako nedílnou součást řídicí činnosti charakterizoval S. Rufert. Jeho referát vyústil v řadu zásad kvalitnějšího řízení kádrové práce v průmyslových podnicích.

Sociální stránku dlouhodobých strategických procesů ve velkých hospodářských komplexech rozebíral Z. Souček. Objasn timer vliv sociálních procesů na stabilitu a pružnost strategie těchto komplexů. Pružnost strategie vysvětlil jako schopnost plánovitě, rychle a efektivně reagovat na základní i dílčí změny faktorů.

Řadu praktických aspektů řízení a plánování sociálních procesů v průmyslových podnicích zmín timer ve svém referátu L. Hájek. Podtrhl význam změn v obsahu, charakteru a dělbe práce při řízení sociálních procesů a uvedl příklady nedostatků a chyb.

H. J. Aust podal přehled výsledků vědecké organizace práce v kombinátech a podnicích průmyslu NDR. Vědeckou organizaci práce je nutno prosazovat už ve fázi projektové přípravy nových provozů, kde se rozhoduje o sociálním obsahu budoucí práce.

Pro podmínky chemického průmyslu ČSSR byly požadavky vědecké organizace práce rozpracovány též v modelových přístupech, které popsali I. Kocanová, V. Novák a J. Daněk.

Na významnou úlohu odborů při zabezpečování sociálních procesů v průmyslovém podniku upozornil J. Andrlé. Ukázal na konkrétní úkoly, které očekávají základní odborové organizace při sestavování a plnění plánů sociálního rozvoje podnikových kolektivů.

V diskusi vystoupila řada československých i zahraničních účastníků (NDR, PLR, Finsko). Vesměs se zaměřili na vymezení specifické role modelování vedle dalších způsobů vědeckého poznání a řízení sociálních procesů. Modelování bylo spojováno se systémovým přístupem, vytvářejícím spojovací můstek mezi společenskou teorií a společenskou praxí. Byla kritizována některá redukcionistická a zjednodušující pojetí modelů, proti nim byla vyzvednuta úloha vědecké abstrakce a zobecnění. Byly diskutovány nové přístupy k verbálnímu modelování špatně strukturovaných úloh, tvořivých úloh a složitých rozhodovacích úloh.

Z jednání byl vydán sborník referátů, který se může stát užitečnou studijní pomůckou a zdrojem podnětů pro další zkvalitňování sociálního plánování v průmyslových podnicích a VHJ. Teoretické poznatky přednesené na mikrosymposiu budou předmětem dalšího základního i aplikovaného výzkumu.

Miloš Víték

Z obsahu č. 5/1980 časopisu

SOCIOLÓGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

Za vyššiu ideologickú úroveň našej sociológie a vedeckého komunizmu; **K. Slivka:** Robotnícka trieda v etape budovania rozvinutej spoločnosti; **S. Sládek:** Vedecko-technická revolúcia a robotnícka trieda v etape budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti; **F. Kán:** Politická aktivita robotníckej triedy a jej vplyv na premeny sociálno-triednej štruktúry; **M. Matouš:** Základní tendence a změny v současném mezinárodním ideologickém boji.

Z obsahu č. 5/1980 časopisu

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ,

vydávaného Akademií věd SSSR v Moskvě

V. Medvedev: Efektivita výroby a základní ekonomický zákon socialismu; **Ž. Toščenko:** Sociální infrastruktura (obsah pojmu); **I. Lachman:** Potřeby členů socialistické společnosti; **G. Vlaskin:** Mechanismus vědeckotechnické spolupráce zemí RVHP; **A. Ogurcov:** Disciplinární poznání a vědecké komunikace; **E. Mirskij:** Formování předmětu interdisciplinárního výzkumu; **S. Ajvazjan:** Koordinace činnosti vědeckých organizací (právní aspekty); **K. Valtuch:** Marxova teorie výrobní hodnoty ve formalizovaném výkladu; **P. Zavjalov:** Kritéria mezinárodní kapitalistické průmyslové kooperace.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91 v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červenci 1980. Číslo vyšlo v říjnu 1980.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 16; 1980 (6 issues) Dutch Glds 76,—.

© ACADEMIA, Praha 1980.

Содержание № 5/1980

<i>Рихтаржик К.:</i> Нестор нашей социологии	465
--	-----

СТАТЬИ

<i>Мокроносов Г. - Гаек Ф.:</i> Проблема личности в социологической теории	470
<i>Камарыт Я. - Штайндл Р.:</i> Исторический материализм и этологическое сведение социального к биологическому	480
<i>Матчевски А.:</i> Об участии работников промышленности в управлении в условиях информатизации процесса управления	495
<i>Лингарт И.:</i> Свободное время жителей в большом городе. На примере Праги	499

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ

<i>Голда Д.:</i> К возможностям сравнения социологических исследований учащихся вузов	519
---	-----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Малицка Л.:</i> Некоторые данные о взаимоотношениях между трудом, образованием и образом жизни	530
<i>Кухаржова З. - Вытлачил Й.:</i> Достоверность данных о денежных доходах, установленных посредством опроса респондентов	534

РЕЦЕНЗИИ

<i>Чехак В.:</i> Диалектика и системный подход (на чешском яз.)	538
<i>Седлачек Я.:</i> История буржуазной социологии XIX — начала XX века	541
<i>Грушин Б.:</i> Интересная книга об общественном мнении в США (Американское общественное мнение и политика)	543
<i>Мркосова М.:</i> М. Шольцова, Социалистический образ жизни и его формирование в семье (на чешском яз.)	546
<i>Принцова Б.:</i> М. Гампл - Й. Ежек - К. Кюнл, Социально-географическая районизация ЧСР (на чешском яз.)	549

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

<i>Ванек А.:</i> Система подготовки социологов в ЧССР	551
<i>Павлатова Е.:</i> IV европейский конгресс Европейского общества свободного времени и рекреации в Познани	553
<i>Витек М.:</i> Микросимпозиум о моделировании социальных процессов	556
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЯ № 5/1980	559
Из содержания журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ № 5/1980.	559

Table des Matières No. 5/1980

<i>Rychtařík K.:</i> Nestor de notre sociologie	465
---	-----

ARTICLES

<i>Mokronosov G. - Hájek F.:</i> Problème de la personnalité dans la théorie sociologique	470
<i>Kamarýt J. - Steindl R.:</i> Matérialisme historique et la réduction éthologique du social au biologique	480
<i>Matczewski A.:</i> Sur la participation des travailleurs de l'industrie à la gestion dans les conditions de l'informatisation du processus de gestion	495
<i>Linhart J.:</i> Loisir de la population des grandes villes. L'exemple de Prague	499

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Holda D.:</i> Sur les possibilités de la comparaison des recherches sociologiques des étudiants	519
--	-----